

Krise emocionality

OTA KLEIN

Motto:

Není nic smrtelnějšího pro ducha
než shledávat, že věci jsou dobré,
tak jak jsou:
to je záhuba každého pravého citu.

J. W. Goethe

Emocionální vazby člověka k světu bývají jen zřídka bezprostřední. I láska k přírodě, tím spíš pak k domovině, a ještě více estetický prožitek jakéhokoliv druhu, byť zdánlivě sebevíce vázaný k pouhému hmotnému předmětu či ději, jsou plny lidských významů, které se jen stěží poddávají racionální interpretaci, tradovány sotva postižitelným předivem kulturní kontinuity.

Patrně tedy právem přikládá psychologie a zejména pediatrie centrální důležitost matce a citovému vztahu matka-dítě jako rozhodujícímu mostu mezi dítětem a světem, do něhož vrůstá. Spatřujeme v tomto vztahu nejen výchozí model jakýchkoliv budoucích citových mezilidských vztahů, ale základ lidské sociability vůbec, a koneckonců i jakéhokoliv pouta k předmětnému světu. Poruchy v této fázi ontogeneze bývají bytostné. Svědčí o tom jak lékařské anamnézy psychopatů, tak sociální anamnézy delinkventů. Poruch obojího druhu přibývá. Zejména však přibývá neuróz a v ještě větší a hrozivější míře sociálně patologických i psychopatologických jevů, u nichž je rozhodnutí o překročení patologického prahu mnohem spornější, a konečně se všestranně šíří jevy a procesy sociální i psychické, které by před 50–100 lety byly považovány za hroživou chorobu (např. rozkladnost manželství, nedostatek citových vztahů ke světu, atp.), ale které jsou už dnes do značné míry považovány za pouhé průvodní či dokonce nutné změny civilizačního pohybu.

Nicméně se jeví přezkoumání fundamentálního lidského vztahu matka-dítě nutným z celé řady naprosto nesusoudných

příčin. Tak například: objektivní trend k temporalitě (dočasnosti, sníženému trvání) intimních mezilidských vztahů, zejména však manželského svazku, je přirozenou hrozbou realizaci vztahu matka-dítě. Stejně tak prudce zrychlený společenský pohyb vůbec, který zjevně rozšiřuje propast mezi generacemi rodičů a generacemi dětí. Nebo: Francouzská meziministerská komise, jejíž šetření bylo podkladem pro výhled francouzského společenského vývoje do r. 1985 (*Réflexions*, 1985), uvádí jako vlastní, podstatnou příčinu delinkvence mladistvých „nedostatek participace na civilizaci“, a nikoliv majetkové poměry, rodinné vztahy, atd. Odkud však pramení nechuť podílet se na životě společnosti, jestliže není založena na bytostném pocitu nesounáležitosti s předmětným světem, jejíž původ bývá právě spatřován v poruchách v raném věku? — Dalším zdrojem aktualizace problému „vztah matka-dítě“ je sama emancipace ženy: handicap ženy-matky v odborně náročných povoláních, zejména pokud se snaží zároveň dostát plně mateřským povinnostem (a nedostává-li jim, zvyšuje se často úměrně pocit frustrace z této strany), je víc než zřejmý.

Otázek v této scuvlosti je víc než jedna. Jaký je význam a jaká je funkce vztahu matka—dítě v současné společnosti? Je tento vztah v současné podobě vztahem historicky vzniklým, tedy člověkem vytvořeným? A jestliže ano, jak a kdy se v této podobě utvářel, v souvislosti s jakými jinými společenskými jevy? Považujeme-li jej za jeden z fundamentálních lidských vztahů, je nicméně v současnosti a zejména ve výhledu do budouc-

nosti jediným možným modelem svého druhu?

Historická povaha dnešní podoby vztahu matka-dítě je mimo všechny pochybnosti. Běží spíše o to pokusit se hypoteticky charakterizovat tuto podobu, její význam a důsledky, resp. porovnat ji s jinými vývojovými formami, zejména pak pokusit se posoudit, do jaké míry v dnešní době odpovídá možnostem společnosti a jedince.

Zdá se, jako bychom — viděno v jakémsi antropologickém souhrnném pohledu — nebyli dost důslední, neměli dost odvahy k důslednějšímu soudu o genezi a struktuře současného individua. Anebo možná právě zmatení vědeckých jazyků, nemožnost komunikace mezi jednotlivými speciálními vědami o člověku způsobuje, že speciálněvědní přístupy jsou míjejícími se monology a nikoliv kooperací jednotlivých metodologických postupů k jednomu společnému cíli — vidění člověka.

Tradiční speciální vědy, pojednávající o genezi lidského individua a osobnosti (psychologie, pediatrie, atd.) bytostně tendují k přírodovědnému pojetí vývoje individua jako procesu individuálního, biopsychického, byť nepopírají jeho společenskou povahu v rámci mikroskupiny, zejména pak interakční význam vztahů matka-dítě, otec-dítě, atd. Empirický materiál, z něhož ve svém zkoumání vycházejí, je v jádře dvojího druhu: sociálně zdravé a sociálně patologické individuum (dítě). Na ně jsou soustředěny, je empiricky zkoumají, pokoušejí se stanovit pravidelnosti a příčiny jeho poruch, přičemž všechny okolnosti a všechny lidské bytosti vně tohoto zkoumaného individua a jeho vývoje mají jen povahu *pomocnou*, ať už běží o prostředí hmotné, psychické či sociální. To je ovšem imanentně dáno, jakmile máme co činit s vědou o jedinci, ať už jsou vnitřní metodologické odlišnosti sebevýraznější, ať už třeba máme na mysli fyziologicky operující psychologii či hlubinnou psychologii osobnosti, vycházející z konceptů sociologizujících. Není to prostě dáno pouhou otázkou interní metody, ale spíše nutnou omezeností předmětu. Obojí pak, předmět i metoda, neobvykle znesnadňuje vykročení z rámce, a to jak horizontální, tedy celospolečenské, makroskupinové, tak — a to zejména — vertikální, tj. historické. Výsledkem pak je — a nemůže nebýt — jistá

nedynamičnost, respektive dynamičnost uzavřená a nevybočující z mezí základní struktury, jíž je konkrétní, byť sebehromadnější individuum. Vědecké odvětví soustředěné na individuum jako na centrální pozorovanou strukturu nemůže než vidět vztahy a souvislosti společensky historické jako vnější, neproměnné, nedynamické. Připouští jen různé varianty těchto funkcí a vztahů, jak se podávají z vlastního zkoumaného předmětu.

Odtud pak nutně plyne, že ve vztahu matka-dítě (resp. rodiče-dítě či otec-dítě) nebo v jistém, ale již omezeném pohledu skupina-dítě je stále onen činitel „ne-dítě“ sekundárním, pomocným objektem zkoumání, a že dynamika tohoto vnějšího činitele se při dnešní metodologii (která, jak se ještě pokusíme doložit, vychází z objektivních možností současné — či nedávno minulé — vědy jako takové) vymyká možnostem vědy soustředěné na pozorování pravidelností ve vývoji individua. Konkrétněji: zmíněné vědy, docházející k závěrům o fundamentálním významu emocionálních vazeb mezi matkou (resp. otcem, v menší míře ovšem) a dítětem pro vytváření postoje lidského jedince k světu a jeho existenciální vazby na svět, do něhož roste, ignorují měnlivost jak tohoto světa, tak „pomocných“ jedinců, tj. matky, otce, atp. Odtud také jistá rigidita v názorech, ale odtud zároveň i oprávněná opatrnost a starostlivost vůči jakýmkoli zvnějšku oktrojovaným změnám, které by mohly porušit vyzkoušené dynamismy zkoumaného procesu vznikání individua a osobnosti.

Významnou úlohu zde má patrně ještě jedna okolnost, totiž to, že vědy o lidském individuu, jeho dospívání a jeho socializaci se nutně pohybují nejen na okraji několika vědeckých disciplín, ale — a to je snad ještě podstatnější — na pomezí dvou zcela rozdílných dynamismů: dynamismu biologického a dynamismu společenského, jež mají zcela rozdílné tempo. V porovnání s dynamikou společenského vývoje je pochopitelně biologický vývoj hlemýžďovitý a věda, která nemůže ignorovat rozměry vyplývající z biologických daností, nemůže zároveň stačit strhující dynamice společenského pohybu.

Připočteme-li ještě obtížnost experimentu v této oblasti vědeckého poznání, a dokonce jistou tradiční a pochopitelnou nechuť experimentovat s člověkem (ne-

chuť, která na druhé straně v oblasti věd ryze společenských se nevyvinula patrně jen proto, že není jako taková vůbec pojímána, ač se vyskytuje v míře podstatně větší, dospíváme k pochopení, proč vědy zabývající se genezí individua, resp. osobnosti, trvají celkem beze změny na zkoumání modelového vztahu matka-dítě a neuvážují o jeho možných obměnách.

Tím dospíváme k opačnému pólu, totiž k vědám, jež naopak mají za předmět zmíněný prudký dynamismus přeměn *společenských*, jež se zabývají strukturami neobyčejně proměnlivými, řekněme rovnou, v posledních zhruba 100 letech stále rychleji proměňovanými. Postup i metodologie těchto věd, v jejichž středu leží sociologie jako věda o velkých skupinách — výslovně upozorňuji, že tu nemám na mysli vymezení sociologie jako výlučné vědy založené na metodách matematicko-statistických — koneckonců rovněž má za předmět lidského jedince, neboť co jiného v rámci souboru věd o člověku smyslově existuje než jedinec, individuum. Soustřeďuje se však na jedince ve vztazích a strukturách vztahů jiného řádu a jiného tempa dynamiky. Struktura společnosti, na rozdíl od struktury jedince, je imanentně zkoumána v historickém i prostorovém pohybu a proměnách. Kdežto však soubor věd o jedinci má sklon k tomu, vinit z pozorovaných anomálií v životě jedince společenskou změnu, změnu společenských podmínek neblaze působících na člověka, pak soubor věd o společnosti inklinuje spíše k obvinění jedince z nepřizpůsobenosti měnícím se poměrům a hledá cesty, jak jeho proces přizpůsobování pozměnit. Přitom relativní dynamismus postoje věd o společnosti se podává z toho, co bylo výše řečeno, totiž z rychlejšího tempa společenských proměn a z pomalého tempa proměn biologických. Odtud větší „initiativnost“, nálehavost věd o skupinách, zejména o makroskupinách a společenských strukturách, a poměrný konzervativismus věd operujících v podstatě na bázi biologických přeměn. Na druhé straně ovšem sociologizující postoj či pohled postrádá pochopitelně diferencující přístup k jedinci, vidí v něm spíše pouhou statistickou jednotku, a protože operuje s „velkými čísly“, mohli bychom se dokonce odvážit tvrzeň, že neprojevuje dostatečnou starost a odpovědnost za jiného. Nadto historická

zkušenost z nedávné doby nabízí dosti svůdné paralely mezi sociologizujícím pohledem na společenský pohyb a *krutostí* k individuu.

Pokus o smíření těchto protikladných tendencí nemůže být pochopitelně věcí kompromisu či jakékoliv formy addice. Přesto však se zdá, že moderní věda přivedla na svět nástroje, které v budoucnu umožní nějakou podobu integrace věd, pojednávajících o člověku. Nemalou roli při vytváření metod a technik současné vědy totiž hrály limitované možnosti sběru a zpracování informací nutných pro konstatování objektivních pravidelností. Rozvoj informační techniky, která dnes umožňuje a tím spíše umožní v budoucnu zpracovávat nejen řádově nepoměrně větší množství informací, ale také sledovat mnohonásobně větší množství korelací a jiných souvztažností, kybernetika a teorie soustav, umožňující „připodobňování“ systémů a struktur zdánlivě velmi vzdálených, otevírají pravděpodobně nové perspektivy integraci vědeckých metod a algoritmizovatelných procesů. *Vědomí* těchto možností ovšem bude, jak tomu bývá v rozvoji poznání pravidlem, neopakovatelným a ničím nenahraditelným dílem pouhého *lidského* mozku a *lidského* étosu. Jestliže se tedy opovažujeme formulovat některé intuitivně vznikající spekulativní hypotézy na pomezí dvou soustav věd (věď o člověku a věď o společnosti v užším smyslu), pak je to nejen proto, že takové úvahy zatím nemohou vzniknout na základě mnohem pracnější ale spolehlivější systematické vědecké práce, ale také proto, že se i takto koncipované hypotézy osvědčily jako produktivní a zdravě provokující.

* * *

V oblasti lidské mikroskupiny, tedy nejjemnějšího lidského vztahového přediva charakterizovaného interakcí muže a ženy, ještě víc však matky (rodičů) a dítěte jako působení zajišťující historickou kontinuitu lidského rodu, v širším smyslu pak v celém systému, v němž prvořadou úlohu má emotivní aspekt lidské osobnosti (tedy oblast lásky v nejvlastnějším a nejúžším vymezení) — v celé této oblasti jsme ve všech typech industriální společnosti svědky anomálií, nabývajících takového rozsahu, že činí označení anomálie pochybným. Citový život člověka se ocitá

v krizi, a vnější příčiny, které ji patrně způsobují a z nichž za nejuniverzálnější bychom se odvážili označit hloubku a rychlost společenských proměn, budou nepochybně působit čím dál intenzivněji.

Za společného jevového jmenovatele nazečnených nedostatků bychom patrně mohli označit *neuspokojenost tužeb a očekávání* v citovém životě, slovem *citovou frustraci*. Pod tento pojem můžeme shrnout celou řadu neuspokojivě probíhajících, ale velmi různorodých jevů a procesů, spojených pouze onou bezprostřední souvislostí s prvotným a fundamentálním modelem těchto vztahů, jevů a procesů, totiž se vztahem matky a dítěte (jak se má všeobecně za to). Psychologie, zejména hlubinná psychologie, vytvořila neobyčejně složitý a subtilní aparát, jímž sleduje poruchy v emocionálním životě lidského individua v závislosti jednak na oněch primárních emocionálních dějích a jednak na srážkách lidského jedince se světem, do něhož nutně vstupuje. Není však třeba dotýkat se této dosti autarkní myšlenkové soustavy, do níž nezasvěcenec musí vstupovat s pokorou a po špičkách. Můžeme se prozatím spokojit jen velmi vnějšími statisticko-empirickými zjištěními o citovém životě současného člověka. Počínaje rozvodovými statistikami (v ČSSR připadá v současnosti na tři uzavřené sňatky jeden rozvod) a hroživě rostoucí sebevraždností mladistvých (kde většina případů je motivována citově) jako projevy nejmarkantnějšími, ale nakonec nikoliv statisticky rozhodujícími, protože nejsou zdaleka nejčastějšími. Mnohem obecněji je rozšířena citová frustrace v podobách méně nápadných a méně katastrofických v neúspěšnosti manželských svazků, které se formálně nerozpojí, ve vzrůstajícím nedorozumění mladé a staré generace v rodičovských domech, v prudkém — a zachytitelném — poklesu intimního přátelství mezi lidmi, v poměrně malé trvalosti intimních vztahů mezi mužem a ženou, atd.

Tím se však oblast jevů korelujících tím či oním způsobem s oním rudimentárním vztahem matka-dítě zdaleka nevyčerpává. Jestliže totiž — jak o tom sotva může být pochyb — tento vztah prostředkuje nejen rozvoj citové potence lidského individua, ale i jeho vztah k světu, k ne-já vůbec, pak nemůžeme popírat ani souvislosti a dokonce snad ani závislosti tohoto primár-

ního lidského vztahu s pozdějšími potížemi, počínaje existenciální úzkostí a konče pocitem nepatřičnosti v tomto světě či odmítáním participace na této civilizaci. (To samo o sobě zase nejsou nějaké intelektuální bolístky, uvážíme-li, že některé výzkumy spatřují např. v naposled uvedeném postoji hlubokou příčinu rostoucí delinkvence mládeže.) Koneckonců nebudeme tedy moci vyloučit byt silně prostředkovanou, přece však nepochybnou souvislost mezi elementárními fázemi života v raném dětství, prostředkovaném především matkou, a na druhé straně komplexem znepokojivých problémů nazývaných souhrnně postavením člověka v moderní civilizaci.

To všechno ovšem není nic nového, neznámého či snad nevysloveného. V tomto rozpětí se člověkem zabývali nejen Adler, Freud a mnozí další, kteří se pokoušeli překlenout propast mezi lidským a společenským, ale stejně tak společenští kritikové např. Frommova či Marcuseova typu. Problematická je spíše *radikalnost* těchto pohledů, nebo ještě spíše *možnost* překlenout metodologickou nekomunikativnost mezi oběma extrémními přístupy k člověku. Jinými slovy, lze pochybovat o tom, zda kategorii *historicity* bylo přisouzeno ve vědách o lidském individuu (v užším smyslu) místo, jež jí náleží, a zda na druhé straně vědy o společnosti (opět v užším smyslu) dostatečně kalkulují, mohou kalkulovat s člověkem jako s bytostí přírodní. A ještě: zda nejkomplexněji orientovaní psychologové jsou s to operovat s historicitou psychologických kategorií nejen v rámci fylogeneze, ale podržet tuto historickou otevřenost i do současnosti a budoucnosti; zatím se spíše zdá, že se i pro takto orientovanou psychologii historie zastavuje.

Kdyby tomu tak nebylo, kdyby takový komplexně antropologický pohled na člověka vskutku existoval (mohl existovat), sotva bychom měli co činit s postoji např. dětské psychologie k civilizačním jevům, které lze stěží označit jinak než jako romantickou obranu, neboť se tvrdošíjně brání vzít na vědomí prudký společenský pohyb a hluboké změny v oblasti skupin jako neodmyslitelnou součást života moderního člověka, a na druhé straně bychom nemohli být svědky plytkých sociologických teorií rodiny, ignorujících bytostné poruchy v emocionální struktuře

člověka. Jen shovívavý úsměv vyvolává četba nepřilíš dávných představ, jakoby v manželství uzavíraném nikoliv z motivů ekonomických, ale výlučně na základě dobrovolné volby dané citovým vztahem, se mohl člověk konečně důstojně a lidsky citově vyžívat, atd. Jednoho fenoménu v rámci citové frustrace současného člověka bychom si obzvlášť měli povšimnout: že totiž, schematicky vyjádřeno, k této frustraci dochází v podstatě tak, že se nespĺňuje očekávání. Jinak řečeno, člověk se nerodí citově ochuzen, a nejen nerodí, ani nevstupuje do života s chudými citovými dispozicemi, či aspoň toto by nebylo lze označit za jev typický. (Nemáme bohužel možnost porovnat na základě objektivních „citových dějin“, k jakým změnám zde došlo, řekněme, ve srovnání s koncem minulého století.) Ke kolizi dochází, jak se na tom celkem vědecké poznání shoduje, teprve ve *střetání se světem*. Přitom se toto střetnutí může odehrát jak v intimní struktuře emocionálně porušené rodiny, což bývá horší, anebo ve zvnějšněné, anonymizované, odcizené vztahové struktuře makroskupin. To sice není totéž, ani v předpokladech, tím méně pak v důsledcích pro genezi sledované lidské osobnosti; avšak vzhledem k tomu, že struktura rodiny, byť sebeautonomnější, je zase jen jakýmsi průmětem individua a světa, můžeme si snad dovolit redukovat spleť vztahy za onen jeden základní, individuum a svět. Teprve tehdy, když dítě opouští mateřskou jistotu, to je tehdy, když už základní lidský vztah, komunikace mezi lidským mládětem a světem, je vlastně skrze mateřského prostředníka navázán, teprve tehdy a ne dříve dochází k bytostnému nesrozumění mezi tímto vznikajícím individuem a světem, do něhož vrůstá. Lze důvodně předpokládat, že v té době je již první a rozhodující model lidských vztahů ve struktuře duševního vybavení dítěte zafixován. Teprve potom, v další fázi, dochází ke kolizi citových předpokladů a možností jejich realizace, ať už uvnitř rodiny samé jako výslednice citové frustrace jejich dospělých příslušníků, nebo později, což je zatím přece jen

typičtější, ve světě této intimní skupině vnějším.¹

A zde se možná ocitáme u jedné z radikálních otázek současného člověka. Je ona elementární forma lidské interakce jediné možná a optimální? Do jaké míry je schopna obměn či mutací či jakýchkoli jiných změn? Nebo jinak: v jakém rozmezí zde máme co činit s historicitou řádu biologického a s historicitou řádu společenského?

Sledujeme-li současný pohyb a vývojové tendence *společenských forem*, nemůžeme se této otázce vyhnout. (Ostatně byla již nastolena, teoreticky i prakticky, není tedy ničím novým.) Současná civilizace jako lidské dílo není natolik v moci lidí, aby její vývoj mohl člověk zastavit tam, kde se mu zezdá, že se snad odvažuje příliš daleko.² Pokusme se tedy ještě jednou formulovat otázky, na něž chceme dát hypotetický návrh odpovědi: Není současný předěl, „uzlová čára“ lidské civilizace, zároveň i historickou chvíli, kdy emocionální vybavení člověka přestává odpovídat, přestává být adekvátní světu, v němž je člověk nucen žít? Nezasahuje tedy otázka, *jak žijeme* (otázka po způsobu života) či *jak žít* (otázka po životním stylu), i sféru, která byla až dosud — alespoň explicitně — považována za tabu? Nemáme tedy v jistém smyslu co činit i s *krizí emoционаality*?

Než na tyto otázky odpovíme, budeme se muset pokusit o malý historický exkurs. Dříve než dnešní industriální svět ztratil svou koherentnost, tj. dříve než se dal do zrychleného a stále rychlejšího pohybu, reprezentovaného na prvním místě dynamikou výrobních sil kapitalismu, přicházelo ovšem dítě na svět za biologicky týchž podmínek jako dnes. Byly to však tytéž podmínky psychické a sociální? Zcela jistě nikoliv. Matka, která dítě přiváděla na svět, byla biologicky téměř totožná s matkou dnešní, sotva však s ní byla totožná psychickým, zejména však sociálně psychickým vybavením, nemluvě už o rozdílnosti mikroskupiny, do níž náleželo dítě společně s matkou, to je rodiny. Byla to matka, která patrně vyrostla jako jeden

¹ Teprve potom, když dítě bylo obdařeno vrchovaté citovými vzruchy (stimuly), jakých je schopna jen matka, spatřující ve svém dítěti zářak, štěstí, naplnění i kompenzaci za všechno citové příkoří, jehož se jí dostalo od doby, kdy byla odloučena od mateřského klína, teprve když dítě radostně přitakalo nádhernému světu, představovanému svrchovanou mateřskou něhou a citovostí,

teprve potom a ne dříve dochází ke střetnutí s Velkým Světem. Ale není to už pozdě? Není už tehdy dítě předurčeno k pozdější frustraci?

² Jestliže — a mnohé tomu nasvědčuje — transformace společenských forem se dostávají do konfliktu s emocionálními předpoklady individua, nebude-li moci donekonečna obviňovat jen jednoho z obou partnerů — společnost.

z četných sourozenců v početné rodině ovládané otcem její matky a zalidněné desítkami příbuzných, popřípadě příslušníků čeledi. Tato matka žila — měřeno dnešními normami — v hrůzné nesvobodě. Fakt, že například žila s manželem, otcem našeho imaginárního dítěte, aniž jejich spojení bylo výsledkem vášnivého citového vzplanutí, nepocítovala však jako příkoří, neboť model vášnivě lásky jí, ženě z lidu, byl něčím zcela vzdáleným, pokud vůbec takovou představu znala. (O „takových věcech“ se šušovalo snad na zámku, ale to zas spíš jen na takovém, jehož obyvatelé byli vzdáleni pracovního procesu, tedy představovali tehdejší elitu, „zahálčivou třídu“.) Žila tvrdým, vyčerpávajícím životem práce. A třebaže počet jejích „pracovních dní“ v roce byl menší než dnešní, byly i tyto nepracovní dny naplněny řádem, který se naučila znát už jako dítě a který byl takřka neměnný. Její citový život sotva snese srovnání s citovým životem dnešním. Měla patrně své náklonnosti a averze, dopouštěla se i „mravních poklesků“, třebaže byly stíhány světskými i církevními předpisy neobyčejně stroze, ctila svou matku a svého otce (jistě ne bez kritických výhrad), byla zvyklá stýkat se denně s desítkami příslušníků své i minulé generace a k nim ke všem si nutně musela vytvořit citové vazby, neboť se ustavičně pohybovala v jejich bezprostřední blízkosti, a v tomto smyslu byl tedy její citový život jistě velmi bohatý. Všechny tyto lidi intimně znala. (Lze dokonce předpokládat, že při tak intenzivním soužití poznala v mládí i mystéria sexuálního života a zbavila se tak záhy v tomto směru zábran, aniž o tom musela být příliš poučována a zasvěcována svou matkou.) Pokud nepředstavovali celý její svět, byli alespoň v jádře modelem celého ostatního možného světa vztahů. Se svou rodinou žila prakticky od počátku až do konce svého života, a když přiváděla na svět své dítě (kolikáté už, a kolik jich předtím zemřelo v kojeneckém věku, aniž se musela hluboce rmoutit, vědouc, že jich ještě bude stále dost a že její matka i její sestry prožívaly podobný osud), bylo to jedno z mnohých či z potenciálně mnohých, bylo vítáno radostně, neboť rozmnožovalo počet pracovních sil, ale nebylo žádným zázkakem a matka měla stěží čas a touhu zasvětit mu všechno své myšlení, koncentrovat všechn svůj cit na tohoto málo

záračného tvora, kterého za tvrdých podmínek přivedla v bolestech na svět. Čekala na ni asi práce, kde sotva mohla být zastoupena, ať už v kuchyni či na poli, a tak jakmile to bylo jen trochu možné, ponechala starost o novorozeně starším sourozencům a odcházela po své práci; ostatně nikdy nebyla tak vzdálená, aby se nemohla, když to bylo zapotřebí, ujmout svých mateřských povinností. Zcela jistě měla své dítě ráda láskou, jaká je dána člověku do vínku, nehýčkala je však, nesoústředila na ně veškerou svou emocionální kapacitu, nemusela je ochraňovat před „vnějším světem“, neboť ten nebyl tak příliš vnější; dělila se o svůj citový život (sotva tak bouřlivý jako je dnešní) s mnohými dalšími jedinci a sotva měla tak vytříbený smysl pro některé tragické aspekty života jako dnešní matka, protože kdyby byla například prožívala smrt některého svého dítěte tak, jako ji prožívají dnešní rodiče, nebyla by mohla tragédií svého života vůbec přežít.

Do tohoto emocionálního kontextu se rodí naše imaginární dítě. A i když celý predešlý odstavec není z hlediska historické fakticity leč fantazií, přece sotva lze popřít, že naznačuje některé pravděpodobné fundamentální rozdílnosti v citových dispozicích matky v tradiční společnosti a matky dnešní. Obraz by však nebyl úplný, kdybychom si nepřipomněli představu již mnohem běžnější a častěji zmiňovanou, totiž představu o povaze *společnosti*, pro níž a do níž vyrůstal náš právě narozený človíček. O ní však jsme se už zmínili, když jsme hovořili o jeho matce, neboť to je takřka týž svět — tedy svět, do něhož prostřednictvím bohatě strukturované intimní skupiny organicky vrůstá, o němž může být staršími sourozenci a rodiči, a což teprve dědem a babou, dokonale informován, neboť ti jej za svého dlouhého života, kdy se mnohé přihodilo, co v jistých obměnách čeká i na naše dítě, poznali ze všech stránek. Je to svět podle našich měřítek neskonale tvrdý a nesentimentální, svět, z něhož jediné možné útočiště je mimo zemskou sféru a mimo tento život, svět řeholí a pravidel, zvyků, obyčejů a předpisů, ale zároveň svět radostný, neboť poskytuje mnohé radosti a požitky, a pak, je to svět lidí, čímž má být řečeno, že člověk je tu na-

dán dispozicí k jisté míře radosti a smutku za jakýchkoliv objektivních okolností.³

Pokračujeme však v našem exkursu do doby, která je nám už bližší, a pokusme se sledovat, k jakým proměnám dochází zejména v citové atmosféře, do níž se rodí lidský jedinec.

Exploze emocionality není myslitelná bez současné exploze individualismu.⁴ „Dějiny lidské individuace“, tedy individuace fylogenetické, byly už napsány nejednou. Souvislost mezi výrobními silami a ekonomickými poměry a individuální liberalizací byla už ořejmena, ale zdá se, že ne dost byl zatím hodnocen dosah ztráty kolektivistických jistot, s níž je individualizace života nutně spojena, pro emocionální ovzduší, v němž se rodí a do něhož roste relativně osvobozený jedinec. Kapitalismus znamená prudce vzednutou hladinu možností nejen v oblasti lidského ducha, v technickovědecké, organizační a umělecké tvorbě, ale zároveň s tím přináší renesance i znovuoobjevení velkého citového bohatství, jež náleželo k vrcholům občanské řecko-římské kultury právě tak nezadatelně, jako akvadukty či perfektní definice pojmů v římském právu, Feidiovy skulptury či atletické soutěže. Neklid vnesený do společenského dění rozbořením tradičního světa, hlubší diferenciacie života, prohloubení dělby práce, emancipace umění a vědy, dynamizace životního procesu, tendence k univerzalizaci člověka, uvolnění rigidního řádu společenské stratifikace (v daných mezích přirozeně), zvýšená mobilita, atd. — to všechno, vyjádřeno v suchopárném pojmosloví sociologie či sociální psychologie, přináší zajisté zmnožení stimulů lidského života, rozhojnění společenské a mezilidské interakce a tím samo o sobě už možná zvyšuje citlivost a vnímavost individua. Zdá se nám však, že kruh sousledností tím není uzavřen, a co je důležitější, že citové dějiny této epochy nemohou být adekvátně interpretovány bez přihlédnutí k rozhodujícímu článku — a tím je a zůstává intimní mikroskupina, tedy rodina, a uvnitř ní znovu elementární vztah matka-dítě (otec-dítě, sourozenci mezi sebou).

Kapitalistický výrobní způsob postupně zrušil tradiční rodinu jako výrobní jednotku, ale také radikálně změnil její emo-

cionální atmosféru. A vznik vypjatého individuálního vztahu mezi mužem a ženou, vrcholící v romantickém pojetí vášnivé lásky, je bezprostředně spjat nejen s buržoazním individualismem a vyhlášením nároků na osvobození individua, ale také s redukcí rodiny. Tato sociologická peripetie se nemůže neodrazit ve světě lidské duše. Emocionální náboj ženy-matky se přestává rozptylovat v širokém předivu příbuzenských vztahů a soustřeďuje se na jedné straně k více či méně autoritativní figuře muže a zejména k dětem, prudce omezeným v počtu. Vášnivá láska pohlavní má tak svůj korelát ve vášnivé lásce mateřské, a jedno bez druhého sotva může existovat (aniž tím chceme vznášet čistě akademickou otázku priority). Ale nejen to, nejen že se matčina zvýšená schopnost milovat koncentruje v důsledku zúžení jejího světa (v poměru k mužovu světu přímo drastickým) a zmenšení počtu jedinců, k nimž je připoutána intenzivním poutem, nejen tedy, že se matka o svou lásku nadále nedělí s tak velkým množstvím objektů: navíc ještě se zvyšuje mateřská starost o děti, za něž se považuje odpovědnou, neboť je musí připravovat pro svět, který je mnohem otevřenější a tím i neznámější, než byl svět její předchůdkyně. Je to svět už v podstatě cizí a nejistý, svět, v němž je možno obstat, ale i ztroskotat, svět, který skýtá schopným šance, jimiž mohou popřípadě nahradit i nedostatky původu. Od samého narození je tedy dítě obklopeno nejen zvýšenou péčí a láskou, ale také nepokojem vyplývajícím ze zvýšené odpovědnosti a nejistoty. Můžeme tedy metodologicky volit obojí historický postup a obojí bude správný: z matky, vyrostlé s ideálem (dnes už možná hluboce narušeným) romantické lásky k milovanému muži, jehož pojala za manžela (nebo nesměla pojमत, což však na její základní představě mnoho nemění), se zrodilo dítě, na něž se přenáší všechna (eventuálně nenaplněná) schopnost hlubokého citění matčina, jež je zahrnuto péčí, láskou, vzruchy i neklidem, jež je středem matčiny (a někdy i otcovy — budoucí dědic a pokračovatel otcova díla!) pozornosti, jehož tělesnému i duševnímu vývoji se věnuje od počátku (byť i nepříliš kvalifikovaná) péče a jež je zároveň spoutá-

³ Lze opravdu předpokládat, že emocionální vybavení tehdejšího člověka je totožné s jeho vybavením dnešním? Nemá zde historická emocionálního významnou položku?

⁴ Na tomto místě zamýšlel O. Klein, soudě podle marginální poznámky, naznačit rozvinutí citového života v renesanci. (Pozn. vydavatele.)

váno tak, že přirozený, animálně determinovaný odklon od rodičovského hnízda bývá provázen revoltou. Tento jedinec, nadán zvýšenou citlivostí a odkojen nejen láskou, ale i ideály osobního úspěchu a významu lidského jedince, nemůže než vzplanout dříve nebo později prudkou láskou, v níž hledá svého druhu obdobu péče a jistoty (kterou chce také poskytovat) mateřského klína. Kruh se uzavírá, vášnivá láska mateřská i erotická jsou rub i líc téže mince, dva póly téhož vztahu.

Dětství je zároveň i obdobím „přípravy na život“. Dítě hromadí vědomosti, znalosti či zručnosti, jež mu budou v životě užitečné a na nichž, až skončí školu, postaví svůj život. Rozšiřuje postupně okruh intimních vztahů o vztahy méně intimní a formálnější. Vytváří si zárodky vztahů, z nichž se později budou rekrutovat jeho žena, jeho přátelé, jeho pospolitost (ne jedna). S tímto prostředím — spolu s prostředím rodinným — se pak dovršuje soustava jeho „má dáti“ a „dal“ v oblasti morálky. A když pak dospěje, je sice jeho život stále ještě barvitější, skýtá více možností a více řešení a tedy více nejistot než život tradiční, ale brzy potom, co vstoupil „do života“, je vlastně jeho život in nuce uzavřen. Pokud totiž je připoután k materiálním hodnotám a jejich zdrojům, jsou některé inhibice naprosto závazné, většina postupů je kodifikována a revolta (individuální) je sice možná, ale nevyplácí se, pokud není schopen radikálně se rozejít se svým světem. Ponejvíce však ve svém prostředí zdomáčkuje a na změnu začíná pohlížet jako na rušitele individuálního a sociálního. Jeho děti pak vycházejí ze sociálních vzorů jeho mládí, nikoli jeho „zralosti“. Musí proto revoltovat, povětšinou však jen dokud „se neusadí“.

Tato revolta je v jádře dvojího druhu. Jako revolta třídní je (z hlediska psychologického ustrojení viděno) snadnější: riskuje pouhou „ztrátu okovů“, a má emocionální pozadí v silných pospolitních vztazích s třídní skupinou. Nadto prvotní emocionální vazby zde mnohem spíše odpovídají vzorům tradičním, neboť dělnická žena (a tím spíš žena z rolnické rodiny, která tkví hlouběji v patriarchálním systému) nese ještě příliš mnoho jiných odpovědností, než aby mohla vytvořit emocionální prostředí nového typu. (Tím ovšem nemá být řečeno, že v dělnických rodinách je „emocionální situace“ zcela odlišná.

Způsob života a vůbec nadstavba buržoazní společnosti imputuje své vzory do značné míry celé společnosti, nejen třídní elitě.) Revoltující buržoazní intelektuál je na tom z tohoto hlediska hůře (proto také svádí ustavičný souboj nejen s tím, proti čemu se bouří, ale i se svou revoltou samotnou). Riskuje vyvržení z prostředí, jež mu skýtá emocionální jistotu a na něž byl celým mládím „připravován“. Jeho sublimace prvotních instinktů a emocí je drastičtější, složitější a tedy více neurotizující.

Emocionální ovzduší, do něhož se rodí z mateřského klína nový jedinec, je ovšem už samo zplozeno hluboce rozpornou situací, a tato situace je jako rozporná dále reprodukována. Postoj matky k dítěti v počátcích industriální společnosti, způsob lásky a výchovy, jakými je zahrnuje, nese v sobě — tak jako celá individualistická životní koncepce — nesmazatelné rysy odcizení lidské kolektivity. Individualismus je draze vykoupen: jedinec platí za své relativní svobody (svobodu volby povolání, volby životního druhu, atd.) zvýšenou měrou odcizení nejen v průmyslové výrobě, ale i v emocionálním životě. Zvýšená citovost i citlivost tohoto nového člověka, sociální dědictví po jeho matce a rodině, plodí bažení po vášnivém, vypjatě individualistické lásce. Ne náhodou je však romantický ideál lásky bytostně tragický. Jeho realizace je omezena v čase i prostoru: temporalitou všeho lidského z jedné strany a „mstou lidského kolektivu“ z druhé strany. V čem záleží tato msta? Tzv. velká láska je absolutní, vyžaduje neúprosně celou osobnost, je tvorbou adekvátní tvorbě uměleckého díla či jakéhokoli jiného lidského díla. Absolutizací citu však člověk naráží na hranice možností lidské kolektivity, zbudované na zcela jiných předpokladech. Velká vášnivá láska musí zahynout, buď z jedné příčiny (vyčerpá se v čase) nebo z druhé (naráží na meze životních potřeb). Život je tedy možný jen potlačením této „vzpoury láskou“, rozumí se individuální láskou, jen jejím uvedením „do náležitých mezí“. Emocionální obsah lidské osobnosti, jak vzniká v lůně individualistické rodiny na počátku industriální společnosti, zvýšené citové zjitření, obohacuje tedy lidský život a zároveň jej tragizuje. Platí zde totéž, co platí o vývoji člověka od dob renesance obecně: univerzalizace, vyšší

míra možnosti, větší množství svobod a obohacení života jsou vykoupeny vyšší mírou odcizení, nejistoty a tragických vyústění.

To však ještě nejsme u konce vývoje industriální společnosti.

* * *

Strhující dynamika výrobních sil lidského života, obrovský rozvoj vědy a techniky v posledních několika desetiletích, moderní organizace výroby (podniků) i lidského života (urbanizace) změnily svět k nepoznání. Mobilita a temporalita všeho lidského se prudce zvýšila. Umělá příroda do určité míry nahradila původní životní prostředí v celé řadě jeho dimenzí.

Jak ale na tyto změny reagovala prvotní intimní mikroskupina? Co se změnilo ve struktuře rodiny? A zejména: v jaké emocionální atmosféře vyrůstá dnešní dítě, co je jeho „mateřským sociálním dědictvím“? Jaké „zárodečné vztahy“ si přináší do života? Jak je citově vybaveno?

Hned na počátku budiž vysloveno podstatné: jestliže vztah zvýšeně citlivého individua k drsné kolektivitě industriální společnosti může být označen jako *vztah rozporný*, pak postavení dnešního (v podstatě stejným způsobem do života přivedeného) jedince je vzhledem k povaze tohoto změněného a stále rychleji se měnícího vnějšího světa *vztahem inkoherence*.

Nctřeba se zdržovat popisem změn, probíhajících v makrostruktuře lidské společnosti tohoto věku. Ohromující anonymita tohoto lidského díla, stejně jako drtivé většiny vztahů, v nichž se člověk setkává s člověkem, byla už mnohokrát působivě interpretována filosoficky, společenskovědně i umělecky. Rovněž změny ve struktuře i jevové podobě rodiny byly mnohokrát popsány: její ochuzení o výrobní a částečně výchovné funkce, její omezení na funkci emocionální, organizačně spotřební, atd. Víme už i mnoho o tom, jak se stává stabilita této rodiny problematickou (patrně právě proto, že odráží měnlivost vnějšího světa), a jak se tento nedostatek neblaze odráží ve vztahu dětí k světu, jak ovšem zároveň rozlučitelnost manželství je sama o sobě pozitivním momentem v rozvoji lidských svobod a v důstojnosti lidských vztahů, víme o problémech spojených s emancipací ženy a jsme přímo zahrnuti empiricko-statistickými poznatky z této oblasti společ-

čenskolidské skutečnosti. Naše otázka však směřuje ještě dál, až k onomu sakrosanktu, před nímž se zatím většinou tázání zastavuje: do jaké další historické fáze vstoupila osobnost matky jako funkce bezprostředně formující citový život dítěte a jeho vztah k světu (tedy i jeho sociabilitu), a do jaké nové fáze vstoupil vztah matky a dítěte v raném dětství jako kritické fázi pro tuto sféru lidského života?

Tu se však musíme sklonit před obdivuhodnou stabilitou a formovou kontinuitou. Přirozeně: na pomezí sociopsychického a biologického přestávají civilizační žerty. Před úlohou matky, neredukovatelnou na pouhé přivedení lidského mláděte na svět, se zastavuje i nejradikálnější společenský reformátor, ať uvědomělý, ať živelný.

Matka zůstává i nadále (na tom nic nemění denní jesle ani jakákoli jiná instituce, umožňující matce profesionální emancipaci, pokud zůstává matka hlavním pečovatelem, pokud se k ní dítě denně vrací, atd.) prvním prostředkovatelem mezi dítětem a světem, a její osobnost je i nadále hlavním tvůrcem citového vybavení lidského individua. Ale co když toto individuum vchází do Velkého Světa vybaveno naprosto nedostatečně? Co když jeho citové ústrojí neobstojí, když opustí rodinnou intimitu (ostatně tak problematickou, jak se ještě zmíníme)? Co když propast (hiát) mezi já a ne-já je tak velká, že člověk ji už bez rizika zkázy nemůže nadále překračovat v pouhém matčině citovém šatu na míru a potřebuje k tomu jakýsi racionálněji zhotovený skafandr? Avšak dříve než přistoupíme k úvaze o tom, jakých dalších změn si vyžaduje životně nutná adaptabilita a sociabilita člověka, zastavme se ještě u schematického pohledu na citový život tohoto mladého jedince.

Zdá se totiž, že vášnivá mateřská láska už není předehranou k velké vášnivé lásce pohlavní. Zdá se, že v tomto směru došlo k dosti podivnému rozštěpu: na jedné straně jsme svědky sexuálního sblížování stroze odděleného od jakýchkoliv citových vzruchů (cool-sex má možná svého předchůdce v jistém smyslu v prostituci, zbavené ovšem vztahu kupujícího a prodávajícího, což je dáno emancipací ženy, která zde už nemusí vystupovat v sociálně degradovaném postavení), a na druhé

straně vidíme z empiricko-statistických výzkumů, že útek do privatizace, do sféry pseudo-intimních vztahů je nejen výsadou starších generací v industriálních společnostech, ale i převládajícím vzorem generace nejmladší, té právě, u níž se vzory cool-sexu poprvé projevují v tak manifestované podobě. Rodina je nezměnně útočištěm před anonymním, studeným světem funkčních vztahů. Tato rodina, jejíž centrální funkcí má nadále být emocionální ekvivalent vnějšího světa, bývá však zpravidla strukturou bolestně distorzní. Nejenže sama o sobě nemůže být strukturou natolik autonomní, aby zcela ztratila kontakt s makrostrukturami, jichž je koneckonců součástí, a vytvářela tak enklávu vztahové inkoherece. To je logicky i empiricky zcela vyloučeno, a jestliže tedy jsme svědky pronikání rychlého pohybu a změny, jež se zmocnily světa širších společenských vztahů, i do intimní mikroskupiny v podobě narušování tzv. celoživotní monogamie, není nic přirozenějšího. (Ekonomická emancipace ženy je jen součástí tohoto širšího procesu, jak lze snadno dokázat.) Zároveň je však záhy narušována integrita rodiny i jinak: děti se totiž brzy přesvědčují o tom, jak hluboká propast tkví mezi ovzduším, v němž byly odchovávány a prostředím, pro něž byly — resp. měly být — připravovány. Rodina přece od samého počátku měla být (a byla) nejen svébytnou strukturou, ale zároveň i mikromodelem, a jako taková vytvářela most, po němž více či méně bezpečně přecházel mladý jedinec vyzbrojen a utužen do onoho Velkého Světa. Zároveň pak byla útočištěm, do něhož se „vracel z boje“. Její dvojjediné poslání selhává však z obou aspektů: invaze vnějšího světa do rodiny způsobem už mnohokrát popsaným rozvrací prostředí citové pohody zevnitř, takže není kam se utéci, kdežto sama sociologická podoba intimní skupiny je neadekvátní jako předobraz a tedy přípravná fáze pozdějšího života vně rodiny. Co se však nemění — a to se nám zdá podstatné — je požadavek, očekávání, jež jedinec stále ještě do rodiny vkládá, ať do rodiny zárodečné, tedy do manželství, nebo do útvaru plného, zahrnujícího dvě generace. Všechna zklamání, všechna frustrační zkušenost, jejíž stoupající trendy se odrážejí v rostoucí labilitě intimních struktur, nic nemění na

tomto znovu se opakujícím očekávání, na zoufale se opakujícím hledáním útočiště, pocitu bezpečí, úniku z ruchu světa.

Jestliže se však od doby rozpadu tradiční společnosti tolik změnilo, jestliže závrtný pohyb neušetřil nic vyjma znovu a znovu ztroskotávajícího emocionálního vybavení lidského individua, stále méně adekvátního objektivním potřebám, musí tento jev mít původ ve vztahu, který rovněž tvrdošíjně odolává bouři změn — a tím je právě podle naší předběžné hypotézy *vztah matky a dítěte*. Matky, která, vytržena z kolektivity tradiční společnosti a zbavena sociálně ekonomickými inhibicemi možnosti plodit děti, dokud a nakolik to připouštějí její biologické možnosti, soustřeďuje všechny svůj citový potenciál k nepatrnému počtu „mláďat“, jež tak předurčuje k citovému očekávání odsouzenému k nenaplnění. Zdá se nám, že zde leží jedno z psychologických vysvětlení, (jež je pochopitelně jen metodologicky omezenou, dílčí interpretací), proč rozklad tradiční společnosti přináší zároveň jak radikální překročení někdejšího „antropologického prahu“, a tedy rozvoj psychických dispozic jedince podílet se na vytváření zdynamizované struktury výrobních sil a vztahů, tak — zároveň — zárodky emocionální frustrace, která dozrála zároveň s blížícím se koncem industriální epochy lidstva. Dynamika výrobních sil rozrušila model společenských vztahů i rodiny. Matka v nové mikroskupině je tvůrcem nové emotionality, takové, která odpovídá nárokům na jedince v nové sociálně ekonomické realitě. Tím však v zárodečné formě plodí i svou funkci negativní: uvádí do světa jedince odsouzeného poměry, jež člověk vytvořil (poslední fáze industriální civilizace), k nemožnosti naplnit své citové aspirace.

* * *

Jak konkrétně se citová frustrace projevuje v rovině neformálních vztahů, to je tam, kde by měly emocionální dispozice dojít naplnění?

Není to jen v poloze rodiny a individuální pohlavní lásky, jak o tom už byla řeč. Frustrace se dostavuje i v rozrušování pospolitostních (Gemeinschaft-Gesellschaft ve smyslu Simmelově a Tönniesově) vztahů a systémů, jež rovněž plní významnou funkci spojování obou pólů — intimního a anonymního — lidského svě-

ta. Markantní a empiricky zjistitelný je úbytek intenzivního a intimního přátelství (zejména mezi muži), stejně jako upadající role kolektivů (založených na neformálních vztazích všeho druhu): pracovního (i když zejména v nejvyspělejších industriálních kapitalistických společnostech, kde sociologie objevila v tomto nedostatku poruchový moment ve fungování podniků, se dějí pokusy k obnovení patriarchálnějších vztahů), studijního (k němuž dřívější studijní kolektivů je známá), komunitního (u nás obzvlášť hluboce rozrušená neblahým vlivem tuhého centralismu), atd. Namísto toho se objevují kolektivity zcela jiného typu, stmělované sice solidaristními pouty, nikoliv však citového původu, a individuálně zcela anonymní a parciální: sem náležejí zejména kolektivity divácké, sázkařské, karetní — nahrazující dříve časté setkávání rodin k pohovorům, majícím přece jen intimnější a osobnější povahu — atp. Zdá se tedy, že společenský a lidský organismus se už spontánně počíná bránit „nedostatku efektivit“ své emocionální výzbroje.

Zejména významná je zde celá nová vztahová soustava známá u nás pod názvem „human relations“, jejíž podstatou je vlastně nahrazení skutečných lidských vztahů založených na citovém principu vztahy ryze funkčními, řízenými určitými pravidly chování, jež umožňují a usnadňují spolužití, mají však pouhou „behaviorální povahu“, tj. jsou zcela zbaveny skutečné emocionálně komunikativní povahy. Nahlížet na tento zejména v USA rozšířený systém soužití jednostranně negativně je výsledkem buď ideologických předsudků nebo romanticky založené kritiky. Ve skutečnosti „human relations“ sice nemohou překlenout rozpor mezi emocionálním vybavením člověka a nemožností jeho naplnění (což se ostatně právě v USA projevuje maximálním výskytem neuróz), patrně však znamenají pragmatické východisko z neúnosné situace, známé například u nás, kde kritický nedostatek takových chladně zdvořilých vztahových stereotypů neurotizuje prostředí podniků, dopravy, nákupů, sousedství atd. nad snesitelnou míru.

Naznačují však tyto poměrně nové společenské jevy cestu k řešení, lépe řečeno — abychom neupadali do nezamýšleného voluntarismu — spontánní východiska?

Dříve než odpovíme na tuto otázku, měli bychom si povšimnout dvou nesterilných voluntaristických pokusů o celostné řešení citové situace moderního člověka v rámci nového životního stylu.

* * *

První souvisí s pokusem o vytvoření toho, co jinde nazýváme *revolučním životním stylem*, a co u nás spadá zhruba do desetiletí 1948—1958. V nediferencovaném, teoreticky celkem nepodloženém a ne vždy uvědomělem pokusu o vytvoření nového modelu životního způsobu, ovládaného *principem kolektivismu*, se tají i útok na některá dosavadní tabu výchovných institucí. Kolektivismus — nejen jako kategorie sociologická, ale i jako princip axiologický — se stal kritériem a metrem přikládaným na institucionální život v celé společenské sociální pyramidě odshora až dolů (např. kolektivní vedení od dílen až po politické byro strany), a také „od kolébky po rakev“, přezívané-li jen poněkud z příčin názornosti, tj. například od preference jeslí (od nejranějšího věku) jako kolektivistického výchovného zařízení až po preferenci kolektivní reakce, atd. O celkové kritice tohoto subjektivistického přístupu k formování životního stylu bude pojednáno na jiném místě, nás zde zajímá jediné z hlediska zde sledovaného problému.

Při bližším pohledu zjistíme v uplatňování absolutizované zásady kolektivismu nedůslednost: propagace a překotná výstavba kolektivních výchovných zařízení je totiž zároveň spojena s heslem „rodina základ státu“, převzatým z individualistické struktury kapitalistické společnosti. A až na jeden či dva nesmělé a pochopitelně brzy ztroskotavší pokusy o komplexnější řešení otázky nového způsobu života (litvínovský „koldům“, atd.) zůstává ve skutečnosti všechno při starém. (Konceptní odvaha, s níž by bylo bývalo nutno přistoupit ke komplexnímu řešení této otázky a která by byla vyžadovala nejen umožnit urychleně a v masovém měřítku zapojení ženy do pracovního procesu, což bylo patrně ekonomickým hnacím motivem těchto dílčích opatření, nýbrž i celou sérii administrativních a ekonomických teoreticko-praktických projektů — tedy tato odvaha, asi naštěstí, tehdy zcela chyběla. Naštěstí, protože k takové velkorysé přestavbě životního způsobu chyběly nejen

teoretické, ale zejména asi i ekonomické předpoklady, právě tak jako v porevolučním období v Sovětském svazu, kde však pokusy o takové řešení byly odvážnější a významnější. Tím však nemá být řečeno, že některé dílčí změny ve způsobu života nemohly být tehdy zavedeny, například v modelu dopravy, v některých službách, v modelu stravování, apod.) Aniž zde tedy chceme vést spor o to, k jakým posunům v emocionálním životě by byly vedly důsledněji provedené pokusy o kolektivistickou výchovu, můžeme konstatovat, že tak, jak byl pokus proveden, se zcela minul zamýšleným cílem, to je vychovat člověka „cítícího kolektivisticky“. To však platí o celé této simplifikující koncepci (včetně například kolektivizace zemědělství, pokud je motivována kolektivisticky ve smyslu emocionálním) — patrně především proto, že uplatňované pojetí kolektivismu vůbec neodpovídá vnitřním, lidským, ani vnějším, společenským dispozicím moderního člověka. Vývoj posledních několika století lze sotva zrušit (aufheben) návratem nazpět. V tomto smyslu je pokus o kolektivizaci, jak byl prováděn, romantickou kritikou. Můžeme však zároveň tuto éru považovat za jakýsi experiment, potvrzující naši hypotézu o tom, že původ emocionálního vybavení lidského jedince tkví především v matce a v jejím postavení vůči dítěti (jakož i v jejím osobnostním vybavení vůbec), což lze ostatně sledovat i na dospělých odchovancích kolektivních zařízení, i jinak: zdá se, že se jejich postoj k světu neodlišuje od postoje dětí odchovaných výlučně v rodině. A že v jistém optimálním časovém poměru a od jistého věku (minimálně od prvního roku dítěte) působí výchova v kolektivním zařízení na vývoj lidského jedince pozitivně: o tom celkem nikdy nebylo sporu.

* * *

Druhý pokus o změnu výchovného modelu sice vychází z týchž teoretických předpokladů jako dříve uvedený model, (tj. v podstatě z marxistického světového názoru), je však nepoměrně významnější a to jak hloubkou, tak důsledností zásahu do struktury lidského života. Běží o výchovný model uplatňovaný s větší či menší radikálností v izraelských kolektivních zemědělských družstvech — kibucech.

Zde byl pojat záměr emancipace ženy,

kolektivistické výchovy a formování nového člověka s odvahou, nad níž se tájí dech: od prvních dní svého života (přesně od příchodu z porodnice) je dítě odděleno od matky v tom smyslu, že s ní nesdílí týž domov. Matka se vrací do svého domu, dítě mezi své rostence do jeslí, kde tráví počátky svého života až do doby, kdy je převedeno do mateřské školy, odtud pak do internátní školy základní a nakonec i střední. Teprve v osmnácti letech opouští mladý člověk kolektivní výchovné zařízení a odchází buď na rok na zkušenou mimo kibuc nebo na dvouletý vojenský výcvik, aby se pak svobodně rozhodl, chce-li se stát příslušníkem kolektivu, z něhož vyšel. Po celou tuto dobu není jeho domovem domov rodičů. (Tím přirozeně nemá být řečeno, že je dítě od rodičů zcela odděleno, naopak, postup je však obrácen: matka nedává dítě do jeslí, nýbrž sama přichází do jeslí: kojit, ukládat ke spánku — což je jeden z rozhodujících faktů ve výchově v raném dětství — atd., později se pak setkávají děti s rodiči denně buď ve svých domovech nebo na návštěvě u rodičů.)

Matčina úloha je v tomto systému (a to nikoli jen teoreticky, nýbrž i prakticky, empiricky) rozdělena mezi troji „živel“: matka (a otec, který v tomto systému — opět empiricky — hraje překvapivě významnou roli, totiž zhruba stejně významnou jako matka), dále chůva (máme stále na mysli rané dětství, tedy do tří let) a konečně skupina osmi stejně starých dětí obojího pohlaví (v pozdější fázi, ve školce, se dvě takové skupiny spojují v jednu).

Zde není místo k podrobnějšímu seznámení s promyšlenou soustavou výchovných postupů, praktikovanou už po několik desetiletí. Pro nás budou důležité jediné výsledky, to je osobnost dospělého jedince, narozeného v kibucu a odchovaného zmíněným způsobem. (Pokud běží o následující informace, vycházíme sice pouze z rozsáhlého díla amerického antropologa Melforda Spira (Melford E. Spiro, *Children of the Kibbutz*, Harvard University Press, Cambridge 1958), je však známo, že toto není jediná studie svého druhu a že se více nebo méně všechny shodují v podstatných výsledcích.) Vcelku lze říci, že systém kibucké kolektivní výchovy „produkuje“ jednotlivce ve své společnosti zakořeněné, přijímající její kulturní vzory a konformní (v podstatě)

k jejím institucím. Jsou to jedinci tvořiví, citliví k přírodě i k umění, a ježto „vykazují schopnost pracovat i milovat, můžeme z toho uzavřít, že dobře zapadají do rámce normálního lidského emotivního vybavení“. (S. 423.)

O tom, že tento radikální zásah do struktury lidské bytosti nezanechal — alespoň prozatím — žádné zhoubné důsledky, vládne celkem jednomyslný názor. Nás však budou zajímat některá podrobnější pozorování, dotýkající se citového života kibuckých „sabras“ (tj. v Izraeli narozených). Za nejzávažnější považujeme tyto údaje: 1. kibučtí sabras jsou nadprůměrně introvertní; 2. dávají přednost — po založení vlastní domácnosti — společenskému životu v malé skupině (manžel + nejbližší přátelé) před společenským životem toho typu, v němž byli vychováni; 3. třebaže jsou patrně jisté podobnosti s jedinci odchovanými v normálních kolektivních výchovných zařízeních — sirotčincích, dlouhodobých jeslích a školkách atp. —, rozdílů jsou naprosto podstatné. Jestliže například institucionalizované děti jsou charakterizovány „zploštěním afektu, pak sabras *potlačováním* afektu. První nemůže navazovat emocionální pouta, druhý může a skutečně navazuje, třebaže zpočátku krajně ostýchavě“. 4. Třebaže stupeň identifikace s rodiči, chůvami, rostenci (peer-group) je prokazatelně vysoký, jsou kibučtí sabras ve vztazích k nim — stejně jako k nově nabytým přátelům — zdržlivější, chladnější a méně sdílní v životních intimnostech.

Zmínka o výchovné soustavě v izraelských kibucech si přirozeně neklade za cíl navrhnout tento systém jako východisko z neadekvátní soustavy dnes obecně rozšířené. Běží spíše zatím jen o to prokázat, že i nejradikálnější zásah, zásah do vztahu matka-dítě, je možný a může dokonce přinést *pozitivní výsledky*. (Zde však může ihned vzniknout ohnisko sporu, k němuž se v dalším odstavci vrátíme, do jaké míry totiž nahlížet na jistou redukci emotivnosti, která se u sabras projevuje, jako na faktor pozitivní.) Zároveň nelze ovšem ztrácet ze zřetele podstatnou okolnost, která vylučuje nahlížet na příklad kibucké výchovy jinak než ze zmíněného hlediska, totiž z hlediska pouhé *možnosti* radikální

přeměny výchovného systému. Tato podstatná okolnost záleží v tom, že kibuc je ve skutečnosti *vesnické společenství*, že do jisté míry vychází z modelů tradiční společnosti (např. ruská obščina; zakladatelé kibuckého hnutí pocházejí v drtivé většině z odštěpených skupin RKS/b), a že koneckonců zase objektivně představuje romantickou kritiku civilizace. (Tato skutečnost se mj. projevuje v tom, že kibučtí sabras se cítí — a také patrně jsou — adaptováni na život v kibucu, nikoliv však ve městech.)

* * *

Závěrem zbývá to nejtěžší: pokusit se formulovat — znovu budiž zdůrazněno, že jen ve velmi spekulativně hypotetické podobě —, jaké náznaky tendencí by se v této významné oblasti životního slohu mohly rýsovat.

V souvislosti se závažnými změnami v mikrostrukturách společnosti se často hovoří o „krizi rodiny“. Správnější však by možná bylo hovořit o „krizi emočnosti“⁵: běží o víc než jen o rodinu, běží o vztahy mezi lidmi vůbec a o citový postoj člověka k světu, bytostný postoj, jehož význam nemůže být nikdy přeceněn a o němž víme, že má kořeny v raném dětství. Zdá se však, a těžké poruchy ve struktuře individua i intimních mikroskupin tomu nasvědčují, že právě tato stránka osobnosti se nevyvíjí adekvátně s totálním pohybem struktury lidského života. Vzniká tedy nutně otázka zda, popřípadě jakým způsobem by mohl či měl člověk „sáhnout na sebe sama“ v kritickém a dosud — alespoň zdánlivě — tabuizovaném vztahu matka-dítě.

Nahlížíme-li na vědeckotechnickou revoluci, tento nejdůležitější pramen dějinného pohybu v nejbližších desetiletích, nikoli jako na pouhý živelný, spontánní proces, nýbrž zároveň jako na lidské dílo, pokus o cílevědomé přetvoření světa a sebepřetvoření člověka, nemůžeme z tohoto „totálního úsilí“ vyloučit jeho zdroj ani jeho cíl, dávajícího tomuto úsilí smysl, tj. konkrétní lidské individuum v projektu „totálního člověka“. Jinak, vynechávající „ze hry“ podstatný vztah ve struktuře lidské osobnosti, ponechávající jej nadále zdánlivě spontaneitě a zasahující do četných jiných, technických, ekonomických,

⁵ Pojem „krize“ se zabydlil v politickém i společenskovědním slovníku už do té míry, že téměř

ztratil emocionální náboj. Uchylujeme se však k němu z nedostatku jiného, přiléhavějšího pojmu.

sociálních, politických atd. struktur konkrétní totality, přejímali bychom tak či onak objektivní odpovědnost za změny, a možná i zhoubné změny, jaké tyto celospolečenské pohyby vyvolávají ve struktuře lidské osobnosti, aniž bychom se pokusili vřadit tuto bytost samu do „totality změn“. Proto právě hovoříme o pouhém *zdání* spontaneity, jež se ve skutečnosti může rovnat neodpovědnosti. Tím spíše je ovšem třeba vážit jakékoliv zásahy z hlediska totálního projektu, tj. v rámci svých možností všestranně se rozvíjejícího (a tyto možnosti samy rozvíjejícího) člověka. Jednou z těchto „možností“ je zajisté i dějinně přetvářená lidská přirozenost. Uvážíme-li hloubku již dnes probíhajících, tím spíš pak v historicky dohledné době očekávaných změn ve společenské realitě, odporovalo by „zdravému selskému rozumu“ neočekávat spolu s tím i změny v lidské přirozenosti. Mění se tedy nepochybně i osobnost ženy (a tedy i matky), stejně jako tato její role. Podrobit vztah matky a dítěte jako fundamentální lidský vztah racionální analýze, zkoumat jeho vývojové trendy, popřípadě se pokusit uvážlivě do tohoto vztahu zasáhnout, není počinem svatokrádežným. O nic více (ale ani o nic méně) než všechny jiné demiurgické pokusy člověka stát se subjektem dějin a tím i sebe sama.

Vědecký přístup k lidskému jedinci už dávno prokázal, že rodové svazky, i nejintimnější vztah matky a dítěte, nejsou iracionálními, mystickými svazky krevními, a že ani emocionální podstata lidské bytosti se nevymyká možnostem empirického zkoumání, stejně jako geneze lidské osobnosti vůbec. Materský vztah je vztah funkční, matka je nahraditelná jinou osobou plnící materské funkce. Jestliže v celé jedné významné fázi lidských dějin plní tyto funkce matka vůči dítěti, jež zrodila, není v této praxi nic mystického, nýbrž patrně přirozená „optimalizace sociálního procesu“. A dokud a pokud tento proces bude i nadále „optimální“, tj. dokud bude jeho výsledkem jedinec schopný žít ve světě, do něhož byl zrozen, obžít v něm a rozvíjet v něm své přirozené schopnosti, nebude důvodu do něho zasahovat. Jestliže však — a mnohé tomu nasvědčuje — četné poruchy v lidské psychice (považujeme-li v tomto případě svět, do něhož jedinec vstupuje, za veličinu vůči němu neproměnnou, tedy danou, jak ani jinak

nelze) mají původ v neadekvátním emocionálním vybavení, nelze zajisté vznášet apriorné námitky proti úpravám v tomto procesu.

Jestliže jsme se pokusili obhájit *oprávně* člověka dotýkat se i fundamentálních lidských institucí, pokusme se zase být konkrétnější a naznačit, o jakou povahu změn by mohlo jít. Přitom je třeba znovu zdůraznit, že nemůže být ani řeči o nějakých pokusech — ostatně předem marných — „vytvořit“ cestou racionálních manipulací jakéhosi „nového člověka“, neběží ani o nějaký jednostranně psychologizující přístup k řešení otázky lidské osobnosti, tím méně pak o „návod“ pro praktická opatření jakéhokoliv druhu. To by bylo jednak samo o sobě nemožné, jednak jakékoli konkrétní poznatky toho druhu mohou mít váhu jen na základě pečlivého a soustavného speciálněvědeckého studia. My můžeme nejvýš mít na mysli obecné náznaky tendencí, jak vyplývají z celostnějšího, byť méně zasvěceného a abstraktnějšího pohledu na člověka a společnost.

Především k otázce tzv. *manipulace*. Nikoho dnes nepřekvapuje, že předmětem odborného zkoumání — a nejen zkoumání, ale i popularizace či zavádění vědeckých poznatků do praxe — jsou postupy, náležitěji nezadatelné k lidskému a občanskému soukromí, ať už máme na mysli otázky manželského soužití či racionální výživy. Racionalizovaná umělá příroda, v níž žijeme, nás prostě zbavuje schopnosti spontánní volby účelného a optimálního jednání, pokud je člověk takového spontánního jednání vůbec schopen. A přece kritický vztah matky a dítěte v nejranějším věku, kdy se patrně rozhoduje o vytvoření některých základních charakterových dispozic, o schopnostech k adaptabilitě, o průběhu socializace, o míře budoucí egotičnosti, o citových dispozicích, o schopnostech navazovat takové vztahy a o vztahu k předmětnému světu, stejně jako k subjektu samému vůbec, tedy toto období individuace dítěte, tento vztah (matka-dítě, rodiče-dítě, sourozenec-dítě) je ponechán víceméně spontánnímu postupu lidí, jejichž schopnost takové spontánní reflexe je civilizačním vývojem pronikavě snížena. Pokud tedy vědecké poznatky v tomto oboru existují (a není pochyby, že obecná psychologie, psychologie dítěte, hlubinná psychologie,

psychologie osobnosti atd. dospěly už k významným poznatkům o této sféře lidského života), není důvodu, proč by neměly být v praxi aplikovány, jinými slovy, proč by se „školení v rodičovství“ nemělo stát součástí *povinného* obecného vzdělání, jak se to ostatně v některých zemích děje a jak se i u nás dávno po tom volá, proč by tedy rodičovství nemělo být racionálnější.

Poněkud jiného druhu je otázka, do jaké míry uvedené vědy o člověku (v úzkém smyslu) jsou schopny stanovit samy sobě normy jiného druhu než normy týkající se psychické integrity osobnosti. Zdá se právě, že bez komplexního antropologického pohledu nutně tíhnou tyto vědy ke konzervativním stanoviskům, tj. k negativnímu hodnocení změn (možná i nutných) vůbec. Jestliže bychom například zjistili, že dnešní vztah matky a dítěte v raném dětství, o němž jsme na jiném místě hovořili jako o pravděpodobném hlavním původci zvýšené emocionality moderního člověka, ztěžuje adaptabilitu na dnešní svět silně zvnějšněných, funkcionalizovaných a anonymizovaných lidských vztahů a přispívá tak k frustačním zážitkům, inklinují tyto vědy o lidském individuu k přirozené kritice těchto poměrů, nikoli však k úvahám o změně v psychických determinantách. Podobně kdybychom například ověřili hypotézu, že týž vztah mateřské osobnosti k dítěti vytváří tak silnou potřebu emocionální jistoty a bezpečí, jaké už žádný jiný vztah kromě mateřského není v moderním světě schopen poskytnout (pro pohyblivost, měnlivost jeho struktury, temporalitu vztahu, relativní nezávislost životních partnerů, motivovanou jinými, mimoindividuálními činiteli, atd.), pak budou muset vědy zabývající se genezí lidské osobnosti uvažovat nikoli o kritice těchto poměrů, ale i o tom, jak snížit, zmenšit tuto potřebu lidského individua, či lépe, jak zmenšit jeho citovou fragilitu (aniž se tím ovšem vyvolají poruchy jiného druhu). Nelze tedy nahlížet a priori na jakýkoliv posun ve struktuře osobnosti jako na jev negativní, a naopak, bude asi třeba o „produkcii“ některých takových posunů uvažovat. Jestliže pak zároveň lze na základě opatrných extrapolací současných trendů ve výrobních silách lidského života usuzovat na nutnost (a možnost) *intelektualizace* člověka, není možno ani spolu s tím

vyložit tendenci k objektivní potřebě (a možnosti) posunů v *emocionálním* vybavení osobnosti v témž smyslu. Zda tomu tak skutečně je a jakou cestou potřebě takových změn záměrně napomoci, jakým způsobem tedy popřípadě změnit dnešní, po několika století obecně uplatňovaný model výchovy, to je ovšem věcí soustavného vědeckého zkoumání, v němž by se účelně integrovaly poznatky „společenskovědní“ s „individuo-vědními“ v syntetizujícím antropologickém vědním systému.

* * *

Pohlížíme-li na tuto otázku z hlediska některých hypotetických perspektiv vědeckotechnické revoluce, pak se tu projevují některé náznaky výhodných řešení. Jestliže by totiž revoluční přeměny ve výrobních silách lidského života koneckonců umožnily vyřadit člověka z bezprostředního výrobního procesu a jestliže by — jak by z těchto změn plynulo — učinily investice do rozvoje tvořivých lidských schopností investicemi mnohem produktivnějšími než dosud (ba dokonce možná jedinými produktivními), pak by se změnilo nepochybně i hodnocení celého *výchovného* procesu. Znamenalo by to například, že jeden z nejkрутějších rozporů, jež moderní civilizace vnáší do geneze osobnosti, totiž rozpor mezi *mobilitou*, *disharmonií* a *temporalitou lidských vztahů* na jedné straně, a na druhé straně potřebou *stability* *vychovávajícího subjektu* (jež se zdá potřebou naprosto integrální) v raném dětství, by mohl být řešen bez ohledu na to, zda tímto subjektem je matka či nikoli. Tzv. investice do člověka by totiž pak mohly být tak rentabilní, že by umožnily plnocennou „náhražku mateřského subjektu“ v každém případě. Ekonomické úvahy by pak možná byly schopny způsobit revoluci v psychologii a pedagogice, po níž se už dlouho volá, jež se však sotva může realizovat dříve, než bude „ekonomicky efektivní“, tj. než se bude moci *člověk* stát nejen proklamovaným, ale také skutečným centrem lidského snažení.

Zároveň se nabízí otázka, jak a zda rostoucí nutnost (i skutečnost) racionalizace lidského a společenského života ohrožuje či naopak umožňuje humanizaci lidského života. V některých kritickoutopických představách — ať literárních, ať populárněvědních — bývá „člo-

věk budoucnosti“ líčen jako jakýsi stroze racionálně jednající a smýšlející poloautomat, z jehož života vyprchalo všechno vpravdě lidské, nespočitatelné, nepředvídatelné a tedy svobodné. Tyto představy jsou ovšem podstatně znepokojivější, objevují-li se v textech mnohem kvalifikovanějších společenskovědních či filosofických autorů jako kritika takového přístupu k společenskolidské realitě, který se pokouší o previzi či modelování jejího pohybu. Domníváme se, že taková „varování“ jsou filosoficky nezdůvodnitelná. Ve skutečnosti přece nejde o nic jiného než o racionalizaci aktivit, kterou vývoj společenskolidské skutečnosti učinil *možnou* a *nutnou* a jež se tedy může stát předmětem vědeckého zkoumání. Jen megaloman (ať z řad vědců, ať z jakýchkoliv jiných řad) by se mohl domnívat, že touto cestou lze redukovat lidský život na soustavu jakýchsi pseudoracionálních aktivit, přiměřených spíš stroji než bio-psychosociálnímu organismu. V tom smyslu se i každá kritika pokusů o komplexní previzi mívá cílem, vychází-li z podobného předpokladu a hájí-li nedeterminovatelnost člověka a dějin proti údajně scientistním koncepcím. Ve skutečnosti se věc má poněkud jinak a „obavy“ z optimismu, vlastního osmnáctému a devatenáctému století, zde nejsou na místě. Domnívat se, že analýza současné společnosti a individua a pokusy o generálnější previzi vycházejí lineárně z podobných představ, znamená podkládat těmto pokusům záměr diletovat (s pomocí rádobyvědeckého aparátu) v oblasti filosofie. Ve skutečnosti běží o záměr právě opačný, i když předešlé tvrzení nemá samozřejmě být chápáno jako popření naléhavé potřeby, aby filosofické myšlení participovalo na těchto otázkách *svým* vlastním kladením otázek a *svými* vlastními metodami, což by si filosofie stejně nedala a *nesměla* dát zakázat. Běží totiž o to, aby sociální věda, či spíše integrovanější soubor speciálních věd, jež se prudce rozvinuly, pomohl filosofii k tomu, aby nemusela nadále *suplovat za vědu*, považovat se za „všeobecnou vědu“, a mohla se stát sama sebou. Filosofie přece vždycky v dějinách lidského myšlení a poznávání nejen vstřebávala speciálněvědní poznatky, ale (na rozdíl od teologie) ochotně vyklízela místo speciálním vědám tam, kde vědecké poznání dozrávalo, a ponechávala si — od

vědy s menší či větší ochotou přijímanou — úlohu moudrého rádce či aspoň utěšitele, který zasahuje tam, kde věda nemůže překročit sebe samu.

Možná, že by ani nebylo tak těžké najít jisté korelace mezi existencí a podobou některých moderních filosofických systémů — marxismu, existencialismu, fenomenologie atd. — a faktem, že tendence moderní vědy k diferenciaci a specializaci znemožňují čím dál víc komunikaci mezi jednotlivými vědeckými oblastmi a tedy vytváření komplexně vědeckých pohledů na realitu.

Buď jak buď, mělo by být jasno v této věci: pokusy o systematictější a celistvější chápání pohybu společenskolidské skutečnosti a o postihování jejích vývojových trendů, stejně jako konstatování nutnosti racionalizace těchto procesů a lidských aktivit, nemají nic společného ani s utopiemi, ani s mašínismem; jsou spíš výsledkem poznání a uvědomění, že *možností* vědeckého poznání a řízení předchází jeho *nutnost* — což se patrně týká jak jednotlivých a speciálních věd, tak znatelně se rýsující nutnosti a možnosti jejich *integrace*. Kritikové tohoto počínání by si měli na jedné straně uvědomit, že tyto snahy jsou si vědomy svých mezí, ale na druhé straně že posuny v objektivní dialektice spontánního a uvědomělého nemohou nebýt v době rychlého tempa společenských změn rovněž nečekaně rychlé.

Ve skutečnosti tu máme co činit jen s inercí v myšlení a s konzervativní silou myšlenkových stereotypů. Nikoho dnes přece nenapadá pozastavit se nad tím, že ve městě nelze stavět dům kdekoliv, bez přihlídnutí k dlouhodobým plánům výstavby, že chce-li dnešní člověk dosáhnout jistého stupně speciální vědecké průpravy, musí se podrobit zhruba patnáctileté stroze racionalizované průpravě, zbavené takřka veškeré spontánnosti, že dokonce i do nejintimnějších lidských vztahů pronikají racionální zábrany spontaneity (např. v podobě antikoncepce), že prostě peripetie sváru racionálního se spontánním se vinou celými dějinami civilizace. Jakmile však máme vzít na vědomí, že život mimo fyzickou práci a přírodní prostředí (který pokládáme za vymoženost civilizace) nám brání stravovat se podle libosti a nutí nás k racionalizaci výživy (což pokládáme za civilizační obtíž, již se

musíme nolens volens podrobovat), že máme-li zachránit jakous takous možnost spontánního pobytu v přírodě, musíme tuto část přírody chránit stroze racionálními a cílevědomými příkazy a zákazy (přičemž tato možnost pobytu v přírodě je dána — chceme-li využívat civilizačních vymožeností komfortního bydlení v městských aglomeracích — jen další civilizační vymožeností dopravních prostředků), že nedostatek spontánního výběru životního partnera (způsobený zvýšenou, ale zároveň anonymizovanou společenskou interakcí) nás nutí k racionálnějšími metodám tohoto výběru (ale zároveň k nim dává možnost), že — abychom zbytečně tuto nekonečnou řadu neprodlužovali — adaptace na lidský svět spletitých, nepřehledných, funkčních a intelektualizovaných vztahů bude možná vyžadovat vývojem vědy umožněnou racionalizaci elementárního vztahu matky a dítěte v raném dětství, aby byl jedinec v tomto světě vůbec schopen normálního emocionálního a spontánního postoje ke světu, že tedy — souhrnně — člověku je odepřena možnost autonomního života návratem do přírodní minulosti a že úsilí o seberealizaci je možné jen cestou civilizačního pohybu, jeho racionálního poznávání a usměrňování hledáním optimálních variant v mezích daných možností, že tedy lidská spontaneita, byť se projevuje v kterékoliv oblasti, je a bude nadále čím dál více možná jediné tehdy, využije-li člověk všech možností racionalizace životních a civilizačních procesů a aktivit, jak si je společenský pohyb vynucuje — jakmile tedy máme toto všechno vzít na vědomí a kupovat s nedostatkovou cibulí spontaneity i mrkev racionalizace, začínáme svolávat na hlavu vědy všechny Rousseauy dějin.

* * *

V jistém posunu od spontaneity a emotionality k racionalitě a intelektualitě, který, jak se zdá, odpovídá i celkovému pohybu struktury společenskolidské skutečnosti, by mohla ležet některá řešení mezilidských vztahů vůbec.

Pokusy o kolektivizaci v rámci soudobé společnosti, které svou povahou odpovídají „předindividualistické“ společnosti, tj. pokoušejí se anulovat historický vývoj od renesance k humanismu, jsou zřejmě odsouzeny k nezdaru. Z toho důvodu je

také perspektivně neudržitelný model způsobu života rozvinutý v izraelských kibucech, možný ovšem i tak pouze v mezích zemědělské vesnice — žádný kibuc stroze kolektivistického typu nepřesahuje 2 000 obyvatel. Princip individuálního úspěchu, princip soutěživosti a vítězství lepšího výkonu je také *psychologickým* motorem (principem) společenské dynamiky, ležící v samých základech našeho civilizačního modelu; a to se netýká jen soutěže ekonomické, jak je dobře známo. Na druhé straně však osamocенost současného člověka tváří v tvář předmětnému světu, představovanému v rovině věci drtivou tíhou industriální civilizace a v rovině lidí sníženou komunikativností, odcizeností vztahů často i v nejintimnějších svazcích (rodina, děti-rodice), naznačuje, spolu s anarchickými revoltami mladých generací, že ani vypjatý individualismus neskýtá produktivní řešení. Ostatně emocionální fragilita, jež je středem tohoto našeho pokusu o vidění problému současného člověka a naší společnosti z jednoho z možných úhlů, to naznačuje víc než dostatečně. Lze tedy — zatím jen cestou logického soudu — předvídat, že řešení by mohlo ležet někde v překonávání obou extrémních pólů cestou jakési „nové kolektivity“, která by integrovala dějinnou vymoženost občanské individuální svobody s potřebou sdružování, jež je nepochybně součástí lidské přirozenosti. Jsou však jisté empirické náznaky, že tyto představy by nemusely být pouhou logickou konstrukcí.

Dříve se však ještě vraťme k hypotetickému tvrzení, že posun od emotionality k racionalitě odpovídá i celkovému pohybu struktury společenskolidské skutečnosti. Za příklady si můžeme zvolit oblasti tak dokonale odlehle, jako je politika a umění. Je sice možno — ne bez jisté dávky demagogie — namítnout (počneme-li prvním příkladem), co může být racionálního na politice, která přivádí svět na pokraj jaderné zkázy, zda snad zapomínáme na explozi iracionality v podobě fašismu, atd. Přece však se nám zdá možné obhájit názor, že vědecké expertizy se stávají čím dál více politickým nástrojem par excellence, a to jak ve vnitřní, tak v mezinárodní politice, že emocionální stimuly, ať už individuální, ať kolektivní, jsou vyřazovány ze hry racionálním kalkulem možných důsledků těch či oněch

kroků, a že — nahlížíme-li na dějiny jako na kybernetický model, kde v rámci jistých mezí zůstává prostor pro volbu několikerych variant jednání — čím více jsme schopni v této oblasti předvídat, tím méně mohou rozhodovat o politických postupech resentmenty, averze, sympatie. (Pokud pak běží o uvedené možné námitky: emocionální povaha fašismu byla výsledkem studeného racionálního kalkulu a manipulace — jež ovšem nelze ani nadále vyloučit —, a iracionalita jaderného nebezpečí naznačuje spíše meze dosavadního lidského úsilí zvládnout sebe sama než nějaké iracionální či emocionální motivace.) — V oblasti umění máme na mysli vývoj lidské schopnosti vnímat čím dál rafinovanější, abstraktnější, na logické i fantazijní schopnosti náročnější umělecké projevy. Uvážíme-li jen, jak např. básnická avantgarda dvacátých let je dnes vnímána mnohonásobně větším okruhem konzumentů než před 30—40 lety, jak „zaumná“ próza Kafkova, dílo surrealismu atd. se nezadržitelně stává téměř masově srozumitelnou uměleckou strukturou, jak — abychom ještě uvedli příklad z protilehlé oblasti — se dnešní generace takřka „rodí“ (sociální dědictví zde probíhá téměř neznatelnými kanály) s pochopením technických systémů, které u starších generací dosud žijících narážejí na bariéru naprosté neschopnosti představit (televize, kosmonautika, elektronika atp.), sotva se ubráníme závěru, že statistický posun ve schopnosti logické představivosti, abstraktního způsobu myšlení, atd., je skutečností.

Vědeckotechnický rozvoj naznačovaný v perspektivách vědeckotechnické revoluce si spolu se změnami v kvalifikačním modelu společnosti pravděpodobně vynutí — tak, jako už nejednou v lidských dějinách — vyšší schopnost tvořivé fantazie (v budoucnu bude patrně problematičtější, jaký technický pokrok by měl být realizován, než jak jej realizovat, říká N. Wiener), logického a abstraktního myšlení, než je dosud v souhrnu pracovních sil k dispozici (i když nelze podceňovat otázku antropologických prahů!). Téměř nepochybné se v budoucnu zdají přesuny v sociální struktuře obyvatelstva směrem k podstatně vyššímu počtu příslušníků tvořivé inteligence všech směrů (technika, organizace, umění, věda, atd.). Spolu s vynucenou zvyšující se vzděla-

nostní úrovní a s rostoucím množstvím volného času jako dalšího potenciálu kultivace intelektuální mohoucnosti nelze než očekávat vytvoření atmosféry, jejímž plodem bude osobnost schopnější intelektuální činnosti a racionálního uvažování, než je tomu dnes. To se ovšem bude dotýkat nejen profesionální oblasti, ale také mimo mnohé jiné i osobnosti budoucí matky. Protože pak do té doby — zde ovšem máme už co činit s odhady na několik desetiletí dopředu — lze očekávat i podstatné rozšíření poznatků psychologie dětského věku, psychologie osobnosti, atd., není, zdá se, vážného důvodu, proč pochybovat o možnosti, že by vztah matky a dítěte a výchova v raném věku mohly být upraveny tak, aby spíše odpovídaly požadavkům adaptability lidského individua na svět, do něhož vstupuje, že by určité výchovné metody mohly být racionalizovány, ať už by jejich subjektem byla matka či jiná vychovávající osoba.

Резюме

Ота Клейн: Кризис эмоциональности

Основное отношение человека к миру создается в эмоционально очень сытой среде семьи, в особенностях в отношении мать—ребенок. Если здесь видим элементы формирования любых будущих междучеловеческих отношений и основу человеческой социальности вообще, мы сможем понять важность нарушений в этом фазисе онтогенеза. Можно себе поставить вопрос, насколько многие из кризисов эмоциональной жизни в современном научно-техническом веке находятся в взаимной связи с этим элементарным доформулирующимся отношением.

Нарушение брачной жизни, нарастающее напряжение между поколениями, трудности приспособления к «большому миру» — на все то и многое иное нельзя смотреть только как на случайные явления.

Очерк о «кризисе эмоциональности» релятивизирует отношения в семье, как они существовали веками и стали какой-то табулизированной неперикосновенной территорией, куда доступ, как к науке, так и рациональному изучению усложняется. Социализация индивидуума в семье иногда понимается как данность. Потом очень часто обвиняется «общество», ответственное за все трудности, с которыми индивидуум встречается в обществе. Микрогруппа семьи является потом как-то фетишизированной и выделенной из макрообщественных связностей. Последние видим потом как кулисы. В последствие этого и мать (или отца) видим потом неисторически. Отсюда возникает склон видеть все «внешние» давления на изменение семьи как принципиально нарушительные.

Макросоциально ориентированные направ-

ления наоборот обвиняют индивидуума из недостаточной приспособляемости изменяющимся отношениям, а его формирование в семье (и развитие эмоциональности) считают произвольно переменчивым.

Так возникает напряжение между мыслительными приемами, которые так сказать биологизируют семейную структуру и постигают ее как неизменную и между тем, которые считают ее почти-что неограниченно формирующейся.

Очерк пытается показать, как семья, в особенности отношение мать—ребенок прошла за последние века ускоряющимися изменениями, как изменялись функции семьи, отношения их членов, а вместе с тем и эмоциональная среда семьи, следовательно и эмоциональное формирование детей. Рассуждения тут опираются об ссылку на психологическую, криминологическую, социологическую, социально-психологическую литературу и наблюдения, указываемые в беллетристике. Столкновения ребенка с миром (в семье и в особенности вне ее) очень часто входят в эмоциональные кризисы и неврозы, автором которых является дисгармония структур, которыми проходит молодой индивидуум.

Автор подходит к основному вопросу: находится расстройство эмоциональности, фрустрации и неврозы в фатальной связи с продвижением современной цивилизации? Является существующая до сих пор форма интердигности в семье единственно возможной и оптимальной? Касается это в семье историчности биологического порядка (происходящего в тысячелетиях) или историчности общественного порядка (следовательно переменную в более кратких промежутках времени)?

В главной части очерка говорится о «моделировке» семейных отношений на переходе от традиционного общества к обществу промышленному и современным необыкновенно достижимым изменениям. Соблюдает изменения эмоциональной атмосферы между родителями и поколениями в более широкой традиционной семье. Отсюда судит (ссылаясь на исторический опыт и социологические изучения) на формирование детей и на эмоциональную загруженность ими освоенных отношений к группам вне семьи, в самом широком смысле слова. Доходит к обоснованному установлению, что семейная эмоциональность не сплошь биологически основана, но всегда исторически модифицирована в тесной связи с динамическими целоблизованными процессами. Соблюдает связности между развитием эротической любви и материнской любви и показывает позднейшие нарастающие дисгармонии в этих отношениях. Восстания молодых поколений в семье и вне ее, не являющиеся последствием каких-нибудь неблагоприятных обстоятельств — являются обратной стороной обогащающейся и динамической жизни индивидуумов и обществ.

Хотя семья изменяется, эмоциональный характер раннего воспитания и содержания, к которым эмоциональность прикрепляется, вызывают у детей очень продолжительное ожидание, что в семье всегда можно найти эмоционально позитивное убежище и понимание. Однако это

ожидание разочаровывается, как только достигающий совершеннолетия индивидуум «социализируется» в внесемейных группах. Одновременно индивидуум наталкивается на преграды, возникающие столкновением характеристик освоенных в семье с требованиями «большинства общества», т. е. общества исполнения, рационализированных структур и динамических изменений. Отсюда возникают потом фрустрации, решение которых еще неудовлетворительное.

Автор приводит потом два из до сих пор существующих опытов: 1) революционный жизненный стиль, не вполне теоретически опертый об принцип неразъясненного коллективизма (у нас главным образом в 1948—1953 годах). Последний развился об внутренние несогласия и теоретическое любительство. 2) воспитательная система израильских киббуцев, импонирующая внутренней разработке, последовательности и показательности конкретных результатов.

Очерк обращает внимание на то, что внешне радикальные вмешательства в функцию семьи, форму и содержание социализации ребенка не угрожают расстройству индивидуума, если речь идет о вмешательствах продуманных, исходящих из взаимного присоединения и гармонизации эмоционально формирующихся и рационально ориентирующихся требований. Однако О. Клейн видит и границы израильского решения: киббуцы приспосаблиют прежде всего для жизни в сельской общности, однако действительность для мобильных и богато структурированных групп вне киббуцев до сих пор не доказана. Автор не стремится рекомендовать ту или иную «модель», он стремится об всеобщее познание, что рационализация общественной жизни не должна ставить себе препятствия в изучении и самых интимных и самых эмоциональных отношений, которые на вид подчинены иным нежели общественным правилам. Это действительно как для «неприспособленной» области семьи, так и эмоциональных отношений между матерью и ребенком. Ломкость семейных отношений и постоянность последующих влияний семейного воспитания (в широком смысле слова) естественно вызывает к осторожности в предложении рациональных мероприятий и реформных планов. Однако такая осторожность не является сходной с капитуляцией перед затруднениями. Если человек рационально регулирует большинство общественных связей (экономические, политические, местные и др.), он не может потом остановиться перед рациональным изучением области, которая без сомнений связана с другими областями: т. е. семьи. Доверие в спонтанность являлось бы недостатком ответственности и смелости.

Если принять предложение, что научно-техническая революция выражает собою до сих пор небывалое подчеркивание человека, как носителя творческих сил, потом и проблемы его развития и управляемой социализации показывается как чрезвычайно важная, значит-ельно важнейшей, нежели раньше. «Капитало-вложение» в человека будет потом казаться не только как «гуманное», в смысле морального поступата, но и «выгодное» с точки зрения

общественного процветания. Поэтому можно ожидать, что общество решению «кризиса эмоциональности» сможет уделять не только теоретическое внимание, но и достаточное количество материальных средств для действенного решения.

Автор очерка совершенно ясно отказывается разделять пессимистическую точку зрения к «планированию», исходящую из единого принципа и не опирается на основательные установления спецнаук и всестороннее сопоставление самых различных плоскостей реальности. Поэтому философия в этом задании не может играть роль последнего судьи; ее роль интегральная, однако незапущенная.

Тогда действительно то, что эмоциональность доступна рациональному изучению и направлению: даже и она не может быть выпута из генеральной последовательности рационализационного усилия современной эпохи. Сама эмоциональность этим не отменяется, но могут меняться содержания, с которыми связывается и ее собственное структурирование.

Ожидаемое развитие наук об онтогенезе человека и их более широких общественных связностях несомненно предоставляет в будущем возможность, чтобы и так ломкое отношение, каким является отношение матери и ребенка, могло быть урегулировано в пользу индивидуума (в направлении развития его богатой личности, гармонически включенной в сеть специальных структур) и общества.

Ян Шинделарж

Summary

Ota Klein: Crisis of Emotionality

The fundamental relation of man to the world is formed in the emotionally very rich environment of the family, especially in the mother-child relation. If it is here that we see the elements of the formation of any future interhuman relations and the basis of human sociability in general, we can conceive the seriousness of the disturbances in this phase of ontogenesis. It is possible to raise questions concerning the extent of the connections between a great number of crises in the emotional life in the modern scientific-technical age and this elementary preforming relation.

The disturbances of conjugal life, the growing tension among the generations, the difficulties of adaptation to the "Great World" — these and many other facts cannot be regarded as merely accidental phenomena.

The essay on the "Crisis of Emotionality" relativises the relations within the family as they have existed for centuries; they have become a kind of inviolable territory under taboo, the access to which has been rendered difficult for science and rational investigation.

The socialization of the individual in the family is sometimes conceived as a given fact — in such a case "society" is often made responsible for all the difficulties the individual in society has to face. The family microgroup is, in a way, fetishized and excluded from macrosocial contexts; these are then seen only as a coulisse, as something

external. In consequence of this also the mother (or the father) are not viewed historically; hence the tendency arises to see all the "external" pressures on the transformation of the family as fundamentally disturbing.

On the contrary, the macrosocially oriented trends blame the individual for an insufficient adaptability to the changing conditions and regard the formation of the individual in the family (including the development of emotionality) as arbitrarily variable.

In this way there arises a tension between the processes of thinking that — so to speak — biologize the family structure and comprehend it as unchanging, and between those that regard it as almost unlimitedly shapable.

The paper attempts to show how, during the past centuries, the family — and especially the mother-child relation — has undergone accelerating transformations, how the functions of the family and the relations of its members have changed, together with the emotional environment of the family, and thus also the emotional formation of the children. The considerations are based on references to psychological, criminological, sociological and social psychological literature, as well as on observations presented by fiction. The encounters of the child with the world (in the family, especially, however, outside the family) often lead to emotional crises and neuroses, the most genuine source of which is the incompatibility of the structures the young individual passes through.

The author arrives at the fundamental question: are the disturbances of emotionality, frustration and neuroses fatally connected with the progress of modern civilization? Is the hitherto existing form of interaction within the family the only possible and the optimum form? As far as the family is concerned, is there a historicity of the biological order (taking place in milleniums) or a historicity of the social order (variable in shorter periods of time)?

The main part of the paper deals with "modelling" the family relations in the period of transition from the traditional society to the industrial society and to the present exceptionally consequential transformations. The transformations of the emotional atmosphere between the parents and the generations in the broader traditional family are examined; on the basis of these conclusions (with references to historical experience and to sociological studies) concerning the formation of the children and the emotional charge of their acquired attitudes to groups outside the family in the widest sense are made. The well-grounded ascertainment is then presented that the family emotionality is not based exclusively biologically, but is always historically modified in narrow connection with the dynamic all-social processes. The connection between the development of erotic love and that of maternal love is examined and also the

increasing disharmonies in these relations, occurring later on, are shown. Revolts of younger generations within and outside the family are not due to some intrinsically unpropitious circumstances — they are the seamy side of the enriched and dynamic life of both individuals and society.

Even if the family is undergoing changes, the emotional nature of the early education and the contents to which emotionality is attached call forth a very lasting expectation that in the family it is always possible to find an emotionally positive refuge and understanding — but this expectation is disappointed as soon as the maturing individual becomes “socialized” in groups outside the family. Simultaneously, the individual meets with inhibitions arising from conflicts between the characteristics acquired in the family and the requirements of “Great Society”, i. e. the society of performance, rationalized structures and dynamic transformations. Hence frustrations arise, the solutions of which have not yet been satisfactorily indicated.

The author then mentions two of the hitherto used attempts at solutions: 1. the revolutionary style of living, theoretically based — rather insufficiently — on the principle of an ambiguous collectivism (in this country especially in 1948–1956); this often failed, owing to internal contradictions and theoretical amateurism; 2. the educational system of the Israelite kibbutzes which is imposing due to its inner elaboration, consequentiality and capability to present concrete results.

The paper calls the reader's attention to the fact that seemingly radical interferences with the functions of the family and with both the form and contents of the socializations of the child do not threaten with the disintegration of the individual, if the interferences are premeditated and proceed from the mutual affiliation and harmonization of the emotionally forming and rationally orientating requirements. O. Klein, however, does not fail to see also the limits of the Israelite solution: the kibbutzes adapt people primarily to the life in village communities; their effectiveness for the mobile and richly structured groups outside the kibbutzes has not yet been proved. It is, however, not the author's intention to recommend this or that “model”, but to state the general recognition that the rationalization of social life must not set any inhibitions in examining even the most intimate and the most emotional relations which seem to be subject to other than social orders. This applies also to the “inviolable” area of the family and the emotional ties between mother and child. It goes without saying that the delicacy of

the family relations and the continuance of the consequential influences of the family education (in a broad sense) require cautiousness in suggesting rational measures and reform plans; such cautiousness, however, is not identical with capitulation in front of difficulties. For if man rationally modifies most of the social ties (economic, political, local, natural ties, etc.), he cannot stop before the rational examination of an area which is undoubtedly connected with all the other areas, i. e. the family. To confide in spontaneity would mean to lack responsibility and courage.

If we accept the assumption that the scientific-technical revolution means a hitherto unprecedented emphasis on man as the bearer of creative forces, then the problem of his development and directed socialization appears as enormously important, as much more serious than at any time in the past. The “investments” into man are likely to appear not only as “humane” in the sense of a moral postulate, but also as “advantageous” from the viewpoint of social prosperity. It can, therefore, be expected that society will be able not only to pay theoretical attention to the solution of the “crisis of emotionality”, but also to devote sufficient material means for reaching an effective solution.

The author of the essay explicitly refuses to share the pessimistic attitude to “planning” or adjusting the arising social relations; of course, he warns against the illusory optimism of “total planning” which proceeds from one principle only and is not based on substantial findings of special sciences and on a many-sided confrontation of most various levels of social reality. Thus, in this task, philosophy cannot play the role of the last judge; its integrating task, however, is not negligible.

It therefore holds true that emotionality is accessible to rational study and regulation: not even emotionality can be excluded from the general progress of the rationalizing efforts of modern times; this fact does not violate emotionality itself, but the contents to which it is attached, as well as its structuration, may change.

The expected development of the sciences concerning the ontogenesis of man and its broader social contexts will doubtlessly make it possible, in future, to modify even so delicate a relation as that between mother and child—to the benefit of the individual (in the sense of the development of his rich personality, harmoniously incorporated in the network of social structures) as well as of society.

Jan Sindelář

I.

Tendence zkoumat společenskou budoucnost se v Československu objevily teprve nedávno, a to dosti zjevně v souvislosti s demokratizací společenského řízení, které hodlá respektovat vývojové dispozice řízených systémů větší měrou než doposud. Řídící procesy se tak mají opírat spíše o optimalizaci prováděnou na sériích vývojových variant než o direktivní příkazy k akcím.

Ve světě existují určité zkušenosti s prognostikou národohospodářskou a s prognostikou techniky, avšak prognostika empirických věd zůstává neřešeným problémem, i když právě ony jsou zdrojem nejhlubších a nejrychlejších změn naší civilizace. Lze namítnout, že prognostika přírodních a technických věd je implicitně zahrnuta v prognózách národohospodářských, kde se jí může dostat i určitého kvantitativního smyslu, například v rozepsaných produkčních funkcích. Podobně v prognostice techniky se vypočítává o řadě fenoménů souvisejících s existencí empirických věd, a nejinak je tomu v prognostice sociální. Podrobnější pohled však ukáže, že tyto typy prognóz mají pro řízení vědy malou cenu. Provede-li se totiž například důkladná národohospodářská prognóza, jejíž projekce budou velmi pravděpodobně dodrženy, pak shledáme, že ukazatele chování vědy jsou v ní tak skryty, že pro řízení vědy samotné nelze takové prognózy použít. Růst hrubého národního produktu USA je v celém tomto století téměř konstantní a použijeme-li jej jako ukazatele budoucích stavů národního hospodářství této země, neučiníme patrně příliš velkou chybu. Přesto nám neřekne téměř nic o budoucnosti vědy. Je naopak dobře známo, že právě vliv existence empirických věd vyvolává změny a posuny v trendech setrvalého vývoje jednotlivých oblastí společenské techniky a vzdělání, takže empirické vědy vystu-

pují jako zdroj nejistoty rozmanitých prognóz společenského vývoje.

Existuje často domněnka, že prognostika vědy má vypovídat o tom, co bude v budoucnu objeveno a k čemu to bude dobré. Prognostická činnost by v takovém případě nahrazovala úsilí badatele ztělesněné ve vědeckém výzkumu. To však odporuje zkušenosti, že za získání určité informace se musí platit určitou energií, a naopak. Badatelská praxe dokazuje, že teoretizace empirických faktů probíhá souběžně a v určité rovnováze s energeticky i informačně nákladným experimentálním ověřováním hypotéz badatele. Tomu se badatel nemůže vyhnout, chce-li, aby jeho teorie zůstávala plodnou pokud jde o další poznání i o její společenskou aplikovatelnost [1]. Řečeno obrazně, badatel staví jakousi stavbu z dílců, které jsou dosti standardní a o jejichž povaze i historických změnách leccos známe. Můžeme docela dobře předpovědět, že i další patra stavby budou utvořena právě z těchto dílců. Nemůžeme však předem říci, jakých architektonických prvků stavitel použije, jaké formy budou mít ona vyšší patra budovy, neboť ty se rodí v průběhu stavby tak, jak se stavitel nechává jí samotnou inspirovat.

Prognostika empirických věd, má-li být užitečná pro potřeby řízení, si musí všimnout kvalit, které jsou na jednotlivých výsledcích vědy sice závislé, avšak mají obecnější charakter a univerzálnější společenský význam. Je to tedy jiná hladina prognostiky, než na které pracuje badatel, když využívá prognostického obsahu přírodních zákonů pro další orientaci své práce. Když Mendělejev sestavil svůj periodický systém chemických prvků, použil jeho prognostické síly k objevu několika dalších chemických prvků. Společenský význam Mendělejevova objevu však nahlédneme teprve tehdy, umístíme-li jeho objev do životního času společnosti a vyznačíme-li jeho vazby na společenskou

techniku a vzdělání. Jeho objev se tak stane společenskou akcí *sui generis*, která má zcela určité rysy podobnosti s jinými akcemi tohoto druhu; tyto rysy lze sledovat a popřípadě lze předvídat i jejich budoucí stavy. Tak je možno například sledovat i předvídat vývoj teoretizační schopnosti vědeckého výzkumu, vývoj experimentální techniky, početní techniky aj. Tato druhá hladina prognostiky tedy má univerzálnější společenský smysl, neboť nevypovídá o jednotlivých objevech, nýbrž o vědě jako společenské činnosti, zahrnující typickou intelektuální i materiální stránku.

II.

Současný výzkum empirických věd věnuje pozornost měření vědy, které můžeme chápat jako určitý druh sociometrie. Souběžně se rozvíjí i široká kauzální analýza fenoménů doprovázejících existenci empirických věd, která se koncentruje kolem vznikající vědy o vědě. Pro prognostiku empirických věd mají oba přístupy podstatný význam.

Statistická šetření D. S. Price, G. M. Dobrova, V. V. Nalimova a dalších se opírají o sledování několika fenoménů, které jsou čitelné a jejichž charakteristika zůstává v historii vědy poměrně stálá. Nejčastěji se v této souvislosti uvádějí počty badatelů, počty vědeckých periodik, počty citací, objemy nákladů na jednoho badatele, apod. Zjištěné hodnoty těchto fenoménů vedou k představě exponenciálního růstu vědy během posledních 300 let. Ježto extrapolace této představy vede velmi rychle k absurdním hodnotám, je možno přijmout dvojí řešení budoucnosti: Buď rychlost růstu vědy, měřená zmíněnými ukazateli vztaženými k jednotce času, poklesne v důsledku působení nějakých retardačních faktorů, nebo zmíněné jevy pozбудou schopnost vyjádřit růst vědy a růstové křivky konstruované jejich použitím ztratí svou definiční schopnost.

Prvá varianta řešení je v pracích D. S. Price [2] uvedena představou růstu po S- křivce (typu hyperbolické tangenty), která je určitou analogií růstu živých organismů. Po fázi rychlého růstu vyvolaného existencí stimulačních faktorů dochází k zpomalování a posléze k ukončení růstu tou měrou, jakou sílí působení

faktorů retardačních. Za retardační faktory považuje D. S. Price např. nedostatek vědců určité inteligence, nedostatek prostředků na výzkum, obtíže s komunikací uvnitř vědy a se zpracováváním informací, aj. Podobná interpretace růstu se nabízel i V. V. Nalimovovi [3], když sledoval závislost výkonu vědců na jejich počtu v týmu a zjistil, že se stoupajícím počtem jejich výkon klesá. Přesto se žádný z těchto autorů nedomnívá, že dojde k saturaci vývoje vědy. Předpokládají, že se objeví nové stimulační faktory a růst bude pokračovat po nové, navazující S-křivce. V. V. Nalimov se domnívá, že se může zvýšit efektivnost experimentální techniky, informační techniky a různých služeb, takže méně vědců zastane více práce, apod.

Druhá varianta řešení, totiž ztráta definiční schopnosti sledovaných fenoménů vědy, je naznačena např. S. Toulminem [4], který uvádí, že pokud bude za charakteristickou veličinu růstu vědy dořazován počet badatelů ve vědě a výzkumu, nebo náklady na jednoho vědce, pak bude stále obtížnější charakterizovat jimi růst vědy. Již dnes činí obtíže rozlišit vědeckou a nevědeckou populaci nebo rozlišit náklady na vědecký výzkum a na nevědecké činnosti. Tato varianta se zdá bližší pravdě především proto, že sama věda se neustále vnitřně mění a tytéž parametry mohou mít v jednotlivých historických údobích zcela odlišnou vypočítací sílu pokud jde o její růst. Všimneme-li si pouze počtů vědců, je zřejmé, že hrají dnes jinou úlohu než v minulosti. Tak například specializace vědců na teoretiky a experimentalisty mění význam jednotlivých badatelských profesí, jsou zaměstnávání technici pro údržbu a zdokonalování experimentální techniky, lidé pro informační servis, atd. Práce badatele se může někdy změnit v inženýrskou aplikaci, jindy se technik může zapojit do procesu tvůrčí práce a provést vědecký objev.

Tato situace navádí k hledání dalších ukazatelů růstu vědy, jejichž obsah by byl bohatší zejména tím, že by si všímal lidské společnosti, ve které věda existuje a která působí změny významu různých fenoménů, jež ve vědě sledujeme. V této souvislosti se nabízejí následující tři oblasti:

A. *Oblast interakcí mezi vědeckými objevy a potřebami společnosti.* Je možno sledovat oblasti potřeb, které jednotlivé vědní obory mohou svými výsledky potenciálně krýt, a naopak, z vývoje potřeb lze usuzovat na pravděpodobnou stimulaci jednotlivých oborů empirických věd.

B. *Oblast interakcí mezi vědeckými vynálezy, chápeme-li je jako technicky dořešené aplikace vědeckých objevů, a inovacemi společenské techniky a vzdělání.* Určité oblasti techniky, resp. vzdělání, pohlcují vědecké vynálezy intenzivněji, jiné méně. Jejich sledováním lze dospět k představě selektivního působení jednotlivých vědních disciplín na techniku a vzdělání, a naopak k postižení selektivního působení těchto fenoménů na existující empirické vědy.

C. *Oblast interakcí mezi inovacemi techniky a vzdělání, které byly docíleny realizací vědeckých vynálezů, a lidskou činností z hlediska sociologického, antropologického a biologického.* Tyto interakce zahrnují konečný dopad empirických věd na člověka jako druh a zároveň vypovídají o jeho dispozicích provádět vědu jako individuální i společenskou aktivitu.

Je užitečné poznamenat, že tyto oblasti zahrnují i samotné empirické vědy, ve kterých pracují lidé s určitou technikou, používají ve své práci vědeckých vynálezů a jejich individuální i společenský život je ovlivňován vědeckými inovacemi badatelské techniky jak experimentální, tak informační. V určitém smyslu je jejich život předobrazem života společnosti, která by kvantitativně rozvíjela dnešní vědu.

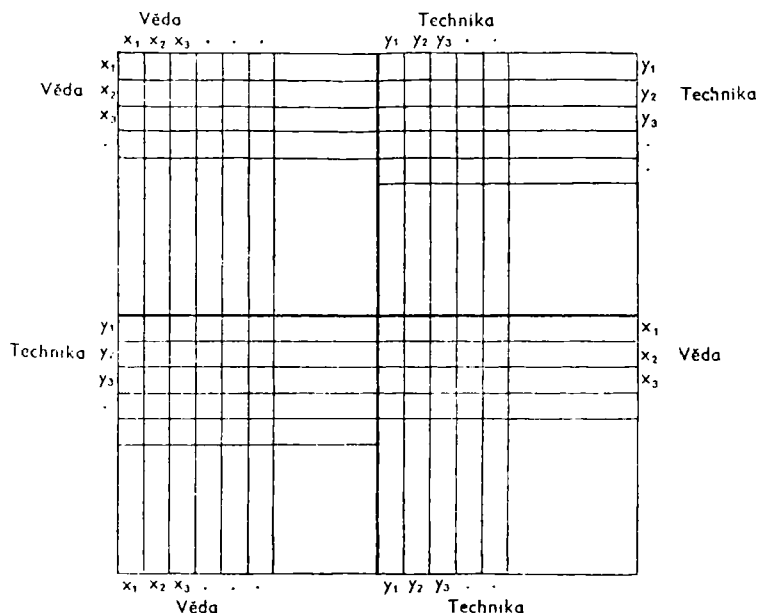
Třetí z navrhovaných oblastí zahrnuje problematiku, která je v současnosti často sledována jako úloha tzv. lidského faktoru ve vědeckotechnické revoluci. V této souvislosti vzniká pro prognostiku vědy důležitý, ale nesnadný problém. Vyjde-li prognóza z údajů, které vykreslí dispozice a schopnosti empirických věd a nebude-li si všimát přání, potřeb, cílů a zájmů lidí, bude falešná. Ve vývoji vědy se tyto lidské faktory projevují, i když je nelze ve všech případech — a ani ve většině z nich — vhodně kvantifikovat. Na podobný problém narazil E. Jantsch [5] při předvídaní techniky. Zjistil, že budoucnost

techniky se odvíjí od dvou pólů lidské aktivity: od daného, dosaženého stavu vývoje techniky, ve kterém jsou zakotveny určité možnosti a předpoklady dalších cest technického pokroku, a od společenských cílů, přání a potřeb, které přitom existují a působí jako určité normy společenského pokroku. Došel tak k představě určitého zpětnovazebního či iterativního mechanismu prognostiky, který bude s určitými obměnami účelné vzít v úvahu i pro prognostiku empirických věd. Charakter prognózy vyplývá pak z respektování obou zmíněných pólů lidské aktivity: na jedné straně je zapotřebí provádět projekce a extrapolovat dosavadní vývojové tendence a jejich kombinací získávat představu o různých variantách budoucnosti z hlediska vlastní potence vědy, a na druhé straně je zapotřebí provádět projekce společenských požadavků na vědu. Teprve vhodným propojením obou sérií projekcí je patrně možno dospět k uspokojivému modelu budoucích stavů vědy. Mechanismus propojení musí nějakým způsobem (zpětnovazebním nebo iterativním) zachytit oscilační pohyb, ke kterému dochází ve vývoji vědy, a to mezi genezí objevů a genezí společenských požadavků na vědu. Věda poskytuje s postupem poznání série určitých objevů, z nichž některé naleznou ohlas ve společnosti tím, že uspokojí určité požadavky, avšak zároveň vyvolají požadavky nové, které „tlačí“ vědecký výzkum k určitým cílům. Věda je tak určitým způsobem směřována, může např. v důsledku nedostatku fondů na určité projekty řešit jen tč. společensky nejdůležitější problémy. Dojde-li nyní k sérii dalších objevů, nemusí a také obvykle nebývá dosaženo přesně toho cíle, který společnost očekávala, nýbrž je možno pokrýt nějakou jinou potřebu, od které se nyní začíná odvíjet řetěz nových potřeb a nové směřování vědy. Je zřejmé, že vypracování prognóz, které by respektovaly tento mechanismus, vyžaduje, aby prognostika vědy byla prováděna v úzké souvislosti s prognostikou sociální a aby využila dat, která jsou v této oblasti již k dispozici.

Poměrně rozsáhlé údaje o interakcích mezi vědou a společenskou technikou se v poslední době začínají objevovat v informačních bankách prognostických institucí, jejichž prognózy slouží k orientaci podnikání větších podniků, ale i k orien-

taci státní politiky v oblasti národohospodářského podnikání.¹ Složitost interakcí, jejichž povahu je nutno časově zachytit a vhodně kvantifikovat, můžeme nahlédnout z matice (viz obr. 1), která se používá pro prognostiku techniky a která ve svém prvním kvadrantu respektuje i vzájemné působení jednotlivých vědních oborů.

Obr. 1

$x_1, x_2 \dots$ atd. značí jednotlivé podoblasti vědy (podle disciplín)

$y_1, y_2 \dots$ atd. značí jednotlivé podoblasti techniky (podle odvětví, resp. oborů)

Průsečíky označují výstupy (resp. vstupy) z (resp. do) jednotlivých podoblastí, měřené např. hodnotově

Takové matice se používá v socioekonomických prognózách, takže kvantifikace je prováděna prostřednictvím cenových údajů, pokud jsou k dispozici. Přitom zřejmě není nemožné provádět kvantifikaci prostřednictvím jiných ukazatelů, vycházejících např. z údajů spotřeby, populace, testů inteligence apod. To ovšem předpokládá mimo jiné i hlubší kauzální analýzu jednotlivých interakcí, která by dovolila říci přesněji, jakou cenu mají jednotlivé ukazatele pro vývoj celého systému vědy. Je zřejmé, že matice, která by měla zachytit celou sociální podmíněnost vědy, by musila obsahovat ještě další sektory, zejména oblast vývoje potřeb, vzdělání aj.

Závěrem této části je užitečné připomenout, že v mnoha futurologických studiích lze nalézt zajímavé kauzální rozbor, jejichž použití je pro prognostiku vědy obtížné, ježto faktory, kterými je věda charakterizována, jsou nekvantifikovatelné. Naopak statistická měření vědy, o kterých jsem se zmínil, jsou omezena na poměrně úzký okruh fenoménů, jejichž

kauzální souvislosti s dalšími jevy nejsou vyjasněny. Bude tedy pro prognostiku vědy patrně velmi užitečné, když kauzální rozbor půjde v úzké spolupráci se statistickým měřením vědy. Na obdobný problém v souvislosti s účinností národohospodářských prognóz narazil též H. Gerfin [6] a zdá se, že se dotýká jakékoli společensky účinné prognostiky.

III.

Při odpovědi na otázku, jak budovat prognostiku vědy, aby se stala účinnou jako nástroj řídicí činnosti ve společnosti, nelze se vyhnout respektování institucionální struktury vědy, resp. respektování presti-

¹ Battellův ústav vypracovává ve své ženevské odbočce výhledy pro větší firmy, ale též varianty pro národní hospodářství Itálie, Francie aj.

že a samostatnosti, které v určitém společenském uspořádání věda má. Je skutečností, že jinak přistupují k řízení vědy průmysloví manažeři, jinak vojenští experti či ředitelé samostatných státních či vysokoškolských institucí, i když v jejich ústavech se může jednat o stejný druh výzkumu. H. Brooks [7], který uvažuje o možnostech plánování vědy, se domnívá, že pro tento účel je zapotřebí členit vědu podle společenského poslání. Má-li však prognostika vědy v sobě odrážet diferencovanost poslání různých institucí, musí tuto diferencovanost respektovat a musí tedy být v určitém smyslu vůči těm institucím, o jejichž osudu vypovídá, demokratická. Kdybychom totiž chtěli vybudovat jakousi centrální prognózu vědy na základě zprůměrovaných a zidealizovaných informací z řady badatelských institucí, dojdeme sice k nějakým dosti obecným trendům ve vývoji vědy, podobně jako je to provedeno např. v zevrubné studii P. Augera[8], ale málo tím získáme vzhledem k potřebám řízení na nižších úrovních, v jednotlivých oblastech a podoblastech vědy. Ony samy si vytvářejí vlastní prognostickou techniku, pomocí které mohou řešit své specifické situace. Rozrůzněnost jejich dalších postupů nemůže proto být centrální prognózou substituována, nýbrž může být jaksi zarámována do mezí, které v souladu s celospolečenskými zájmy — a tedy i zájmy aktivně badajících vědeckých institucí samotných — může centrální prognóza upřesňovat a v závislosti na postupu poznání průběžně měnit. Je zřejmé, že takovýto mechanismus řízení předpokládá intenzivní výměnu informací mezi jednotlivými úrovněmi řízení a respektování jejich hodnoty na všech úrovních řízení.

Nebezpečí, že prognóza prováděná nedemokratickou cestou se stane direktivou a nikoli kompasem, vyplývá podle mého mínění především z nedostatku informací o samotné podstatě vědecké tvůrčí práce. Existuje však i nedostatečné povědomí o možných efektech vědeckých inovací, jak je patrné z prací R. Richty a jeho týmu. Věda je na jedné straně přijímána do společenské techniky a vzdělání hladově, avšak na druhé straně stále těžkopádněji. Vědecký vývoj nové techniky je mnohdy tak nákladný, že samotné nalezení optimálního řešení je pro podnikatele časově nepřijatelné a proto vědomě při-

jímá řešení suboptimální. E. Jantsch uvádí ve své studii [5] řadu metodik prognostiky, jejichž cena pro přípravu nové vědecké techniky může dokonce převyšovat i cenu samotné výroby této techniky. Podnikání a tedy i řízení vědeckého výzkumu se v takovém případě střetává se sociálními ekonomickými i mimoekonomickými kritérii, která normují další osud a směřování výzkumu. V soudobé řídicí praxi je proto nemyslitelné, aby vyšší rozhodovací úrovně mohly dát vyčerpávající prognózy vývoje vědy, aniž by ponechaly prostor pro samostatné rozhodování úrovní nižších, jejichž reakce se vytvářejí na základě tak složitých společenských interakcí.

Uvedená problematika je jen jakýmsi uvedením do systematické prognostiky empirických věd, která se konstituuje pod tlakem řídicí praxe. Konstrukce uspokojivého mechanismu prognostiky však závisí na poznání vědy samotné i na poznání jejích společenských účinků.

*

Odkazy na literaturu

- [1] L. Brillouin, *Observation, Information and Imagination*, ve sborníku *Information and Prediction in Science*, Academic Press, New York 1965, s. 1—14.
- [2] D. S. Price, *Little Science, Big Science*, Columbia University Press, 2. vyd. 1965.
- [3] V. V. Nalimov, *Količestvennyje metody procesa razvitiija nauky*, *Voprosy filozofiji*, 1966/12, s. 38.
- [4] S. Toulmin, *Is There a Limit to Scientific Growth?* *Science Journal*, August 1966, s. 80.
- [5] E. Jantsch, *Technological Forecasting in Perspective* OECD, DAS/SPR/66. 12.
- [6] H. Gerfin, *Langfristige Wirtschaftsprognose*, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1964.
- [7] H. Brooks, *Can Science be Planned?* *Harvard University Program on Technology and Society*, Reprint No. 3.
- [8] P. Auger, *Current Trends in Scientific Research*, UNESCO, Paris 1961.

Резюме

Франтишек Петрашек: Прогностика эмпирических наук

Потребность предвидения в области эмпирических наук вынуждается управлением народнохозяйственного и технического развития на заводских и государственных уровнях решения. Прогностика науки приобретает конкретность не в связи с предвидением отдельных открытий, но в связи с соблюдением более общих черт труда в науке. В частности это касается моментов, имеющих связь с раз-

витиём теоретизации познания в науке, с развитием экспериментальной и арифметической техники исследования и т.д. Практика показала, что развитие науки всегда определяется не только достигнутым состоянием познания и техники исследования, но одновременно и состоянием общественных требований к науке. Эту действительность должен соблюдать и механизм прогнозтики.

Существующие до сих пор прогнозы преимущественно исходят из экстраполяции современного развития некоторых показателей роста науки. Не считаются достаточно с общественной детерминированностью науки, не соблюдают ее эффекты дальше, чем на пример к количеству цитаций или публикаций, не интересуясь при этом характером инновации общественной техники или же образования, которое их воздействием появляется в обществе. В связи с этим кажется более целесообразным использовать для прогнозтики науки данные об интердействиях, происходящих при переносе сведений науки в технику и наоборот, которые скапливаются в информационных банках институций, занимающихся социальноэкономическими и техническими прогнозами.

Характер прогностической модели науки должен принимать во внимание институциональное членение науки согласно общественному назначению, которое упомянутые институции выполняют. Прогноза, проведенная на высшем уровне не может субституировать собственную прогностическую деятельность отдельных институций, но наоборот, должна предоставить им простор для самостоятельного решения.

Summary

František Petrášek: Forecasting in Empirical Sciences

The necessity of prediction in the area of empirical sciences is enforced by the control of the economic and technical progress on

the enterprise as well as the State levels of decision-making. Forecasting in science acquires concreteness not in connection with foreseeing the separate discoveries, but in connection with tracing more general features of scientific work. It is especially a question of the moments connected with the development of the theoretization of knowledge in science, with the development of experimental and computing technique in research, etc. Practice shows that the development of science is always determined not only by the achieved state of knowledge and research technique, but simultaneously also by the state of social requirements on science. This reality must also be taken into consideration by the mechanism of prognostication.

The prognoses worked out hitherto have proceeded from the extrapolation of the present development of some indices of the growth of science. They do not take sufficiently into account the social determination of science; they do not follow its effects beyond e. g. the number of citations or publications, without taking interest in the character of the innovations of social technique or education which, due to their influence, make their appearance in society. In this connection it seems adequate to use, for the purposes of forecasting in science, data concerning the internalization taking place during the transfer of scientific findings into technique and vice versa, which are accumulated in the information banks of the institutions dealing with socio-economic and technical prognoses.

The nature of the prognostic model in science must also take into account the institutional division of science according to the social mission these institutions perform. The prognosis carried out on a higher level cannot substitute the prognostic activity of the separate institutions, but must leave them space for independent decision-making.

I.

Další rozvoj soudobé společnosti závisí v dosud nebývalé míře na úrovni vědy a technického rozvoje:¹ místo výroby, respektive mechanizačních procesů, které probíhaly v jejím lůně a byly tak charakteristické pro XIX. století, se dostávají ve XX. století postupně do popředí jako zvlášť významné zdroje společenské reprodukce věda a zejména její aplikace. Společnost soustřeďuje pozornost na různé stránky těchto složitých fenoménů a ve snaze účinněji je ovlivňovat zasahuje stále výrazněji do jejich dříve živelně probíhajícího rozvoje.

Socialistické země věnují značnou pozornost snahám stimulovat celostátně rozvoj vědy a jejích aplikací a využívat je ve společenské praxi, zejména ve svých národohospodářských plánech.

Ve vyspělých kapitalistických státech jsou patrné obdobné snahy (Science Policy) nejdříve v USA, později — hlavně po druhé světové válce — i v ostatních zemích. V posledních letech jsou tyto snahy doprovázeny výraznými pokusy o integraci ve vědě, zejména v západoevropských státech.

Jedním z výrazných momentů, kterými jsou snahy po ovlivňování a zrychlování rozvoje vědy doprovázeny, je úsilí konfrontovat rozvoj výzkumu a vývoje s rozvojem jiných oblastí společenské aktivity v rámci národního hospodářství a dosažené výsledky porovnávat se situací v jiných zemích.

¹ Pod termíny „věda a technický rozvoj“, jak jich zde používáme, zahrnujeme činnost spočívající v objevování, shromažďování, šíření a praktickém aplikování vědeckých poznatků ve společenské praxi. V obdobném smyslu používáme i termínů „výzkum a vývoj“.

² V obou případech (1 a 2) platí u zde používaných statistických údajů, že (na rozdíl od našich statistik) nepostihují zejména celou oblast společenských věd (nejsou k dispozici data v potřebném rozsahu), geologický průzkum a projektové organizace. Od termínu „výzkumná a vývojová základna“, běžného v československé odborné literatuře, se termín „vědní soustava“ liší po kvantitativní stránce tím, že zahrnuje také výzkum na vysokých školách v plném rozsahu. Vědní soustavu v námi zde používaném smyslu však nelze v řadě zemí ztotožnit s národní vědeckou pospolitostí ve smyslu

Mezinárodní komparace mohou poskytnout — vedle řady jiných informací — nekonvenční pohled na výzkumnou a vývojovou základnu země,² jež je svého druhu institucionálním vyjádřením v zemi existující soustavy vědy a technického rozvoje (v dalším používáme termín „vědní soustava“).

Předběžná mezinárodní srovnání základních ukazatelů charakterizujících dosažený stav vědních soustav přináší nejen poznatky o rozdílech v jeho úrovni, ale i o některých typických rysech společných více vědním soustavám. Tyto společné charakteristiky nás vedou k hypotéze, že existuje několik typů těchto soustav.

Zdá se nám, že bychom se mohli pokusit vytvořit typologii těchto vědních soustav, tj. provést v podstatě dvě operace: předně vybrat z existujících dat o vstupech (input) do vědních soustav několik základních srovnatelných ukazatelů, a poté hledat u jednotlivých zemí shodné či srovnatelné rysy. Utríděním takto získaných poznatků pak dospět k určení několika základních typů vstupů do vědních soustav,³ jež existují v hodnocených zemích.

Získání typologických poznatků by nebylo samoúčelné. Z praktického hlediska by jich bylo možno využít i k ovlivnění koncepce dlouhodobého vývoje naší vědní soustavy. Z teoretického hlediska lze očekávat, že typologie vědních soustav přinese vedle obecných taxonomických aspektů i poznatky, jež umožní zkoumat také

jediného vědního systému (platí to v plné míře např. i o ČSSR). V této práci představuje tedy „vědní soustava“ politicko-administrativní agregaci statistických dat o vědě a jejích aplikacích. K samotným statistickým údajům (jsou v dalším promítnuty v modelových křivkách i v typech vědních soustav z nich odvozených) nutno uvést, že jsou heterogenní. Vypovídají (i když jen v omezené míře) nejen o vědě a jejích aplikacích, ale zčásti i o některých významných faktorech prostředí, jež na vědu působí, ale jsou také pod jejím vlivem. Tento postup nám umožnil zachytit také charakteristiku vztahů mezi prostředím a vědní soustavou příslušné země (event. typu).

³ Protože zatím nemáme spolehlivá data o výstupech (output) a o vzájemném působení mezi vstupy a výstupy, jsme odkázáni v této etapě prací na posuzování vstupů do vědních soustav.

příčiny vzniku jednotlivých typů, jejich vývoje, případně i konvergence či divergence a později, na základě srovnatelných dat o výstupech, i poznatky o jejich pravděpodobné společenské účinnosti.

II.

Než objasníme blíže pracovní postup, který chceme v této práci volit, nutno předeslat, že mezinárodní srovnávání, která byla dosud v oblasti výzkumu a vývoje prováděna (platí to i o tomto našem pokusu), mají jen aproximativní charakter, zejména proto, že existující data nejsou zcela srovnatelná.⁴

Několikaleté porovnatelné údaje za země OECD⁵ budou k dispozici teprve v příštích letech, kdy bude snad možno použít základní srovnatelná data i ze zemí RVHP (přitom nebereme v úvahu zvláštní, složitou problematiku mezinárodních komparací hodnotových ukazatelů, jejíž uspokojivé rozřešení si vyžádá ještě zvláštní pozornost).

Dále je třeba poukázat na to, že dostupná data, hodící se současně ke srovnávání na úrovni celých států, jsou většinou globální a proto neříkají nic nebo jen málo o vnitřní struktuře použitých ukazatelů.

Neposledním problémem, s nímž se setkáváme při komparacích tohoto druhu, je různá výchozí úroveň: kupříkladu vnitřní skladba vědy je v každé zemi jiná. Její proporce se vytvářely historicky; i struktura a úroveň prostředí, v němž se věda rozvíjela, jež na ni působí a je zpětně pod jejím vlivem, je v různých zemích rozličná. To má rovněž svůj vliv nejen na větší či menší účinnost vědy, ale ovlivňuje také spolehlivost mezinárodních komparací.

Přesto jsme toho názoru, že i za těchto obtížných a nepřiléhavých povzbudivých podmínek je možno provádět již nyní alespoň orientačně vzájemná mezinárodní porovnávání některých skutečností, jež se týkají vědy a technického rozvoje v obecné poloze, přistoupíme-li k nim s nutnou

mírou kritičnosti a budeme-li pohledy, které takové komparace přináší, pokládat spíše za prvou aproximaci a podnět k hlubším rozborům než za definitivní závěry.

Při našem pokusu o vymezení typů vědních soustav vycházíme z orientačních údajů o postavení vědy a technického rozvoje v různých zemích na podkladě dat o vstupech do těchto soustav. Problémy, jež jsou s výběrem vhodných ukazatelů spjaty, jsou odborné veřejnosti sdostatek známy, proto je zde zvlášť ne-rozebíráme.

V naší práci se pokoušíme o výběr skutečností, jež považujeme za rozhodující pro vymezení typů vědních soustav, o vyjádření těchto skutečností ukazateli, o jejich grafické znázornění a o kritické zhodnocení dosažených výsledků vyjádřených graficky modelovými křivkami.

Tím samozřejmě není zkoumána či dokonce řešena složitá problematika mezinárodních komparací, což ostatně není ani cílem této práce.

Nejen z příčin, o nichž jsme se výše zmínili, ale i z důvodů ryze praktických — aby totiž čtenáři pro mnohost dat neunikaly podstatné souvislosti, na něž chceme zejména poukázat — se pokusíme vyjádřit charakteristické rysy podmínek, v nichž se vědní soustava v jednotlivých zemích rozvíjí, i jejich kvantitativní úroveň pomocí několika málo ukazatelů.

Po prostudování dostupných údajů charakterizujících vědní soustavy různých zemí jsme dospěli k závěru, že bychom mohli vystačit se čtyřmi základními ukazateli, doplněnými o čtyři další — možno říci — pomocné ukazatele, charakterizující skutečnosti, které pokládáme za významné z hlediska této práce.

V dalším budeme tedy operovat s těmito ukazateli:

Populace (A). Zvolili jsme ji jako výchozí údaj charakterizující v nejobecnějších rysech lidský faktor v rámci území států, který je na jedné straně potenciálním zdrojem společenské aktivity a na

⁴ Problematikou srovnávání dat o výzkumu a vývoji se zabývají řadu let specialisté OECD (viz dále pozn. 5). Na základě dohody uzavřené ve Frascati (Itálie) přikročili k získávání unifikovaných dat za rok 1963, event. 1964. Podrobnosti jsou obsaženy v publikaci: *Méthode type proposée pour les enquêtes sur la recherche et le développement* (3e révision), OECD, Paris 1963. Výsledky tzv. statistického roku OECD byly již zčásti publikovány a je jich použito také v této práci (pozn. 9).

⁵ OECD — Organisation for Economic Cooperation and Development, se sídlem v Paříži, sdružuje tyto členské státy: Belgie, Dánsko, Francie, Holandsko, Irsko, Island, Itálie, Japonsko, Kanadu, Lucembursko, Norsko, NSR, Portugalsko, Rakousko, Řecko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Turecko, USA, Velkou Británií.

straně druhé potenciálním konzumentem plodů té činnosti, jež je předmětem naší pozornosti.

Vytvořený národní důchod (B) jsme vybrali jako významný souhrnný ukazatel ekonomického potenciálu země.⁶ Jakožto rozhodující zdroj důchodů všech společenských subjektů je eo ipso i svého druhu limitujícím faktorem, který společně s ukazatelem populace ohraničuje prostor, v jehož rámci vědní soustava vzniká a rozvíjí se.

Oba tyto ukazatele (A a B) nám tedy mají charakterizovat ve zkratce prostředí, v němž vědní soustava působí.

Náklady na výzkum a vývoj (neinvestiční C, investiční D) jsme zařadili jako hlavní syntetické vyjádření úhrnu živé a zhmotnělé práce věnované výzkumu a vývoji, i jako měřítko pro porovnání s jinými hodnotově vyjádřitelnými údaji.

Pokud jde o ukazatele D, je třeba jeho podíl na celkových nákladech na výzkum a vývoj, případně jeho relaci k neinvestičním nákladům v této oblasti, posuzovat zvláště obezřetně, a to z několika příčin. Jednak proto, že obsah pojmu „investiční náklady ve výzkumu a vývoji“ je vymezen v různých zemích různým způsobem,⁷ jednak proto, že váha investičních nákladů v celkových nákladech — posuzováno v jednom roce — nemusí vystihovat typickou (z hlediska dlouhodobého) relaci; jsme-li pak pro nedostupnost údajů z různých zemí za řadu let odkázáni na srovnání v jediném roce, vystavujeme se zejména v tomto případě nebezpečí, že výsledek srovnání nebude dostatečně reprezentativní.

Jako dílčí položku nákladů na výzkum a vývoj jsme použili ještě těchto ukazatelů:

Náklady na jaderný výzkum (G).

Náklady na základní výzkum (H), které mají pomoci blíže charakterizovat globální ukazatele C a D.

K obsahu ukazatelů C, D, G, H nutno ještě poznamenat, že nezahrnují náklady na vědecké, technické a ekonomické informace (pokud nejsou organickou součástí příslušných výzkumných pracovišť), platby

za patenty a licence, odpisy budov a zařízení, ani platby poskytované na výzkum v zahraničí (jsou však zahrnuty platby ze zahraničí poskytované na výzkum prováděný v příslušné zemi). Do údajů nejsou zahrnuta data za pracoviště geologického průzkumu, projektové stavby, společenskovědní pracoviště a ústřední orgány řídící rozvoj vědy a techniky. Jsou však zahrnuty náklady i pracovníci (viz dále E, F) vysokých škol, a to podílem, který připadá na jejich vědeckovýzkumnou činnost (obdobně jsou upravena i data za ČSSR, pokud s nimi v této práci porůznu operujeme).

Pracovníci ve výzkumu a vývoji (celkem E, z toho odborníci F), tj. ukazatel, který poskytuje — vedle nákladů na výzkum a vývoj — další významnou informaci o vkladu společnosti do vědeckovýzkumné činnosti a umožňuje srovnávání s jinými ukazateli, jež operují počty osob.

Pokud jde o obsah těchto ukazatelů, platí v příslušné míře totéž, co bylo řečeno výše u ukazatelů C, D, G, H.

V ukazateli F jsou uvedeni vysokoškolsky kvalifikovaní odborníci (včetně odborníků s vědeckou hodností), technici a odborní pracovníci se středním, event. vyšším vzděláním a ostatní technický personál, bez ohledu na vzdělání (kreslíči, laboranti, atp., ne však manuální pracovníci).

Když jsme vybrali ukazatele, přikročíme k řešení dalšího problému: jak umožnit posuzování vzájemných vztahů těchto ukazatelů na straně jedné a soubor těchto vztahů mezi ukazateli jedné země k souboru vztahů mezi ukazateli ostatních porovnávaných zemí na straně druhé.

Protože chceme sledované skutečnosti vyjádřit názorně jednoduchou modelovou křivkou (která by nám také pomohla výrazněji postihnout charakteristické rysy relací mezi ukazateli jednotlivých zemí), je třeba vybrat, případně zkonstruovat model, s nímž bychom mohli srovnávat jednotlivé ukazatele, jež jsme zvolili, a poté posuzovat místo absolutních (a málo instruktivních) dat, takto vzniklé podíly a jejich vzájemné vztahy. To by nám mělo

⁶ V celosvětových srovnáních, pokud jsou zde uváděna (např. v tabulce I), používáme však údaje o hrubém národním produktu (HNP), protože nemáme k dispozici potřebné údaje o národním důchodu, zpracované podle tzv. výrobního principu výpočtu, používaného v socialistických zemích.

⁷ V ČSSR je např. dolní hranice pořizovacích nákladů i doba životnosti pořizovaných prostředků, jež jsou již posuzovány jako investice, stanovena rela-

tivně nízkou. Tím vyšší by měl být jejich podíl na celkových nákladech při srovnávání se západoevropskými zeměmi. Relace neinvestičních a investičních nákladů se v ČSSR pohybuje již po řadu let v poměru přibližně 9 : 1 (od roku 1960, kdy podíl investičních nákladů dosáhl 11,4 % celkových nákladů na výzkum a vývoj, klesl v současné době na 8,7 %).

také umožnit — po provedené analýze vztahů mezi ukazateli jednotlivých zemí — hodnocení relativní úrovně těchto ukazatelů a určení základních typů vědních soustav, jež v těchto zemích existují.

Jako model pro srovnání by bylo možné zvolit některou z velikých průmyslově vyspělých zemí, kde jsou zpravidla zveřejňovány v dosti rozsáhlé míře bohatě členěné údaje za řadu let. Takové řešení, jehož hlavní výhoda je v dostupnosti potřebných dat, má však podstatnou nevýhodu zejména v tom, že v těchto zemích hraje velmi významnou roli mezinárodně politický a vojenský prestiž, projevující se i ve výzkumu a vývoji nejen absolutně, ale i relativně enormními náklady na výzkum vesmíru a na vojenský výzkum. Také podíl jaderného výzkumu, finančně rovněž značně náročného, je v těchto zemích většinou vyšší (nemáme na mysli jen absolutní, ale i relativní výši nákladů), než je únosné pro ostatní země.

Hledaný model by však měl umožnit i konfrontaci s naší vlastní vědní soustavou; zdálo by se proto nasnadě zvolit za srovnávací model spíše některou vyspělou zemi, která má přibližně stejnou velikost a společenskoekonomickou strukturu jako naše země. I zde však narážíme na neméně vážnou obtíž: konkrétní podmínky jednotlivé země, jež jsou výslednicí jejího historického vývoje a dosaženého stupně sociálně ekonomické úrovně, poznamenaly i strukturu a stav její vědní soustavy takovou měrou, že vhodnost jejího použití jako srovnávacího modelu — vzhledem k neopakovatelnosti souboru oněch specifických podmínek — je značně snížena.

Zdá se tedy na místě závěr, že bude výhodnější použít k těmto účelům nikoli jednu zemi, ale vhodně volenou skupinu několika různě velkých zemí. Tím lze do značné míry eliminovat specifickou podmínku jednotlivých zemí: parametry jejich ukazatelů vytvářejí po sloučení novou, svého druhu neutrální, avšak skutečně existující a relativně značně vysokou kvalitu: ukazatele srovnávacího modelu.

Pro vytvoření takového modelu — má-li vycházet ze skutečnosti, což považujeme za významné — potřebujeme najít země, jež se vyvíjely v historickém kontextu pokud možno obdobně, mají vysokou úroveň průmyslové výroby a v ní dominující zpracovatelský průmysl, vysoký podíl zahraničního obchodu na hrubém

národním produktu a závisí na dovozu základních surovin.

Po řadě propočtů se nám zdá pro tyto účely nejvhodnější skupina zemí Evropského hospodářského společenství (EHS, země tzv. společného trhu): Francie, NSR, Holandsko, Belgie a Itálie.

Seskupení těchto zemí splňuje totiž dva rozhodující předpoklady: především lze jejich základní ekonomické parametry konfrontovat s parametry USA, které jsou v současné době reprezentantem nejvyšší dosažené úrovně vědy a technického rozvoje kapitalistického světa. Ve srovnání s nimi vykazují země EHS, které jsou — pokud jde o ekonomický potenciál a průmyslovou vyspělost — na druhém místě v rámci kapitalistických zemí (po USA) a na třetím místě ve světě (po SSSR), přibližně stejný populační potenciál, s nímž docilují asi polovičního efektu v tvorbě hrubého národního produktu a v průmyslové výrobě, která má přitom velmi podobnou skladbu (jak vidno z připojené tabulky 1). Srovnatelná je i odvětvová struktura nákladů na výzkum a vývoj. Dále vyhovují země EHS i jako srovnávací báze pro ČSSR, která vykazuje v základních ukazatelích rozdíl přibližně jednoho řádu.

Vedle těchto pro volbu srovnávacího modelu klíčových předpokladů splňují země EHS i další požadavky, jež jsme uvedli výše. Ponecháme-li stranou kolébku západoevropského průmyslového kapitalismu, Velkou Británii, jsou jádrem, v němž se vyvíjel evropský kapitalismus. Mají vysokou úroveň průmyslové výroby s vysokým podílem zpracovatelského průmyslu, který přesahuje 20 % zpracovatelského průmyslu kapitalistických států v roce 1965 (podíl těžebního průmyslu je poloviční — s klesající tendencí). Mají vysoký podíl zahraničního obchodu na hrubém národním produktu (viz tabulku 2) a jsou značně závislé na dovozu. V roce 1962 představoval v zemích EHS dovoz základních surovin (bavlna, vlna, železná ruda, většina barevných kovů, dřevo) 25,3 %, dovoz paliv 17,1 %, a dovoz potravin 22,2 % dovozu ze zemí třetího světa.

Rovněž v zahraničním obchodě kapitalistických zemí hrají země EHS významnou roli: vyváží asi 70 % oceli, 60 % automobilů a přes 45 % hotových průmyslových výrobků.

Tabuľka 1: Některé orientační údaje o EHS, USA a ČSSR (1963–1964)

	EHS		USA		ČSSR	
Podíl obyvatel (svět = 100)	5,52		5,92		0,43	
Podíl na hrubém světovém produktu (HSP) (HSP = 100)	14,0		32,8		0,7	
HNP na 1 obyvatele (HSP na 1 obyvatele = 1,0)	2,53		5,5		1,59	
(HNP ČSSR na 1 obyvatele = 1,0)	(1,59)		(3,46)		(1,0)	
Podíl na průmyslové výrobě (svět = 100)	14,9		31,0		1,4	
Průmyslová výroba na 1 obyvatele (průmyslová výroba světa na 1 obyvatele = 1,0)	2,67		5,24		3,26	
(Průmyslová výroba ČSSR na 1 obyvatele = 1,0)	(0,82)		(1,61)		(1,0)	
Podíl zemědělců z aktivně činného obyvatelstva (aktivně činné obyvatelstvo = 100)	17,0		7,3		21,0	
Struktura průmyslové výroby a průmyslového výzkumu a vývoje (V + V)						
Průmysl celkem	100,0	.	100,0	.	100,0	.
Průmyslový V + V celkem	.	1 00,0	.	100,0	.	100,0
<i>Z toho:</i>						
těžební průmysl	4,7	9,4	6,6	2,5	13,2	6,7
energetický průmysl	5,3	6,2	6,2	1,7	5,2	6,5
zpracovatelský průmysl	90,0	84,4	87,2	83,0	81,6	88,8
<i>V tom:</i>						
(strojírenství)	(28,9)	(50,4)	(32,6)	(79,9)	(28,4)	(59,2)
(chemie)	(17,5)	(29,3)	(10,9)	(13,4)	(6,9)	(16,0)
Náklady na V + V podle ředitelských odvětví (náklady na V + V celkem = 100):						
Průmysl	59,7		65,5		71,0	
Neprůmyslová odvětví	18,2		18,0		16,6	
Vysoké školy	15,3		13,4		} 12,4	
Ostatní nevýdělečné organizace	6,8		3,1			

Prameny: Statistische Grundzahlen der EWG, in: Některé problémy západoevropské integrace – EHS. MZO – VÚ, Praha, prosinec 1964.

EHS – Dnešek a budoucnost, Svoboda, Praha 1967. D. J. de Sola Price, Nations Can Publish or Perish, Science and Technology No. 70, New York 1967.

Industrie-Kurier No. 113, 1966.

Recherche et croissance économique II, CNPS – Bruxelles 1968.

A. Vavro, Vývoj a štruktúra nákladov na vedu a výskum a formy ich financovania v ekonomike ČSSR, MF – VÚ, Bratislava 1967.

Tabulka 2: Podíl sumy běžných operací zemí EHS se zahraničím na HNP v %

Země	1953	1960	1965
NSR	19,1	26,6	20,4
Francie	14,3	16,0*)	15,5
Itálie	13,1	18,7*)	19,5
Holandsko	50,2	52,3*)	49,0
Belgie	30,2	36,7	38,4

*) Rok 1961

Prameny: Bulletin général de statistiques, No. 12, Bruxelles 1962.

Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen, Bruxelles 1966.

V námi vybrané skupině jsou země střední velikosti, kde vojenskopolitické aspekty vědeckého a technického rozvoje nejsou tak výrazné jako např. v USA nebo ve Velké Británii, i země relativně malé se specifickými problémy (vyplývajícími z jejich „parametrů“), jež nás pochopitelně zvlášť zajímají.

Rozsah vědní soustavy zemí EHS je zřejmý z tabulky 3, která obsahuje údaje o vybraných ukazatelích jak v absolutních, tak v relativních číslech (vztahených na obyvatele); pro porovnání jsou uvedena také data⁸ za USA, Velkou Británii⁹ a CSSR.¹⁰

Z ukazatelů v tabulce 3 mimo jiné vysvětluje, že zkreslující vliv mezinárodně politického a vojenského prestiže na vědní soustavu, o kterém jsme se zmiňovali výše, je v námi zvoleném modelu — oproti situaci v USA — v podstatě pomínutelný: dosahuje podílu 13,6 % (z cel-

kových nákladů na výzkum a vývoj) oproti 55 % v USA. Ve Velké Británii je podíl nákladů na vojenský výzkum a na výzkum vesmíru sice menší než v USA, ale i tak dosahuje 33 %.

Vzhledem k uvedeným skutečnostem — se tedy EHS (nejsou zde zahrnuta data za Lucembursko, jež jsou však zcela zanedbatelná) zdá být vhodným srovnávacím modelem pro zamýšlenou studii o typech vědních soustav.

Pro jednotlivé vybrané ukazatele budeme dále používat těchto symbolů:

- A — populace
- B — vytvořený národní důchod (stanovený podle výrobního principu výpočtu)
- C — neinvestiční náklady na výzkum a vývoj
- D — investiční náklady na výzkum a vývoj
- E — pracovníci ve výzkumu a vývoji
- F — odborníci (jsou obsaženi v E)
- G — náklady na jaderný výzkum (jsou obsaženy v C + D)
- H — náklady na základní výzkum (jsou obsaženy v C + D).

Hodnotové ukazatele (B, C, D, G, H) převedeme z národních měn na dolar v oficiálních kursech (platných pro rok 1963, event. 1964). Pokud jde o národní důchod, vyjádříme data i za kapitalistické státy metodou tzv. výrobního principu výpočtu, používanou v socialistických státech (údaje tedy budou oproti výpočtům používa-

⁸ Přímá mezinárodní srovnávání hodnotových ukazatelů jsou z daných možností značně zjednodušena. Oficiální kursovní přepočty dostatečně nevystihují skutečné poměry v jednotlivých zemích z mnoha příčin, jež zde není možné podrobně rozvádět. Pro oblast vědy a techniky nutno uvést alespoň to, že „cena výzkumu“ v důsledku různé úrovně odměňování (nejen kvalifikovaných vědců, ale pracovní síly vůbec), oceňování investičních nákladů (úvěrová politika), apod., je mezi zeměmi západní Evropy a USA na straně jedné i mezi nimi a socialistickými zeměmi na straně druhé značně odlišná, což pochopitelně úřední směnné kursy nepostihují. Tak kupříkladu angličtí autoři Freeman a Youngová dospěli v roce 1965 k předběžnému závěru, že pro srovnání nákladů na výzkum a vývoj mezi Velkou Británií a USA není adekvátní úřední kurs libry k dolaru = 1:2,8, ale spíše poměr 1:5,—. Obdobné rozdíly ukázaly i propočty u některých dalších západoevropských zemí. Znamená to tedy, že za 1 dolar vložený do vědy a technického rozvoje v západní Evropě lze docílit výsledku, který by vyžadoval v USA 1,5 až 2 dolary.

O problematice mezinárodního srovnávání hodnotových ukazatelů z oblasti výzkumu a vývoje viz publikaci C. Freeman-A. Youngová, *L'effort de recherche et développement en Europe Occiden-*

tales, Amérique du Nord et Union Soviétique. Essai de comparaison internationale des dépenses et des effectifs consacrés à la recherche en 1962, OECD — Paris 1965, s. 99–101. Viz o tom také publikaci *Etude sur les ressources consacrées à la R+D dans les pays Membres de l'OECD*, Tome 2, Tableaux statistiques et notes explicatives, OECD, Paris 1968, s. 25–30.

⁹ Údaje o vědě a technickém rozvoji na kapitalistické státy jsou převzaty převážně z publikace OECD, *Ampleur et structure de l'effort global de la R+D dans les pays Membres de l'OECD*, OECD, Paris 1967. Další nejdůležitější prameny jsou uváděny u příslušných tabulek a grafů.

¹⁰ Pro hodnotové vyjádření, mezinárodně srovnatelné údaje za CSSR jsme museli hledat výstřednější přepočty, než je oficiální kurs 1 dolar = 7,20 Kčs. Protože zatím u nás neexistují pro oblast vědy a technického rozvoje práce, jež by uvedený problém řešily, použili jsme k tomuto účelu závěry vyplývající z propočtu průměrných směnných relací provedených podle váhy cen na bázi roku 1964 v Ekonomickém ústavu ČSAV a údaje v Kčs jsme převedli na dolar v kursu 18 Kčs za 1 dolar. (Pramen: L. Urban a kolektiv, *Srovnávací studie o životní úrovni v CSSR, NSR a Rakousku*, Interní publikace EÚ ČSAV, Praha 1966.)

Tabulka 3: Základní ukazatele objemu vědních soustav (bez společenských věd) EHS, USA, Velké Británie a ČSSR

Znak:	A	B	X	C	D	G	H	Y	E	F
Ukazatel:	obyvatelé	ND (výpočet podle výrobního principu)	Hrubé investice do národního hospodářství	Náklady na výzkum a vývoj					Pracovníci ve výzkumu a vývoji	
				neinvestiční	investiční	V tom náklady na				
						atomový výzkum	základní výzkum	vojenský a vesmírný výzkum	celkem	v tom odborní
Jednotka:	1 000 osob	mil. \$	mil. \$	mil. \$	mil. \$	mil. \$	mil. \$	mil. \$	1 000 osob	1 000 osob
EHS	181 300	149 200	57 800	2 662	831	465,5	asi 670	474	426,6	267,6
Ukazatel	—	B na obyv.	X na obyv.	C na obyv.	D na obyv.	G na obyv.	H na obyv.	Y na obyv.	E na 1 000 obyv.	F na 1 000 obyv.
Jednotka	—	\$	\$	\$	\$	\$	\$	\$	osob	osob
EHS	—	824	320	14,68	4,6	2,57	asi 3,7	2,62	2,35	1,47
USA	—	1 930	.	95	15,4	7,72	13,7	60,05	asi 7,3	3,58
Velká Británie	—	944	.	35,2	4,45	2,75	4,95	13,2	asi 4,8	2,94
ČSSR a)	—	1 730	392	43,2	4,8	9,4	5,3	.	.	.
b)	—	685	154	17,3	1,9	3,75	2,12	.	6,8	3,45

Poznámka: a) při kursu 7,20 Kčs/1 \$ 12 b) při kursu 18,— Kčs/1 \$ (viz poznámku č. 10).

Prameny: Ampleur et structure de l'effort global de la R + D dans les pays Membres de l'OECD, OECD, Paris 1967.

Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1962, 1964 a 1965 g., Moskva.

EHS — Dnešek a budoucnost, Svoboda, Praha 1967.

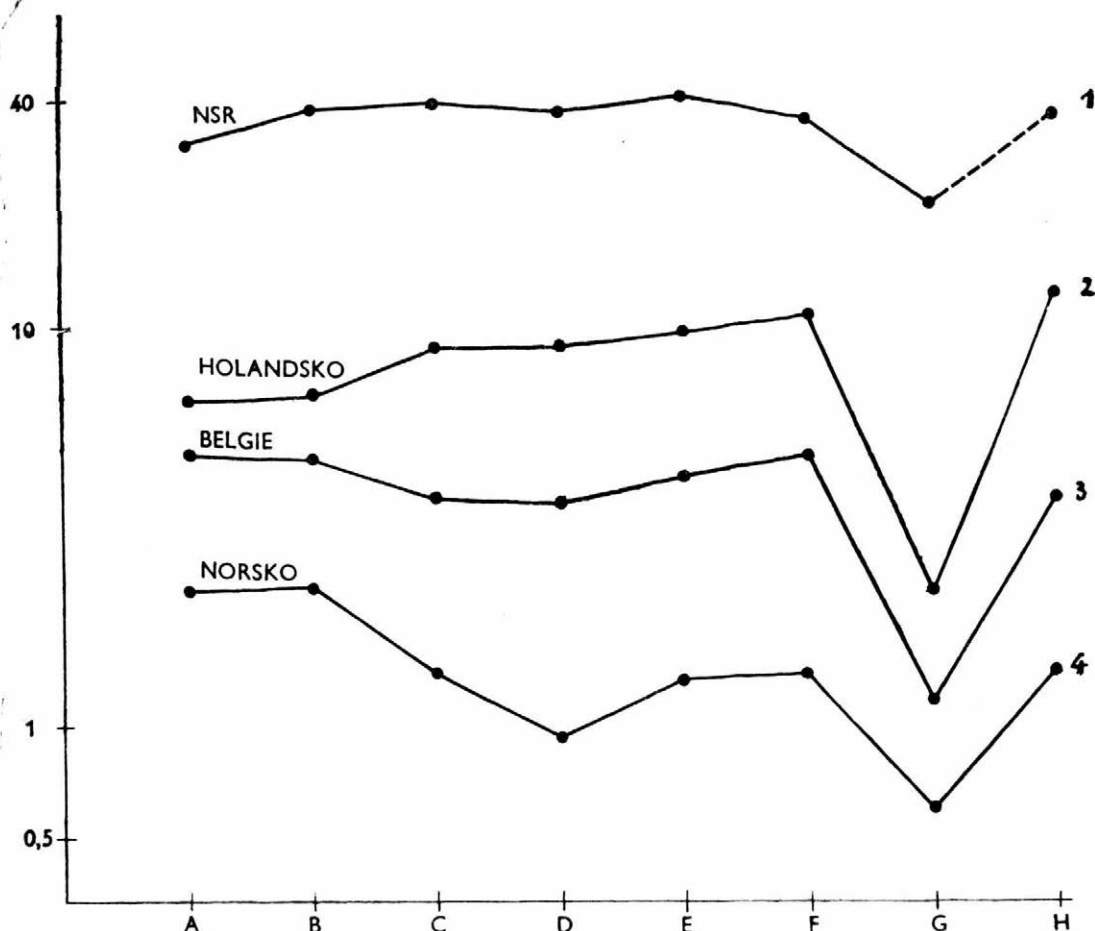
L. Urban a kolektiv, Srovnávací studie o životní úrovni v ČSSR, NSR a Rakousku, Interní publikace Ekonomického ústavu ČSAV, Praha 1966.

Graf 1

Graf 1: Soustava vědy a technického rozvoje v Belgii, Holandsku, Norsku a NSR (Modelové křivky)

Měřítko: model = 100

Logaritmická stupnice

Hlavní prameny:

1. Ampleur et structure de l'effort global de la R+D dans les pays Membres de l'OECD, Paris 1967.

2. L'Observateur de l'OECD, Numéro special „Science“, OECD, Paris 1966.

3. L'Observateur de l'OECD, No. 33, OECD, Paris 1968.

4. Narodnoje chozjajstvo SSSR: 1962, 1963, 1964, 1965, Moskva.

5. Ukazatele hospodářského vývoje v zahraničí 1961, 1965, UTEIN, Praha.

6. Rapports par pays sur l'organisation de la Recherche Scientifique: Allemagne, Belgique, Norvège, Pays-Bas, OECD, Paris 1963/64.

7. Recherche et croissance économique I, II, CNPS, Bruxelles 1965, 1968.

8. Rapport annuel 1966, CNPS, Bruxelles 1967.

9. La politique scientifique et l'organisation de la recherche scientifique en Belgique, UNESCO, Paris 1965.

10. Examens des Politiques Nationales de la Science: Belgique, Royaume-Uni et Allemagne, OECD - Paris 1965, 1967.

11. Science Policy and Organization of Research in Norway, UNESCO, Paris 1966.

12. Expenditures on Research and Development in the Netherlands 1959, Statistical Studies No. 17, March 1964, NCBS, Hague 1964.

13. Speur en ontwikkelingswerk in Nederland 1964, CBS, Gravenhage 1967.

14. TIMES 3. 5. 1966 (in: Progrès Scientifique No. 47, DGRST - Paris 1966).

15. Crédits de R+D en République fédérale d'Allemagne, Progrès Scientifique No. 115, DGRST, Paris 1968.

16. Die Statistik der Forschungs- und Entwicklungsaktivitäten, Bericht No. 59, SFS, Heidelberg 1965.

17. Bericht der Bundesregierung über den Stand und Zusammenhang aller Massnahmen des Bundes zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung mit einer Vorschau des Bedarfs an Mitteln des Bundes für 1966-68, Teil I, II, BFW, Bonn 1965.

ným na Západě přibližně o 20–25 % nižší).¹¹

Součtem absolutních hodnot příslušných ukazatelů z jednotlivých zemí podle vzoru: modelový ukazatel $A = A_{NSR} + A_{FRANCIE} + A_{ITALIE} + A_{HOLANDSKA} + A_{BELGIE}$, atd., dostaneme jednotlivé modelové ukazatele.

Po provedených propočtech modelových ukazatelů A až H pak vytvoříme srovnávací model.

Vzhledem k tomu, co bylo řečeno o povaze zvoleného modelu již dříve, lze mít za to, že vzájemné vztahy mezi modelovými ukazateli A–H charakterizují v daném časovém rozmezí vcelku výstižně vyspělou, již existující vědní soustavu, která může být východiskem k provádění komparací s různými zeměmi i kritériem k hodnocení výsledků těchto komparací.

III.

Srovnáme nyní některé vybrané země různé ekonomické úrovně s vybraným modelem tak, že k hodnotě jednotlivých modelových ukazatelů A–H vztáhneme příslušné ukazatele vybrané země podle vzorce

$$y = \frac{U_z}{U_m} \cdot 100$$

(kde U_z je ukazatel vybrané země, U_m je ukazatel modelu). Získaný výsledek pak znázorníme graficky modelovou křivkou.

Vypočteme nejdříve podíly jednotlivých ukazatelů A–H Belgie, Holandska, Norska a NSR z příslušných modelových ukazatelů a výsledky graficky znázorněné promítneme do grafu 1 (čárkovaně je spojen ukazatel, jehož hodnotu jsme museli pro nedostatek dat odhadnout).

U křivek znázorněných na grafu 1 je nápadný zejména výrazný pokles v bodě G oproti bodu F (G je pod úrovní všech ostatních ukazatelů) a opětový vzestup k bodu H, jenž je zejména výrazný u křivky 2 (Holandsko), kde převyšuje všechny ostatní ukazatele. Dvě dvojice křivek (1, 2) vykazují vzestup oproti úrovni AB, druhé dvě (3, 4) naopak mají spíše

sestupnou tendenci (zvláště křivka 4). Celkovému charakteru modelové křivky 3 (Belgie) neodpovídá dosažená úroveň ukazatele H.

Jak jsme se zmínili již dříve, je nutno posuzovat úroveň ukazatele D rezervovaně; s přihlédnutím k této okolnosti můžeme konstatovat, že podíly ukazatelů C E F H

— u NSR (křivka 1) oscilují v podstatě kolem přímky situované rovnoběžně s úrovní ukazatelů srovnávacího modelu,

— u Holandska (křivka 2) jsou situovány na přímce, jež má stoupající charakter, což platí i pro Norsko (křivka 4),

— u Belgie (křivka 3) je linie vzestupné křivky porušena, a to dosti výrazně, u ukazatele H, kde je přibližně na výchozí úrovni, tj. na úrovni ukazatele C.

Z charakteru těchto křivek lze ve stručnosti vyvodit, že vědní soustava Belgie a zvláště Norska ještě nevyužívá populačních a zejména ekonomických zdrojů v míře, jež by odpovídala jejich současným možnostem. U Belgie je i ukazatel charakterizující podíl základního výzkumu (H) — ačkoli dosahuje téměř 21 % celkových nákladů na výzkum a vývoj v Belgii — nižší, než bychom očekávali vzhledem k úrovni ostatních ukazatelů. Modelová křivka charakterizující vědní soustavu Holandska ilustruje významné postavení vědy a technického rozvoje v této zemi, i pozornost věnovanou základnímu výzkumu. Podobný, i když méně výrazný soud vyplývá i ze studia modelové křivky 1 (NSR).

Přikročíme nyní k výpočtu podílu ukazatelů A–H u další skupiny zemí: Francie, Švédska a Švýcarska. Výsledky jsou promítnuty do grafu 2.

Oproti modelovým křivkám, které známe z grafu 1, je zde patrný podstatný rozdíl v celkovém charakteru křivky. Jde o zřejmý vliv podílu nákladů jaderného a základního výzkumu na celkový charakter modelové křivky. Zvláště výrazně lze tento jev pozorovat u modelových křivek č. 1 na obou grafech (NSR a Francie).

¹¹ Veškeré údaje o národním důchodu, stanovené podle výrobního principu výpočtu, jsou převzaty z přepočtů publikovaných ve statistických ročenkách *Narodnoje chozjajstvo SSSR 1962, 1963, 1964, 1965*, Moskva.

¹² Ke grafickému vyjádření bychom měli použít sloupcových diagramů. Abychom však zdůraznili vzájemné vztahy mezi ukazateli A–H v čase, promítnuli jsme osm rovnoběžných rovin s křivkami, zná-

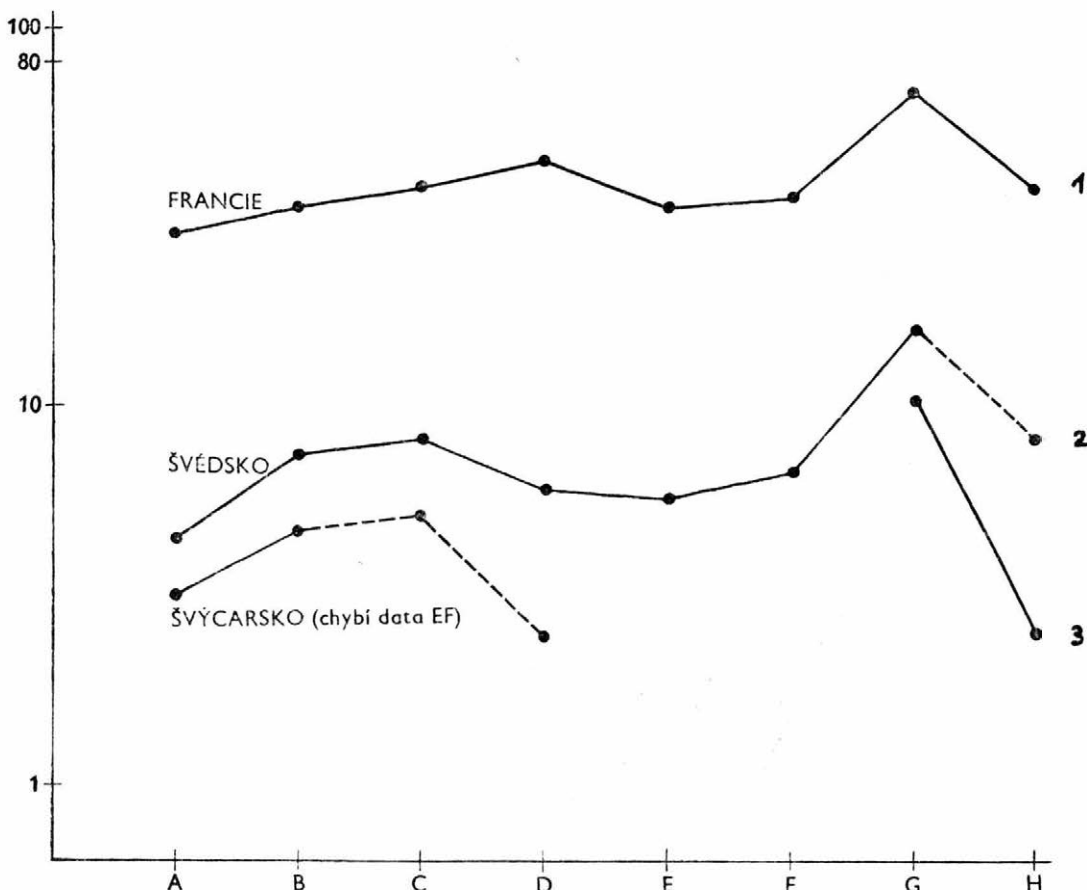
zorňujícími na nich vývoj jednotlivých ukazatelů (y) v čase (x) a v příslušné zemi, v bodě x (kde n je zvolený rok), devátou rovinou (Z), jež tvoří svého druhu stěnu „vstupu do černé skříňky“. Body, ve kterých procházejí křivky ukazatelů A–H rovinou Z , tvoří — po vzájemném spojení — námi uváděné grafické znázornění některých vstupů do vědní soustavy příslušné země (C–H) a některých kvantifikovatelných faktorů jejího prostředí (A, B).

Graf 2

Graf 2: Soustava vědy a technického rozvoje ve Francii, Švédsku a Švýcarsku (Modelové křivky)

Měřítka: model = 100

Logaritmická stupnice

Hlavní prameny:

1. Ampleur et structure de l'effort global de la R+D dans les pays Membres de l'OECD, OECD, Paris 1967.
2. L'Observateur de l'OECD, Numéro spécial „Science“, OECD, Paris 1966.
3. L'Observateur de l'OECD, No. 33, OECD, Paris 1968.
4. Narodnoje chozjajstvo SSSR: 1962, 1963, 1964, 1965, Moskva.
5. Ukazatele hospodářského vývoje v zahraničí, 1961, 1965, UTEIN, Praha.
6. Le budget de la Recherche Scientifique pour 1968, Progrès Scientifique No. 114, DGRST, Paris 1968.
7. Progrès Scientifique, Numéro spécial „La Recherche scientifique et technique dans le budget d'Etat 1958-1967“, DGRST, Paris 1967.
8. Progrès Scientifique, Numéro spécial „Recherche et Développement dans l'Industrie Française en 1965“, DGRST, Paris 1967.

9. Progrès Scientifique. Numéro spécial „Les Chercheurs du secteur public en Sciences Exactes et Naturelles dans la France“, DGRST, Paris 1968.
10. Examens des Politiques Nationales de la Science: France, Suède, OECD, Paris 1964/65.
11. Rapports par pays sur l'organisation de la Recherche Scientifique: France, Suède, OECD, Paris 1964/65.
12. Vår Forskningsinstitusjoner 1960, Teknikk No. 3 (in: J. Soukup: Organizace a financování vědeckých výzkumů ve vybraných kapitalistických státech, UTEIN, Praha 1964).
13. Tage Berlund, Industrius forsknings-och utvecklingsverksamhet i statistik begränsning, TVF No. 7, Stockholm 1965.
14. Dr. Fueter, Die Forschungs- und Entwicklungsausgaben in der Schweiz, Neue Zürcher Zeitung, 24. 10. 1964.

V obou případech stoupá úroveň ukazatelů od A do C; křivka ukazuje, že $A > B > C$. Poté však platí u NSR:

$$C < D > E < F < G > H$$

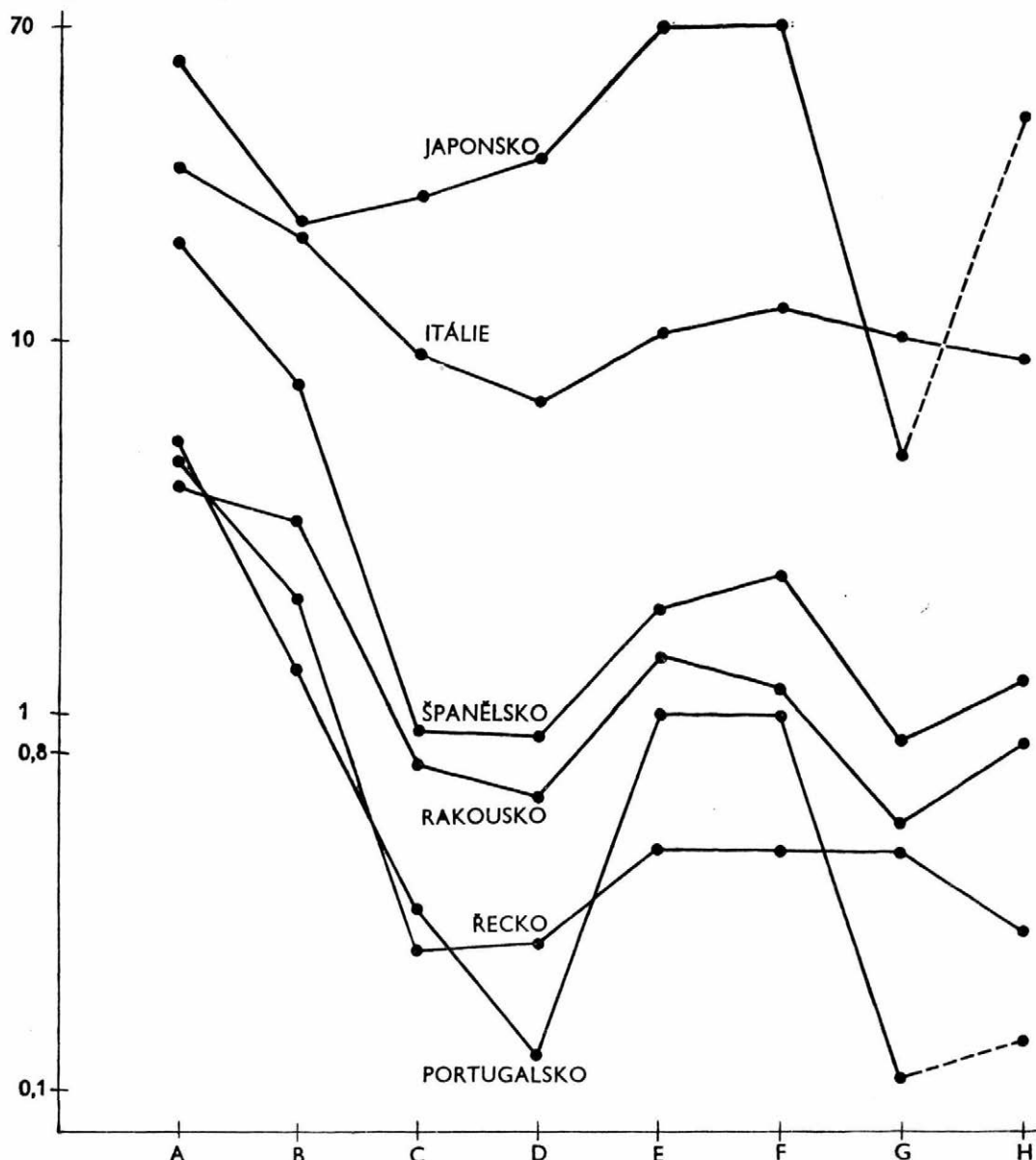
a u Francie opak:

$$C > D < E > F > G < H$$

Zvlášť nápadný je tento reciprokový vztah u ukazatele G, který (na rozdíl od grafu 1)

Graf 3: Soustava vědy a technického rozvoje v Japonsku, Itálii, Portugalsku, Rakousku, Řecku a Španělsku (Modelové křivky)

Měřítka: model = 100
Logaritmická stupnice

Hlavní prameny:

1. Ampleur et structure de l'effort global de la R + D dans les pays Membres de l'OECD, Paris 1967.
2. L'Observateur de l'OECD, No. 33, OECD, Paris 1968.
3. L'Observateur de l'OECD, Numéro Spécial „Science“, OECD, Paris 1966.
4. Narodnoje chozjajstvo SSSR: 1962, 1963, 1964, 1965, Moskva.
5. Ukazatele hospodářského vývoje v zahraničí, UTEIN, Praha 1965.
6. Le Progrès Scientifique, No. 112, DGRST, Paris 1967.
7. Science Policy and Organization of Research in Japan, UNESCO, Paris 1967.
8. Examens des Politiques Scientifiques Nationales: Japan, OECD, Paris 1967.

9. Polityka w zakresie rozwoju nauki i techniki w Japonii, CIINTE, Warszawa 1966.
10. Rapports par pays sur l'organisation de la Recherche Scientifique: Portugal, Italie, Espagne, Autriche, OECD, Paris 1963/4.
11. Forschung und Entwicklung in Österreich, Verlag des Österreichischen Gewerkschaftsbundes, Wien 1965.
12. Politiques Nationales de la Science: Grèce, OECD, Paris 1965.
13. Scientific Research and Technology in Relation to the Economic Development of Greece, OECD, Paris 1967.
14. La Recherche Scientifique et Technique et le Développement Economique de l'Espagne, OECD, Paris 1967.

převyšuje všechny ostatní ukazatele. U modelové křivky 1 (Francie) je však třeba vzít v úvahu určitou korekturu; dostupná data za další léta (náklady na výzkum a vývoj celkem) ukazují, že úroveň ukazatele C bude patrně vyšší, než je tomu na grafu 2.

Z modelových křivek můžeme soudit, že vědní soustavy všech tří zemí využívají svých ekonomických zdrojů, věnují mimořádnou pozornost jadernému výzkumu. S výjimkou Švýcarska věnují významnou péči i základnímu výzkumu. Přesto i ve Švýcarsku dosahoval podíl nákladů na základní výzkum 10 % celkových výdajů na výzkum a vývoj (v roce 1962).

Propočítáme nyní podíly jednotlivých ukazatelů A—H z příslušných modelových ukazatelů u třetí skupiny zemí, již tvoří Itálie, Japonsko, Portugalsko, Rakousko, Řecko a Španělsko. Graficky znázorněné výsledky jsou na grafu 3.

Všechny modelové křivky této skupiny (s výjimkou Japonska) jsou charakterizovány prudkým poklesem v první polovině křivky a výrazným vzestupem podílu ukazatelů E F. S výjimkou Řecka vykazují dále všechny modelové křivky pokles podílu ukazatele G a opětovný vzestup podílu ukazatele H (mimo již zmíněné Řecko a Španělsko).

Z charakteru křivek vysvítá, že všechny země uvedené v grafu 3 vycházejí z obličejných ekonomických podmínek, což se projevuje v oblasti vědních soustav poměrně nízkou úrovní podílu ukazatelů C D, snaží se však řešit rozvoj vědních soustav relativně vyšším podílem pracovníků (ukazatele E F).

V případě Japonska lze již pozorovat odlišný stupeň vývoje u ukazatelů C D, charakterizujících náklady na výzkum a vývoj: jejich podíly předčí úroveň ukazatele B. Podíl zaměstnanosti ve výzkumu a vývoji (E F) udržuje charakteristický vzestup modelové křivky, dosahuje však již úrovně ukazatele A. Modelová křivka 1 tohoto grafu (Japonsko) tvoří, jak se zdá, přechod od skupiny modelových křivek grafu 3 ke skupině modelových křivek grafu 1.

Některé odlišnosti vykazují ještě modelové křivky vědních soustav Španělska a Řecka, a to v ukončení křivky. Španělsko má relativně nízkou úroveň ukazatele H a málo výrazný (oproti ostatním křivkám) pokles ukazatele G — což je v určité vzá-

jemné souvislosti, jak jsme pozorovali již na grafu 2. Přitom procentuální podíl základního výzkumu ve Španělsku může být sotva větší — dosahuje 25,4 % celkových (ostatně nízkých) nákladů na výzkum a vývoj. Podobně je tomu i v Řecku, kde podíl základního výzkumu dosahuje 23,8 % z celkových nákladů na výzkum a vývoj. Při celkově nízkých nákladech (jen 3 % celkových nákladů na výzkum a vývoj Švédska, vztaheno na obyvatele) je podíl jaderného výzkumu v nich enormní: v přepočtu na hlavu dosahuje 26,5 % (Švédsko 27 %).

Můžeme tedy shrnout, že země této skupiny se snaží řešit rozvoj svých vědních soustav rychlejším zvyšováním zaměstnanosti ve výzkumu a vývoji, v poměru k růstu nákladů v této sféře. Projevuje se to pochopitelně nižší úrovní odměňování a nižší přístrojovou vybaveností. Relativně vysoký podíl nákladů na jaderný výzkum v některých zemích je zřejmě dán celkově nízkou úrovní nákladů na výzkum a vývoj a lze tedy stěží vyslovit pochybnosti, zda je to účelné vynaložení prostředků určených pro rozvoj celé vědní soustavy země. Nízké absolutní částky naznačují, že nejde o náročné výzkumy, ale spíše o snahu vybudovat pro provoz vlastních jaderných elektráren nezbytné zázemí ve výzkumu a vývoji.

Zrekapitulujeme-li modelové křivky vědních soustav jednotlivých zemí (nutno přitom vzít v úvahu určitá zkreslení daná použitím logaritmické stupnice), dojdeme k těmto vztahům mezi ukazateli:

$$H > G < \overline{CD} < \overline{EF}$$

platí pro:

Belgii
Holandsko
Japonsko
Norsko
NSR
Portugalsko
Rakousko
Španělsko

$$H < G > \overline{CD} > \overline{EF}$$

platí pro:

Francii
Švédsko
Švýcarsko (v rozsahu dat,
jež jsou k dispozici)

$$H < G > \overline{CD} < \overline{EF}$$

platí pro:

Itálii
Řecko

Při bližším zkoumání zjistíme, že mezi ukazateli E F G na straně jedné a C D H na straně druhé existuje v převážné většině případů (výjimku tvoří pouze Itálie a Řecko) reciproký vztah:

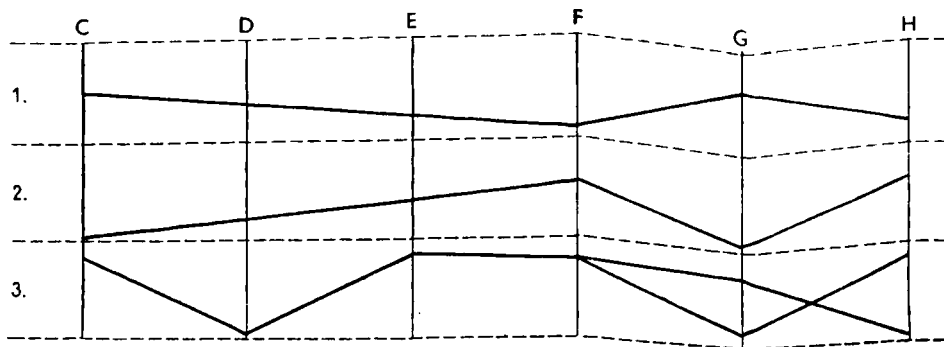
$$\begin{aligned} \text{je-li } H < G > F & \quad \text{platí, že } \overline{CD} > \overline{EF} \\ \text{je-li } H > G < F & \quad \text{platí, že } \overline{CD} < \overline{EF} \end{aligned}$$

Dosud získané poznatky nám dovolují rozlišit tři typy vztahů mezi ukazateli C—H (s dvěma variantami koncových třetího typu)

1. $H < G > \overline{CD} > \overline{EF}$
2. $H > G < \overline{CD} < \overline{EF}$
3. $H < G > \overline{CD} < \overline{EF}$

což lze znázornit schematicky, jak uvedeno níže (graf 4).

Graf 4

Tato schémata neodrážejí sice nuance, které jsme viděli na modelových křivkách (grafy 1—3), vystihují však v obecné poloze prokázané tendence ve vztazích mezi jednotlivými ukazateli C—H.

Zbývá ještě přiřadit tato tři schémata ukazatelů C—H ke schématům charakterizujícím vzájemné vztahy ukazatelů A—B, a poté i vztahy AB k celkové úrovni C—F.

Studiem všech modelových křivek dojdeme k těmto typům vztahů:

1. $\overline{AB} < \overline{C-F}$
u NSR, Francie, Holandska, Švédska a Španělska;
2. $\overline{AB} > \overline{C-F}$
u Belgie a Norska;

$$3. \overline{AB} > \overline{C-F}$$

u Itálie, Španělska, Portugalska, Řecka, Japonska a Rakouska;

a pokud jde o vztahy A—B:

1. $A < B$
u NSR, Francie, Norska, Švédska, Švýcarska;
2. $A \approx B$
u Holandska a Belgie;
3. $A \gg B$
u Rakouska, Portugalska, Španělska, Itálie, Japonska a Řecka.

Spojíme-li všechny tyto skupiny vztahů a vyjádříme je graficky, dojdeme ke třem základním typům vědních soustav (viz graf 5).

Typ I. charakterizuje mírně vzestupná linie modelové křivky s prudkým poklesem v bodě G a opětovným vzestupem v bodě H. Představuje vědní soustavu, která v podstatě využívá možnosti dané populační a ekonomickou situací země.

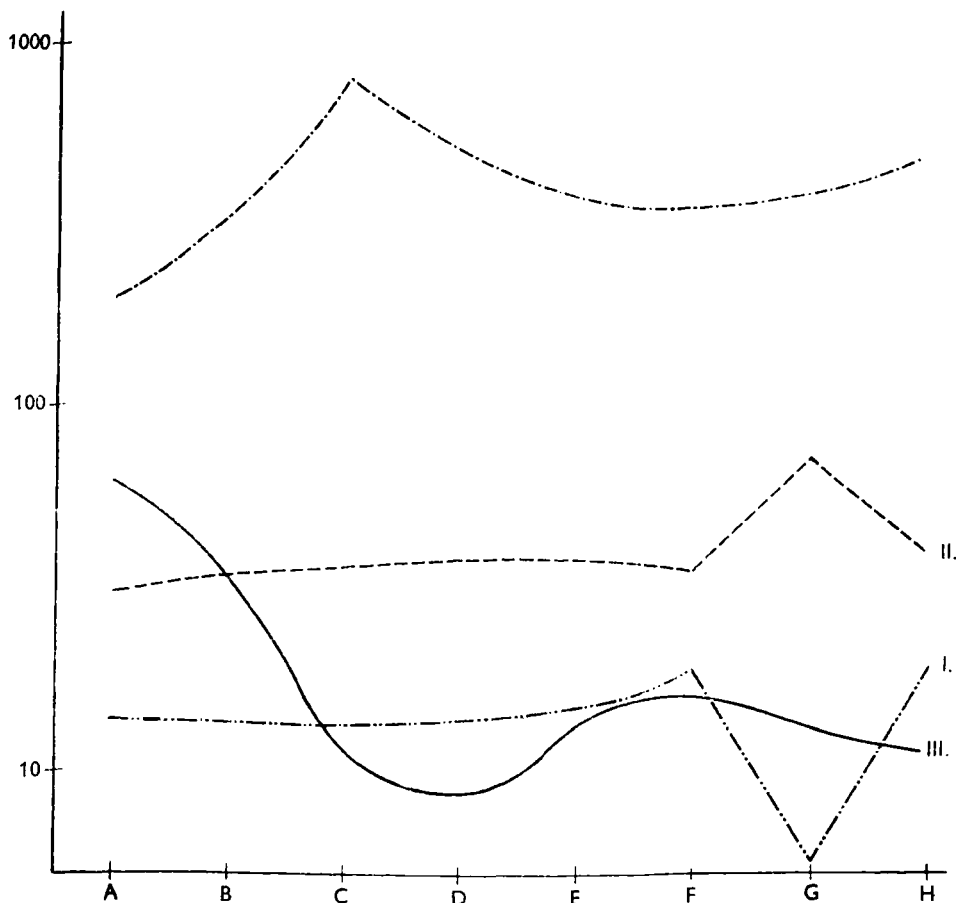
Vzhledem k nízkému podílu jaderného výzkumu a zanedbatelným nákladům na vojenský a vesmírný výzkum je úroveň ukazatelů EF (charakterizujících podíl pracovníků ve výzkumu a vývoji) mírně vyšší než úroveň ukazatelů CD (charakterizujících úroveň nákladů na výzkum a vývoj), aniž to obecně znamená, že jde o vážnější nedostatky ve vybavenosti pracovišť.

Podíl ukazatele H má v naprosté většině námi zkoumaných případů dále stoupající tendenci (v porovnání s úrovní ukazatelů A—F), takže tendence modelové křivky (pomineme-li charakteristický zlom v bodě G) má ve své koncové části sklon ke křivce exponenciálního charakteru.

Graf 5: Základní typy vědních soustav ve vybraných zemích KS (Schematické modelové křivky)

Měřítko: model = 100

Logaritmická stupnice

I. Modelová křivka charakteristická pro vyspělou vědní soustavu ve středně velkých a malých průmyslově vyspělých zemích.

II. Modelová křivka charakteristická pro vyspělou vědní soustavu ve středně velkých a velkých průmyslově vyspělých zemích s výrazným podílem jaderných výzkumů.

III. Modelová křivka charakteristická pro zaostávající vědní soustavu v různě velkých, průmyslově spíše zaostávajících zemích.

Bez označení: Modelová křivka vědní soustavy USA.

O této růstové tendenci svědčí i dostupné údaje o vzrůstajícím podílu základního výzkumu za několikaleté období. Tak např. v Holandsku v období let 1959—1964 rostly celkové náklady na výzkum a vývoj indexem 222 a náklady na základní výzkum indexem 430; v Belgii (1963—1965): náklady celkem 115, základní výzkum 121; ve Velké Británii (1960—1965): náklady celkem 142, základní výzkum 205; v USA (1953—1965): náklady celkem 400, základní výzkum 710.

Popsanému typu modelové křivky odpovídají vědní soustavy Norska, Belgie, Ho-

landska, ale i NSR a po příslušné korekce (vyloučení podílu vojenského výzkumu a vývoje) vcelku i Velké Británie — v podstatě tedy hlavně zemí relativně malých, u nichž je také charakter modelové křivky výraznější, z větších zemí pak těch, jež mají relativně nízký podíl jaderného výzkumu.

Typ II. má oproti předcházejícímu typu reciproký charakter modelové křivky. Je to způsobeno vysokým podílem jaderného výzkumu, jehož vliv na úroveň CD je ještě zvýrazněn v zemích, které mají vý-

znamný podíl vojenského a vesmírného výzkumu.

Představuje vědní soustavu, která ve značné míře využívá nejen populačních, ale zejména ekonomických zdrojů země. Vysoký podíl jaderného výzkumu, případně i vojenského a vesmírného výzkumu vyvolává relativně vyšší podíl nákladů na výzkum a vývoj, což se projevuje v modelové křivce poněkud vyšší úrovní ukazatelů $\overline{EF}$ než $\overline{CD}$.

V námi zkoumaných případech je charakteristická poměrně nižší úroveň ukazatele H , než by odpovídalo celkové tendenci křivky (pomineme-li charakteristický zlom v bodě G).

Tomuto typu modelové křivky odpovídají vědní soustavy ve Francii a Švédsku, tj. v zemích, které (vedle USA) vydávají relativně nejvíce na jaderný výzkum (Švédsko 9 \$ na obyvatele, USA 7,7 \$, Francie 5,9 \$, Velká Británie necelé 3 \$). Je téměř jisté, že k této skupině patří i Švýcarsko (podle neúplných údajů, jež máme k dispozici).

Typ III. je charakteristický značnou nerovnoměrností a prudkým sestupem linie křivky již v bodech $A-C$.

Reprezentuje nerozvinutou vědní soustavu zemí s relativně nízkou ekonomickou základnou.

Typický (vedle již zmíněného poklesu $A-C$) je dále výrazný rozdíl mezi úrovní ukazatelů $\overline{CD}$ a $\overline{EF}$, který je právě tak nápadný. Tuto skutečnost, i když zřejmě signalizuje nízkou vybavenost pracovišť výzkumu a vývoje, můžeme charakterizovat jako výraz vládních snah směřujících ke zvýšení vlivu vědní soustavy na rozvoj společenské úrovně těchto zemí. V daných podmínkách, kdy existující zdroje zřejmě neumožňují rychlejší růst ukazatelů $\overline{CD}$, je rychlejší zvyšování zaměstnanosti ve výzkumu a vývoji pravděpodobně schůdnou cestou k urychlenému rozvoji vědní soustavy takové země. O těchto snahách

svědčí i relativně vysoký podíl základního výzkumu, který představuje v modelové křivce opět stoupající prvek (s výjimkou Řecka, kde jde v této části křivky spíše o parafrázi typu II).

Popsanému typu modelové křivky odpovídají vědní soustavy Itálie, Španělska, Portugalska a Řecka (s výše zmíněnou výjimkou v bodech $G-H$), i Rakouska.

Zvláštním případem třetího typu vědní soustavy je Japonsko, kde sice nemáme bezpečné údaje o úrovni ukazatele H , avšak ostatní dostupné údaje nám předvádějí zemi, jejíž vědní soustava překonala již první stadium III. typu: modelová křivka vykazuje stoupající tendenci již od ukazatele B . I zde je ještě nápadný onen výrazný rozdíl mezi úrovní $\overline{CD}$ a $\overline{EF}$ (viz graf 3, křivka 1). Vcelku však již lze pozorovat náznaky tendence k přechodu od linie modelové křivky III. typu k I. typu.

Zdá se nám vhodné dotknout se ještě toho, zda vedle výše uvedených tří typů vědních soustav lze ve zkoumaných zemích prokázat i některé další charakteristické vztahy, jež jsme pomocí modelových křivek následovali. To se týká zvláště proporcí mezi základním výzkumem, aplikovaným výzkumem a vývojem.

Jak známo, k údajům tohoto druhu — i když byl také vypracován návrh na jejich unifikaci¹³ — je řada oprávněných výhrad, zejména proto, že vést hraniční čáru mezi jednotlivými druhy výzkumné činnosti je v praxi velmi obtížné. Přesto jsme sestavili dostupné údaje alespoň pro orientaci tak, aby vyznačovaly v první řadě vzájemný poměr nákladů na výzkum (základní i aplikovaný) a na vývoj. Přihlédli jsme přitom i k některým dalším podstatným skutečnostem, jako je podíl nákladů na vojenský výzkum a vývoj v celkových nákladech na výzkum a vývoj, podíl vysokých škol v čerpání těchto celkových nákladů i podíl základního výzkumu v nich.

¹³ Podle tzv. „Příručky z Frascati“, tj. návrhu jednotných zásad pro sestavování přehledů o činnosti ve výzkumu a vývoji, revidovaného na základě pracovních porad expertů OECD ve Frascati (Itálie), konané ve dnech 17.–21. června 1963 (viz výše poznámku 4), je rozsah výzkumu a vývoje pro tyto účely charakterizován takto:

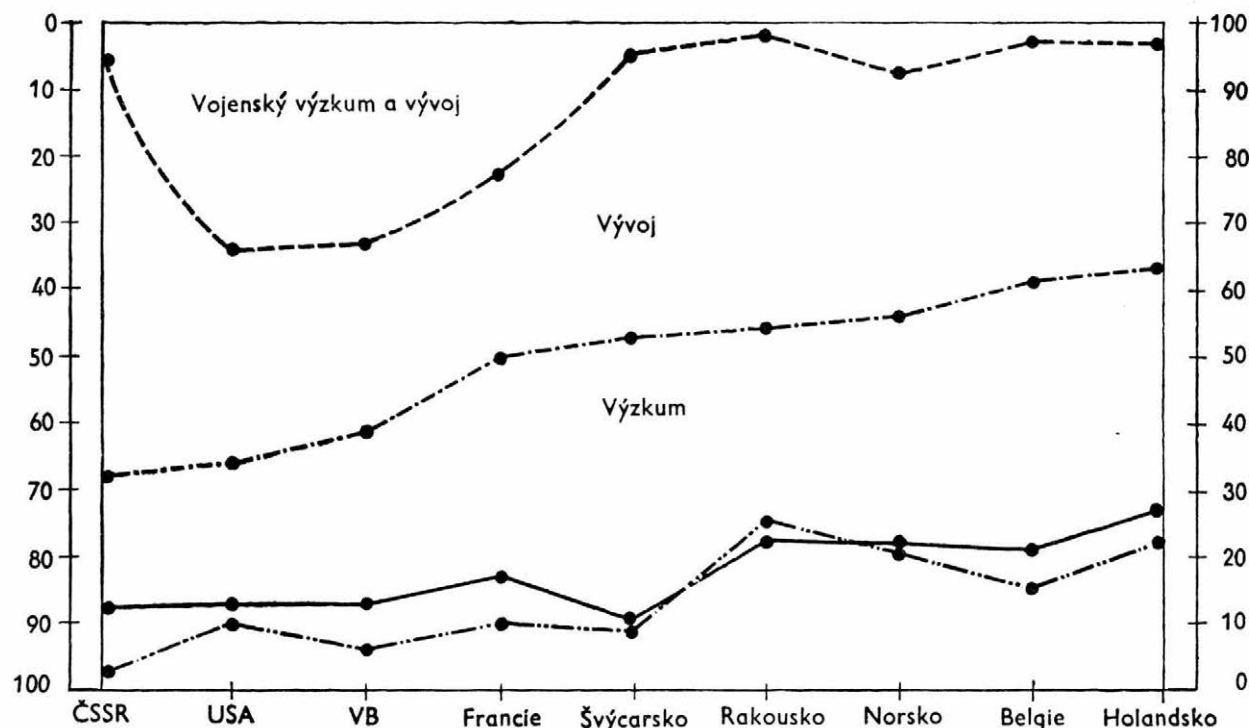
„Základní výzkum — práce, jež je podnikána především s cílem rozšířit vědecké poznání, aniž je brán zřetel na konkrétní praktickou aplikaci.

Aplikovaný výzkum — totéž se zřetelem na konkrétní praktický cíl.

Vývoj — využití výsledků základního a aplikovaného výzkumu, zaměřené na vytvoření nových nebo zdokonalení existujících materiálů, nástrojů, výrobků, systémů a procesů“.

Autoři k tomu poznamenávají, že „při takové klasifikaci nepochybně mnoho záleží na úsudku těch, kdo průzkum provádějí, i těch, u nichž je prováděn. Hranice mezi základním a aplikovaným výzkumem na jedné straně a aplikovaným výzkumem a vývojem na druhé straně je často možno stanovit jen s obtížemi“.

Graf 6: Vzájemný poměr celkových nákladů na výzkum a vývoj ve vybraných průmyslově vyspělých zemích (v %) v letech 1963—1964

Podíl nákladů na vojenský
V + V %

Podíl výzkumu %

Podíl základního výzkumu %

Podíl vysokých škol na čerpání
prostředků na V + V %

^{+) rok 1962}

^{++) bez CNRS. Včetně CNRS by bylo 13,4}

^{+++ vlastní propočet (v závorce jsou údaje OECD)}

Prameny: Ampleur et structure de l'effort global de la R + D dans les pays Membres de l'OECD. OECD, Paris 1967.

A. Vavro, Vývoj a struktúra nákladov na vedu a výskum a formy ich financovania v ekonomike ČSSR, Výskumný ústav financií, Bratislava 1967.

E. Fuster, Die Forschungs- und Entwicklungsausgaben in der Schweiz. Neue Zürcher Zeitung, 24. 10. 1964.

Výsledek je znázorněn v grafu 6. Představuje celkovou sumu nákladů na výzkum a vývoj v zemích tam uvedených. Přibližně středem grafu probíhá dělicí čára mezi výzkumem a vývojem.

Na první pohled je patrný zřejmý vliv vojenského výzkumu a vývoje na zlom dělicí čáry v levé polovině grafu. Pro srovnání jsme do obrazce včlenili také ČSSR, která se ocitla (vzhledem k vzájemnému poměru výzkumu a vývoje) — jak vidno — na samém levém okraji grafu.

Graf ukazuje, že u relativně malých průmyslově vyspělých zemí západní Evropy se pohyboval podíl nákladů na výzkum v letech 1963—1964 od 54 % do 64 % (oproti zemím relativně velkým, kde zase podíl vývoje byl 60 % až 67 %) a podíl základního výzkumu od 21 % do 27 %, s výjimkou Švýcarska, kde dosáhl 10 % v roce 1962. Odlišné postavení Švýcarska souvisí podle všeho s příslušností ke II. typu vědních soustav.

Na zlomu dělicí čáry mezi výzkumem a vývojem figuruje Francie s přibližně vyrovnaným podílem mezi výzkumem a vývojem. Jaký lze předpokládat další vývoj v této zemi, jež je v našem grafu na rozhraní mezi velikými a malými?

Aplikovaný výzkum

22—25 % (v roce 1963: 33,9 %)

Vývoj

60—65 % (v roce 1963: 48,8 %)

Úroveň takto stanovených proporcí je opřena o srovnání se současnou situací v USA (1964: 12,4—22—65,6) a ve Velké Británii (1964/65: 12,5—26,1—61,4) i o úvahu, že si Francie jako relativně veliká země nemůže dovolit podstatný rozdíl oproti uvedeným dvěma zemím. Celková výše nákladů na výzkum a vývoj ve Francii by tedy měla podle toho dosáhnout v roce 1980 jedné ze tří variant uvedených v tabulce 4.

Vývoj situace v USA však neustrnul na stavu proporcí z roku 1964. Podíl základního výzkumu se dále zvyšuje: v roce 1965 na 14,4 % (2,93 miliard dolarů), v roce 1966 na 14,5 % (3,23 miliard dolarů) a současně klesá podíl vojenského výzkumu a vývoje (na 32,1 % v roce 1965). Při zachování tohoto tempa růstu by tedy dosáhl v roce 1980 základní výzkum v USA 16 % celkových nákladů na výzkum a vývoj.

Vraťme se ještě k našemu grafu: vidíme, že podíl základního výzkumu v podstatě sleduje (s výjimkou Švýcarska) linii

Tabulka 4

Varianty	I	II	III
Náklady na V + V celkem (miliard franc. franků)	25,—	29,—	35,—
Z toho základní výzkum (miliard franc. franků)	3,75	4,35	5,25

Podle zatím publikovaných zpráv¹⁴ má stoupnout podíl nákladů na výzkum a vývoj z HNP v letech 1970—1980 ve Francii z dosavadních 2 % (rok 1965) na 3,5 % (v r. 1980, tj. přibližně na úroveň USA, kde byl tento podíl v roce 1965 3 % a v roce 1980 má stoupnout na 3,4 %, čímž dosáhne 46 miliard dolarů, neboli dvojnásobku oproti roku 1967), a proporce uvnitř těchto nákladů se má ustálit takto:

Základní výzkum

13—15 % (v roce 1963: 17,3 %)

dělicí čáry; kolem něj pak osciluje podíl vysokých škol na čerpání prostředků na výzkum a vývoj. Tyto výkyvy jsou dány různým postavením vysokých škol ve vědní soustavě jednotlivých zemí, jak je zřejmé z tabulky 5.

Z tabulky vyplývá, že účast vysokých škol na řešení jiných úkolů, než je základní výzkum, je značná: s výjimkou Velké Británie a Francie přesahuje 30 % prostředků čerpaných vysokými školami. Překvapivý je i podíl vývojových úkolů

¹⁴ Le Rapport du Comité Consultatif de la Recherche scientifique et technique sur la place de la physique des particules à hautes énergies dans l'ensemble de l'effort de recherche fondamentale au cours

des prochaines années, destiné au Ministre d'Etat de la Recherche scientifique et au Ministre de l'Education Nationale (In: Progrès Scientifique No. 118, DGRST, Paris 1968).

Tabulka 5: Struktura podílu vysokých škol na čerpání prostředků na výzkum a vývoj (1963–1964) v několika průmyslově vyspělých zemích v %

Země	Podíl vysokých škol na čerpání prostředků	Z toho použito na		
		základní výzkum	aplikovaný výzkum	vývoj
USA	10,45 (100)	6,15 (58,8)	2,34 (22,4)	1,96 (18,8)
Velká Británie	6,73 (100)	5,70 (84,6)	0,97 (14,4)	0,06 (1,0)
Francie*)	13,44 (100)	11,10 (82,6)	2,34 (17,4)	.
Rakousko	26,00 (100)	14,00 (53,8)	8,40 (32,4)	3,60 (13,8)
Norsko	21,70 (100)	14,90 (68,7)	5,20 (23,9)	1,60 (7,4)
Belgie	16,20 (100)	10,10 (62,4)	6,10 (37,6)	.
Holandsko	23,20 (100)	15,00 (64,5)	5,40 (23,3)	2,80 (12,2)

*) Včetně CNRS

Pramen: Vlastní výpočet za použití dat z publikace *Ampleur et structure de l'effort global de la R + D dans les pays Membres de l' OECD*, OECD, Paris 1967.

řešených vysokými školami v některých zemích (USA, Rakousko, Holandsko).

Významná je i výše podílu vysokých škol na řešení úkolů základního výzkumu v zemi (tabulka 6). Pro přibližnou srovnatelnost s poměry v socialistických zemích jsou v tabulce údaje i o státních výzkumných ústavech.

Tabulka 6: Podíl vysokých škol na řešení úkolů základního výzkumu (bez společenských věd) v letech 1963–1964

Země	Náklady na základní výzkum celkem %	Z toho čerpají	
		vysoké školy %	státní ústavy %
Norsko	100	67,2	13,9
Francie	100	64,1*)	19,0
Rakousko	100	61,7	10,6
Itálie	100	61,2	22,6
USA	100	49,7	15,9
Belgie	100	48,2	18,1
Holandsko	100	45,5	2,1
Velká Británie	100	45,5	27,2
Španělsko	100	13,0	84,4
Řecko	100	2,2	72,4
ČSSR	100	asi 16,0	asi 77,0**)

*) Včetně CNRS.

**) Zde uveden podíl ČSAV (včetně SAV)

Pramen: *Ampleur et structure de l'effort global de la R + D dans les pays Membres de l'OECD*, OECD, Paris 1967.

Vysoké školy, jak je zřejmé, nemají ve většině zemí monopolní postavení při řešení úkolů základního výzkumu, což vyplývá patrně jednak z mimořádně náročných požadavků soudobé vědy na nákladné, často unikátní a v podmínkách vyso-

kých škol nerentabilní přístrojové vybavení v řadě vědních oborů, jednak z náročných úkolů spjatých s budováním moderní vědní soustavy v zemích, jež se střetly s mimořádnými úkoly vysokých škol při zabezpečování rychlého růstu národní inteligence (Španělsko, Řecko).

Při studiu dostupných dat nenalézáme další významnější skutečnosti osvětlující vývoj či vztahy, jež by charakterizovaly proporce mezi výzkumem a vývojem.

Jen u základního výzkumu lze ještě zaznamenat, že relativní výše nákladů na tento výzkum (vztaheno na obyvatele) a relativní výše investičních nákladů na celý výzkum a vývoj jsou si u řady zkoumaných zemí velmi blízké (viz tabulka 7). Nemáme však dostatek dat, abychom mohli tuto okolnost sledovat v několikaletém období.

I když celý problém proporcí ve výzkumu vyžaduje další hlubší rozbor, k němuž nám zatím chybí potřebné statistické údaje, lze přece jen uvést některá obecnější konstatování, vyplývající z toho, co bylo dosud řečeno:

1. náklady na základní výzkum rostly v uplynulých letech ve všech průmyslově vyspělých zemích (z nichž máme data za několik let) rychleji než celkové náklady na výzkum a vývoj;
2. v relativně malých ekonomicky vyspělých zemích přesahuje v současné době podíl základního výzkumu (bez společenských věd) 20 % celkových nákladů na výzkum a vývoj (pohybuje se kolem 40 % nákladů na aplikovaný výzkum) a je vyšší než ve velkých ekonomicky vyspělých zemích;

Tabuľka 7: Relatívni výše nákladů na výzkum a vývoj celkem, na základní výzkum a investiční nákladů na V + V (1963–1964)

Země	Celkové náklady na V + V	Základní výzkum	Investiční náklady na V + V
	\$ na obyvatele	\$ na obyvatele	\$ na obyvatele
USA	110,4	13,7	15,4
Velká Británie	39,7	5,—	4,5
Švédsko*	33,4	.	6,4
Holandsko	26,9	7,5	6,5
Francie*	26,6	4,6	7,—
Švýcarsko*	26,4	2,7	.
NSR	24,3	.	5,5
Belgie	14,4	3,—	3,4
Norsko	11,8	2,5	2,6
Japonsko	9,1	.	2,5
Itálie	5,6	1,05	1,03
Rakousko	3,2	0,8	0,7
Portugalsko	0,98	.	0,11
Řecko	0,94	0,22	0,23
Španělsko	0,93	0,25	.
ČSSR	19,2	2,1	1,9

*) II. typ vědních soustav

Prameny: vlastní výpočty za použití dat z publikací:

Ampleur et structure de l'effort global de la R + D dans les pays Membres de l'OECD, OECD, Paris 1967.

E. Fueter, *Die Forschungs- und Entwicklungsausgaben in der Schweiz*, Neue Zürcher Zeitung 24. 10. 1964.

A. Vavro, *Vývoj a struktúra nákladov na V + V a formy ich financovania v ekonomike ČSSR*, MF – VÚ Bratislava 1967.

3. vysoký podíl civilního jaderného výzkumu (II. typ vědní soustavy) ovlivňuje nejen výši podílu základního výzkumu, ale — jak se zdá — i proporce mezi základním a aplikovaným výzkumem, a to ve prospěch aplikovaného výzkumu. Projevuje se to výrazněji u relativně malých zemí (Švýcarsko, Švédsko) než u zemí větších (Francie);

4. ve velkých průmyslově vyspělých zemích má vliv na výši podílu výzkumu (základního a aplikovaného) poměrně rozsáhlý vojenský a vesmírný výzkum, náročný zvláště na nákladné vývojové práce.

IV.

V naší stati jsme se pokusili poskytnout nekonvenční pohled na vědní soustavy různých kapitalistických zemí a přitom ukázat, že v současné etapě jejich vývoje existuje jen několik typů. V další etapě prací jednak zpřesníme používaná statistická data, jednak budeme sledovat základní vývojové tendence jednotlivých typů vědních soustav; zvláště nás bude zajímat, nakolik dochází k jejich konvergenci či divergenci.

Jsmo si vědomi, že zjištěné poznatky nelze absolutizovat; mohli jsme operovat pouze s daty o vstupech do vědních soustav, a ve většině ukazatelů jsme byli odkázáni zatím jen na víceméně srovnatelné údaje jednoho roku. Pro tuto etapu práce však považujeme za prvořadé ověření použité metodiky. Není snad neskromné, konstatujeme-li, že se pro tento druh komparací osvědčila, a co je zvláště důležité, umožňuje nejen velmi názorná srovnávání globální, ale je použitelná i pro názorné srovnání jednotlivých odvětví vědních soustav (v míře, v jaké to dovoluují dostupná statistická data).

Na několika místech jsme v této stati uvedli i údaje o československé vědní soustavě; vesměs šlo jen o doplnění několika globálních pohledů či o přiblížení konkrétního konstatovaného jevu československé skutečnosti.

Nemíníme se spokojit s těmito dílčími odkazy a pracujeme v současné době na podrobnějším zhodnocení československé vědní soustavy i jejího perspektivního rozvoje ve světle poznatků, jež plynou z této právě publikované práce.

Резюме

Богуслав Старновски: К вопросу типологии научных систем

Наука и ее аппликация проявляются в современном обществе и как чрезвычайно выдающиеся источники общественного воспроизводства, которые совершенно закономерно попадают на первый план интереса политиков и экономов во всех развитых странах. Представители научных институций ищут опору для подготавливаемых решений о долгосрочной концепции развития науки. Проводятся анализы современного состояния науки и исследования в стране, делаются попытки сопоставления положений в других областях общественной активности. Достигнутая степень развития сравнивается с положением в других странах.

Работники теории изучают комплексно закономерности развития науки, стремясь с ней ознакомиться глубже, чем до сих пор. Далее проводятся эмпирические исследования состояния и развития научных систем различных стран. Частичные результаты одного из исследований этого вида в краткости резюмированы в опубликованной работе. Речь идет о первоначальной попытке доказать существование нескольких типов научных систем, на основе сравнения основных параметров, характеризующих существенные черты вступления (input) в научную систему.

Автор пользуется обширным, хотя не всегда сопоставляющим эмпирическим материалом. После краткого вступления (I) знакомит нас с примененной методикой и с подбором сравнительной модели (II), чтобы потом определить на основе изучения статистических кривых вступления в научные системы тринадцати подобранных стран, типы этих вступлений (III). Хотя примененная методика не могла найти себе более полное применение, потому что из-за недостатка дат, автор не мог сравнить временные положения, ни основательно применить системный подход, требующий изучения не только вступления, но и выступления и отношения между ними, показала себя и вопреки этому плодотворной не только для сравнения основных дат, а тем самым и для отдельных типов, но и для вскрытия некоторых дальнейших связей и наглядной характеристики социально-экономического климата, в котором данная научная система развивается.

Для сравнения автор подобрал минимальное количество показателей: населенность (A), созданный национальный доход, назначенный согласно производственному принципу вычисления, применяемого в социалистических странах (B), расходы на исследование и развитие, а именно некапиталовложительные (C) и капиталовложительные (D), работники в исследовании и развитии (E) из них специалисты (F), расходы на ядерное исследование (G) и основное исследование (H). Чтобы лучше выделить характеристические черты научных систем отдельных сравниваемых стран, автор решил не сравнивать абсолютные данные, но наоборот определить сравнительную модель и графически потом наглядно изобразить доли отдельных показателей соответствующей страны на

соответствующих показателях модели. В стремлении элиминировать явления, усложняющие сравнение, автор из рассуждения о подборе модели исключает как крупные страны (США и Англия), так наконец и страны относительно малые (из-за неповторяемости собрания специфических условий, которые как равнодействующая исторического развития и достигнутой степени социально-экономического уровня, поместили как структуру, так и состояние их научной системы). Автор приклоняется на сторону группы различно крупных стран и для этой цели подбирает страны Европейского экономического сообщества. Подходимость подбора в работе обосновывает и иллюстрирует некоторые обстоятельства в таблицах, находящихся в приложении (1, 2, 3).

Сопоставлением модельных кривых стран, которые показали некоторые общие черты в отношениях между подобранными показателями, автор получил три группы стран (графы 1, 2, 3). Автор в работе ссылается потом на целый ряд отношений между избранными показателями, разрешающими определить в изучаемых странах три типа научных систем (граф 5). Далее автор высказывает предположение, что в развитии отдельных типов могут происходить скапливания, как это видно на примере научной системы Японии. При этом нельзя исключить даже отклонение, что и объясняет дальнейший этап исследования.

В работе автор далее касается и жгучей проблемы пропорций между основным исследованием, прикладным исследованием и развитием. Поскольку доступные даты это разрешают, он указывает (граф 6) на некоторые отношения, в частности на очевидное влияние высоты военного исследования и развития, на долю между исследованием (основным и прикладным) с одной стороны и развитием с другой стороны. Потом характеризует положение высших учебных заведений при решении исследовательских и поисковых заданий (таблица 5) и долю высших учебных заведений на решении задач основного исследования в стране (таблица 6).

В заключение работы, автор подчеркивает общность опубликованных частичных результатов, которые нельзя абсолютизировать. Как главный результат этого этапа работы подчеркивает обусловленность взгляда на научные системы исследуемых стран и удостоверение примененной методики.

Summary

Bohuslav Starnovský: Contribution to the Typology of Scientific Systems

Science and its applications manifest themselves in the contemporary society as extraordinarily significant sources of social reproduction, which quite lawfully come to the fore of the interest of politicians and economists in all the advanced countries. The representatives of scientific institutions seek support for the prepared decisions concerning the long-term conception of the development of science; analyses of the present state of science and research in the given country are carried out, attempts at confronting the

situation with that in other areas of social activity are made and the obtained degree of development is compared with the situation in other countries.

Theoretical workers endeavouring to acquire a deeper knowledge of the laws governing the development in science than has been attained so far, study them complexly. Also empirical researches into the state and development of scientific systems in various countries are carried out. Partial results of one of such researches are briefly summarized in the published paper, presenting an original attempt to prove the existence of several types of scientific systems on the basis of comparing the fundamental parameters characterizing the substantial features of the input into the scientific system.

The author makes use of extensive, though not always easily comparable empirical materials. After a concise introduction (I) he acquaints us with the methods used and with the selection of the comparative model (II); on the basis of studying static model curves of the inputs into the scientific systems of thirteen selected countries, he goes on to define the types of these inputs (III). Although the methods applied by the author could not assert themselves more fully — since, due to the lack of data, the author was not able to compare the time series nor consequently to apply the system approach requiring to study not only the inputs but also the outputs, as well as the relations between them — they nevertheless proved to be fruitful not only for comparing the basic data and thus also the separate types, but also for revealing some further connections and for presenting the objective characteristics of the socioeconomic climate in which the given scientific system develops.

For the sake of comparison, the author selected the minimum number of indices: population (A), the produced national income determined in terms of the production principle of calculation used in socialist countries (B), non-investment expenses (C) and investment expenses (D) in research and development, workers in research and development (E), including expert workers (F), costs of the nuclear research (G) and costs of the basic research (H). To make the characteristic features of scientific systems in the separate compared countries more conspicuous, the author decides not to compare absolute data but to determine a comparative model and then to show graphically the proportions

of the separate indices of the respective country in the corresponding indices of the model. In his endeavour to eliminate the phenomena impeding the comparison, he excludes from the considerations concerning the selection of the model both the large countries (USA and Great Britain) and the relatively small countries (because of the impossibility to duplicate the complex of specific conditions which, being the resultants of the historical development and the degree of the socioeconomic level achieved, stigmatized both the structure and the state of their scientific systems). He decides in favour of a group of variously large countries and selects, for these purposes, the countries of the European Economic Community. He gives reasons for the suitability of his selection and also illustrates some facts in the annexed tables (1, 2, 3).

By comparing the model curves which revealed some common features in the relations among the selected indices, the author obtained three groups of countries (Graphs 1, 2, 3). In his study he then points to a number of relations among the selected indices allowing to determine three types of scientific systems in the countries under observation (Graph 5). The author expresses the opinion that in the development of the separate types also a convergence may occur — this seems to be indicated by the case of the scientific system of Japan — and that neither a divergence can be excluded; this will be demonstrated in further stages of the research.

In his paper the author also mentions the delicate problem of the proportions between basic research, applied research and development. So far as available data allow, he shows (graph 6) some relations, especially the undeniable influence of the level of the military research and development on the proportion between research (basic and applied) on the one hand and development on the other. He then characterizes the position of universities in solving research and development tasks (table 5) and the share of these schools in solving the tasks of the basic research in the country (table 6).

In concluding the author emphasizes the generality of the published partial results which cannot be absolutized and, as the main result of this stage of work, he stresses the unconventionality of viewing the scientific systems of the examined countries and the verification of the methods used.

V marxistické teorii označoval pojem inteligence v sociologickém smyslu tradičně (zejména pod vlivem prací Kautského a Leninových z přelomu 19. a 20. století) ty příslušníky společnosti, kteří se profesionálně zabývali duševní prací. Běžně tu rovněž bylo přijímáno, že inteligence je sociální vrstva. S názorem, že lidé obstarávající si existenční prostředky duševní prací tvoří ve všech společnostech zvláštní společenskou vrstvu, se můžeme často setkat i dnes, a to nejen v běžném myšlení, v publicistice, v projevech politiků a usneseníh stran hlásících se k marxismu, leč rovněž v teoretických studiích autorů, kteří se této problematice věnují jako odborníci. Jsme tak svědky jevu — ostatně nikoli příliš vzácného —, že jednou a v určitých konkrétních podmínkách vytvořený pojem přežívá svou dobu a používá se k označení skutečnosti, která mu už neodpovídá. Zdá se totiž, že taková sociální vrstva, pro niž Kautsky a Lenin používali názvu inteligence, dnes už neexistuje ani v Německu, ani v sovětském Rusku, ani v jiných průmyslových zemích; a navíc, že v některých společnostech, kde se kapitalistický výrobní způsob na rozdíl od zemí východní a střední Evropy mohl bez překážek rozvíjet, prakticky nikdy taková skupina jako společenská vrstva nevznikla.

K pokusům chápat tzv. inteligenci jako jakousi jednotnou vrstvu však u některých teoretiků a politiků hlásících se k marxismu stále dochází. Je to patrně způsobeno dvěma okolnostmi: 1. ulpíváním na tradičním chápání inteligence, 2. zjednodušeným pojetím sociální struktury soudobé kapitalistické a zejména socialistické společnosti, které bylo donekdávna vyčíslováno za důsledně marxistické, jež však bylo založeno na některých *zkreslených a vulgarizujících dogmatických názorech*.

Obecným společným rysem všech těchto pokusů tedy je, že považují tzv. inteligenci za kapitalismu a rovněž za socialismu za zvláštní společenskou vrstvu. Dále mají vesměs společně i to, že tak či onak označují jako hlavní znak této vrstvy fakt, že se věnuje vykonávání duševní práce. Konečně se téměř všechny tyto pokusy snaží nějakým způsobem příslušníky tzv. inteligence dále klasifikovat, rozčlenit. Krátce řečeno, ukazují, že tato vrstva duševně pracujících se rozpadá na další podskupiny.

Všimněme si nejprve, v čem spatřujeme základní slabá místa zmíněných pokusů¹ a shrňme tyto nedostatky do několika hlavních bodů.

I. Zdá se, že většina těchto pokusů a definic tzv. inteligence trpí značnou ahistoričností a nekonkrétností. Jejich autoři se obyčejně snaží vymezit inteligenci „jako takovou“, inteligenci „vůbec“, a nepřihlížejí přinejmenším ke třem důležitým okolnostem:

1. K tomu, že tzv. inteligence jako kvalitativně nová kategorie vzniká převážně až s počátky kapitalismu. Jinak řečeno, že ji není možné definovat takovým způsobem, že by tato definice obsáhla duševní pracovníky všech třídních společenskoeconomických formací, a přitom ještě byla s to něco konkrétního o nich vypovídat. Takové definice se pochopitelně dají vytvořit, jejich poznávací hodnota je však minimální. Například někdo, že inteligence je vrstva, která ve všech třídních společenskoeconomických formacích plní ve společnosti funkce duševní práce, je na první pohled zřejmé, že tím zůstává u zcela povrchního a prázdného abstraktního tvrzení.
2. Jistá ahistoričnost a nekonkrétnost těchto definic je způsobena rovněž tím, že

¹ Radíme mezi ně pochopitelně i definice inteligence, jak se o ně v minulosti pokusil autor tohoto článku, které rovněž do značné míry zaslouží kritiky.

i když někteří z jejich autorů rozlišují vykonavatele duševní práce v různých společenskoeconomických formacích a nesnáze se je zahrnout pod jeden pojem, přece se domnívají, že pro celé údobí vývoje kapitalismu vystačíme s jednou definicí zmíněné kategorie. Domníváme se, že ani to není možné. Zdá se, že rovněž v rámci kapitalistické společnosti se v průběhu jejího vývoje od klasických dob až po dnešní formy pozice a struktura tzv. inteligence natolik měnily, že i k tomu je nutné při jejím definování bezpodmínečně přihlížet.

3. Ke konkrétnosti uvedených definic nepřispívá rozhodně ani to, že se v nich obvykle — až na nepatrné výjimky z posledního období — nepřihlíží k podstatně odlišné pozici a funkcím, jaké měla a plnila tzv. inteligence jako společenská vrstva v důsledku jistých historických podmínek zejména v minulém století ve většině středoevropských a východoevropských zemí a jaké měli a plnili duševní pracovníci v západní Evropě a v USA, a k tomu, do jaké míry se tato tradice odráží i v současném společenském postavení a roli těchto kategorií.

II. Další problematická stránka definic tzv. inteligence souvisí s pojmem duševní práce, který je v nich vesměs používán. Vykonávání duševní práce je totiž v těchto definicích hlavním rozlišovacím znakem tzv. inteligence. Avšak pojem duševní práce, jenž, jak je zřejmé, je při vymezování tzv. inteligence klíčový, není autory, kteří jej používají, definován tak, jak by to jeho významné místo ve zmíněných definicích zasloužilo. Zachází se s ním zpravidla jako s pojmem zcela neproblematickým, a jen někteří autoři se výjimečně snaží o jeho hlubší a serióznější objasnění. Na tuto skutečnost upozornil u nás velmi správně Z. Valenta,² z jehož pera také pochází nejrozsáhlejší pokus o charakteristiku duševní práce v naší společenskovědní literatuře.³

Zatímco na problematičnost těchto dvou stránek definic tzv. inteligence jsme pouze stručně upozornili, třetí z nich bychom

chtěli věnovat hlubší pozornost. Jde o pojem sociální vrstva, který je téměř všeobecně ve všech vymezeních tzv. inteligence, hlásících se k marxismu, používán jako *genus proximum*. I s ním — podobně jako s pojmem duševní práce — se zachází jako s pojmem známým, dávno definovaným a neproblematickým. Přitom však při bližším zkoumání se ihned ukáže, že tyto atributy mu vůbec nepřísluší.

I když tedy je jen málokdy v definicích tzv. inteligence obsah a rozsah tohoto pojmu explicitě popsán, dá se prakticky ze všech vyvodit závěr, že pro jejich autory označuje takovou skupinu společnosti, která má méně vyhraněné postavení nežli třída, skupinu, na kterou jsou kritéria definice třídy těžko aplikovatelná a která rovněž svými zájmy, postoji a názory je mnohem méně kompaktní než třída.

V blíže často nedefinovaném, leč pro vymezení tzv. inteligence široce používaném pojmu sociální vrstva se podle našeho názoru skrývá jedno nikoli zanedbatelné nebezpečí: že totiž bude-li mu tzv. inteligence jako obecnějšímu pojmu podřazena (a v běžném i teoretickém myšlení se tak skutečně děje), bude považována za skupinu, která sice nemá vyhraněný vztah k výrobním prostředkům, avšak na druhé straně není natolik vnitřně diferencovaná, že by nemohla být skupinou poměrně značně integrovanou. Pokud je pojem sociální vrstva spojen s představou lidských agregátů spjatých pevnou vnitřní vazbou, pak je podle našeho názoru jeho použití pro označení tzv. inteligence v dnešních průmyslově vyspělých kapitalistických zemích a rovněž v zemích socialistických neoprávněné. (Připouštíme ovšem, že takovou vrstvou inteligence v některých středoevropských a východoevropských zemích v minulém století byla, jak jsme na to už stručně upozornili.)

Dříve než dále rozvedeme otázku, zda je označení sociální vrstva pro tzv. inteligenci vhodné či nikoli, chceme se pokusit o stručný přehled pojetí tohoto pojmu v sociologické literatuře. Jako řada jiných společenskovědních pojmů je však i tento pojem aplikován v mnoha odlišných významech. Budeme se proto snažit nejprve

² Viz jeho stat *Některé otázky postavení sociálně socialistické inteligence* v díle *Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1966, s. 442, kde v poznámce píše: „Dokud nebudou podrobně analyzována taková kritéria, jako je duševní práce, tvůrčí práce, řídicí práce, pojem „funkce“ inteligence apod., do té doby bude narážet pokus o určení

socialistické inteligence na obtíže a četná nedorozumění“.

³ Z. Valenta, *Fyzická a duševní práce za socialismu*, Praha 1965, zejména kap. II., *O fyzické a duševní práci obecněji*, s. 30–77, a od téhož autora citovaná stat.

tyto významy určitým způsobem klasifikovat.

1. V nemarxistické sociologické literatuře, zvláště v té její části, jež se zabývá sociální stratifikací, je pojem vrstva neobyčejně frekventovaný. Je tomu tak mimo jiné i z toho důvodu, že tam, kde by bylo vhodné použít pojmu třída, je na jeho místě aplikován právě zmíněný pojem, a to především proto, že pojem třída je příliš spjat s marxistickým chápáním společnosti. Tak to například zdůvodňuje T. Geiger, když píše: „Záměrně zde nemluvíme zprvu o třídách. Toto slovo je postiženo náznaky celé filosofie společnosti, totiž filosofie marxistické“.⁴ Nemarxistům se pojem vrstva zdá jako základní složka společenské struktury vhodnější proto, že navozuje představu, že zmíněná struktura tvoří jisté kontinuum součástí, které na sebe navazují bez zásadnějších předělů a přehrad, zatímco marxistický pojem třída v sobě jako základní předpoklad chová názor o dvou zásadně odlišných a protikladných polárních složkách společnosti — antagonistických třídách, které jsou vzájemně nesmiřitelné a svým objektivním postavením, postojí i vědomím ostře oddělené.

S jistou dávkou zjednodušení, jemuž se při žádné klasifikaci nevyhneme, bychom mohli všechna nemarxistická pojetí vrstvy rozdělit do tří skupin: a) pojetí, která chápou vrstvu jako statistickou kategorii, b) pojetí, pro něž je vrstva vymezena jistými objektivními znaky, c) pojetí, která se domnívají, že vrstva je vymezena především subjektivně.

a) Blízko k pojetí, které jsme uvedli na prvním místě, má R. Dahrendorf — jakkoli ho nelze považovat za typického jeho představitele. Tento autor ve své práci *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (Stuttgart 1957) rozumí vrstvou určitou kategorií osob, které v závislosti na znacích získaných v jisté situaci — tj. takových, jako je důchod, prestiž, životní styl atd. — zaujímají víceméně podobnou pozici v rámci určité společenské struktury. Důležité je, že vrstva pro něho není na rozdíl od třídy kategorií analytickou, nýbrž pouze po-

pisnou a pořádací. Právě to ho sblíží se s tímto pojetím.

Typičtějším reprezentantem tohoto názoru je A. Touraine, který definuje vrstvu jako „souhrn jedinců srovnatelných z hlediska jednoho nebo několika objektivních kritérií klasifikace“.⁵

Na toto pojetí i na další pojetí jemu podobná se vztahuje to, co napsal Geiger v již uvedeném slovníku: „Můžeme vytvořit pojem vrstvy, který nemá téměř žádný spekulativní obsah. Jestliže definujeme vrstvu jako souhrn osob v rámci obyvatelstva, které mají určitý společný znak, pak úkol zjistit strukturu rozvrstvení znamená pouhé určení znaků, identifikaci nositelů znaků a konečně počítání. To je sociální statistika, ta má však se sociologií málo společného. Totéž obyvatelstvo můžeme podle libosti klasifikovat v různých směrech — podle pohlaví a stáří, povolání, postavení a příjmu, podle velikosti těla a tvaru lebky. Oficiální statistika skutečně provádí pravidelná šetření ve většině zmíněných směrů a poskytuje tím polotovary pro výzkumy různého druhu, mezi jiným také pro výzkumy sociologické. Tím je však již řečeno, že populačně statistické a sociálně statistické masy nemůžeme ztotožňovat beze všeho se společenskými třídami a vrstvami.“⁶ Zdá se, že v tomto bodě můžeme s Geigerem plně souhlasit. Jeho kritika pojetí vrstvy jako statistické kategorie je výstižná, oprávněná a vyčerpávající, není tudíž třeba nic dalšího k ní dodávat.

b) Druhá skupina autorů se pokouší vymezit vrstvu jejími objektivně zjistitelnými znaky. Na rozdíl od prvního pojetí tu však nejde o znaky libovolně zvolené pozorovatelem, nýbrž o takové, které z určitého agregátu lidí činí něco více než pouhou statistickou kategorii. Takto chápe vrstvu například právě už citovaný T. Geiger, který napsal: „Empiricko-sociologický pojem společenské vrstvy obsahuje ovšem méně než Marxův univerzální pojem sociální třídy, ale přece jen více než pojem statistické třídy. Navazujeme na Marxe v tom smyslu, že pojmem společenské vrstvy ukazujeme na souvislosti mezi životními podmínkami čle-

⁴ *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1955, heslo „Rozvrstvení.“

⁵ A. Touraine, *Rapport sur la préparation en France de l'enquête internationale sur la stratification et la mobilité sociales*, v díle Association

Internationale de Sociologie, Congrès de Liège 1953. Communications, díl I., s. 25.

⁶ *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1955, heslo „Rozvrstvení.“

nů společnosti a jejich společenským jednáním nebo celkovou výstavbou společnosti.⁷ Geiger se staví proti tomu, aby vrstvy byly vymezovány pouze na základě jednoho znaku. Říká, že „počet variant postavení se tak omezuje, obraz vrstvy se zjednodušuje“.⁸ Za nejvyšší stupeň zjednodušení považuje „jednorozměrný model vrstvy“, který je však podle jeho názoru velmi obvyklý. Geiger se domnívá, že „nebezpečí takového znásilnění sociální skutečnosti je možno zažehnat nebo v každém případě alespoň zmírnit v takové míře, v jaké se model rozvrstvení obohacuje různými možnostmi. Zejména s ohledem na bohatě diferencované mnohotvárné společnosti nové doby je nezbytné použít *vícerozměrného modelu rozvrstvení*“.⁹ Hlavními znaky postavení vrstvy v tomto Geigerově modelu jsou tyto: 1. hospodářské odvětví, 2. postavení v zaměstnání, 3. výše příjmu, 4. druh a stupeň vzdělání.

S „vícerozměrným modelem vrstvy“ se setkáváme rovněž u H. Gertha a C. W. Millse, kteří v knize *Charakter a sociální struktura* napsali: „... začneme-li analyzovat jakoukoli vrstvu a příčiny jejího vzniku a existence, dříve či později objevíme čtyři důležité klíče k jejímu zkoumání jako celku. Nazýváme je výměry stratifikace ... Těmito čtyřmi výměry jsou: povolání, třída, sociální pozice (status) a moc.

Povoláním rozumíme soubor činností vykonávaných víceméně pravidelně a chápáných jako hlavní zdroj příjmů. Třídní situace se ve svém nejprostším objektivním smyslu týká výše a zdroje (vlastnictví nebo práce) příjmů, jež mají vliv na šance lidí dosáhnout jiných užitečných hodnot. Status zahrnuje pozitivní realizaci požadavků prestiže; vztahuje se k rozdělení úcty ve společnosti. Moc se vztahuje k možnosti realizovat vlastní vůli, a to i přes odpor jiných lidí.“¹⁰

c) Konečně třetí skupina autorů nevyznačuje vrstvu přímo těmi objektivními znaky, které má, nýbrž tím, jak se příslušníkům této vrstvy a jejich okolí tyto znaky jeví, jinak řečeno, jak vysoký je prestiž vrstvy. Protože dělení na vrstvy tohoto typu se dosti výrazně liší od dělení

na vrstvy typu objektivního, a aby tudíž nedocházelo k nedorozuměním, navrhuje polský sociolog J. J. Wiatr používat pro druhý typ vrstev názvu vrstvy prestiže,¹¹ což je podle našeho mínění třeba akceptovat.

Jako reprezentanty tohoto pojetí vrstvy můžeme spolu s Wiatrem uvést B. Barbera a W. L. Warnera. První z nich v knize *Social Stratification* (New York 1957) chápe prestiž jako ústřední prvek sociální pozice, ale zároveň zdůrazňuje, že sociální pozice se projevuje v různých jevech, jež zprostředkovaně odrážejí velikost vlastního prestiže. Kritérii příslušnosti k určité vrstvě podle něho jsou: 1. výpovědi lidí, 2. jejich vzájemné kontakty, 3. výše majetku, 4. styl života. Jak dodává Wiatr, „prestiž je zde — podobně jako u mnoha jiných autorů — chápán jako společný jmenovatel řady jiných sociálních rozdílů. Moc, majetek, životní styl a původ jsou považovány za kritéria společenské pozice pouze proto, že na jejich základě se tvoří určitá výše sociálního prestiže“.¹²

Toto pojetí se zvláště výrazně projevuje dále u W. L. Warnera,¹³ který chápe prestiž jako souborný znak společenských vrstev, v němž jsou vyjádřeny všechny ostatní sociálně důležité společenské rozdíly.

Stručný přehled různých pojetí společenské vrstvy v nemarxistické sociologii, o který jsme se zde pokusili, si nečiní nárok na úplnost a jeho hlavním cílem není ani kritika zmíněných přístupů. V konfrontaci s ním chceme pouze dokázat, že běžně používaný široce chápáný pojem inteligence, zahrnující všechny duševně pracující určité společnosti, není pod žádný z uvedených různých významů pojmu vrstva podřaditelný. Vynecháme-li první pojetí, kde fakticky nejde o společenskou vrstvu, nýbrž o statistickou kategorii, pak ani do druhého (objektivního), ani do třetího (subjektivního) pojetí není pojem tzv. inteligence zařaditelný. Příslušníci tzv. inteligence, tak jak jsou běžně v definicích chápáni, se nevyznačují ani tím, že by pracovali v jednom hospodářském odvětví, ani tímtéž povoláním, ani stejným postavením v zaměstnání, ani stejnou výši

⁷ Tamtéž.

⁸ Tamtéž.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ H. Gerth a C. W. Mills, *Character and Social Structure*, New York 1953, s. 307.

¹¹ J. J. Wiatr, *Spółczesność*, Warszawa 1964, s. 233.

¹² Tamtéž, s. 232–233.

¹³ Viz W. L. Warner, P. S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community*, New Haven 1941, díl I., Yankee City Series.

příjmů, ani stejným druhem a stupněm vzdělání, i ani stejnou mocí. Právě tak se od sebe liší i výší prestiže. Zdá se tedy, že po této konfrontaci můžeme považovat za dokázané, že kategorie, která bývá běžně označována termínem inteligence, není pod pojem vrstva v jeho různých nemarxistických významech podřaditelná.

Jak je tomu však s marxistickým pojetím společenské vrstvy? To se — jak známo — od nemarxistických liší. Není tudíž alespoň toto pojetí podávající obecnější pojem pro definování tzv. inteligence vhodné? Dříve než na tuto otázku odpovíme, je opět nutné pokusit se o stručný přehled pojetí pojmu společenská vrstva u autorů hlásících se k marxismu.

2. Ani v rámci marxistické sociologie není pojmu vrstva jednotně používáno. Vyplyvá to zajisté mimo jiné i z toho, že u klasiků marxismu-leninismu nenacházíme explicitě vyjádření žádnou definici tohoto pojmu. Jak chápali Marx, Engels a Lenin obsah a rozsah pojmu společenská vrstva, to musíme vyvozovat z jejich díla až dodatečně, z kontextu, ve kterém jej používali. Tím ovšem už určitým způsobem jejich myšlenky interpretujeme, a z toho důvodu mohou být naše závěry pouze hypotetické a diskusní.

Na rozdíl od pokusů o interpretaci pojmu třída v dílech klasiků marxismu-leninismu není pokusům o interpretaci pojmu vrstva věnována zdaleka tak velká pozornost. To má jistě své pochopitelné objektivní příčiny, nicméně tak nápadná disproporce není podle našeho názoru oprávněná. Jednou z ojedinělých výjimek v tomto ohledu je přehled, který podává polský sociolog J. J. Wiatr. Ten se domnívá, že zmíněného termínu je v marxismu používáno nejčastěji v jednom ze tří odlišných významů: „Předně: vrstvou se nazývá určitá část třídy, vydělená buď na základě kritéria výše příjmů (velká, střední, drobná buržoazie; dělnická aristokracie a souhrn dělníků, apod.), nebo kritéria odvětví hospodářské činnosti (např. průmyslová a obchodní buržoazie; zemědělství a průmysloví dělníci, apod.), nebo konečně kritéria regionálního či etnického (někdy se hovoří o „vrstvě“ židovské buržoazie, o buržoazii nějaké určité oblasti, apod.). Za druhé: o vrstvě se mluví rovněž tehdy, když má někdo na mysli spojení určitých

částí různých společenských tříd, charakterizovaných podobnými životními podmínkami (tento význam termínu „vrstva“ se objevuje nejčastěji ve vztahu k rolnictvu). Konečně za třetí: vrstvou se nazývá také skupina lidí, jež se nachází jakoby mimo základní třídní dělení a je charakterizována určitou výrazně se projevující pospolitostí životního stylu (inteligence, lumpenproletariát).“¹⁴

Používá-li se ovšem pojmu vrstva v marxismu v tolika odlišných významech, bylo by tím spíše zapotřebí, aby byl přesně a zároveň také pro zmíněné jednotlivé významy diferencovaně definován. Tak tomu však zpravidla nebývá, a tím se celá otázka aplikace uvedeného pojmu v marxistické sociologii ještě více komplikuje.

Definice pojmu vrstva, jak je nacházíme u jednotlivých autorů hlásících se k marxistickým východiskům, se od sebe často velmi podstatně liší. Společné mají — jak jsme na tuto skutečnost už ostatně upozornili — snad jen to, že zdůrazňují, že se vrstva liší od třídy. Explicitě to vyjádřil například Jan Szczepański: „Pro rozlišování vrstev platí . . . jiná kritéria než pro rozlišování tříd. Dělení na vrstvy není tak zásadní a hluboké jako dělení třídní. Příslušnost k vrstvě neurčuje tak přesně zájmy, postoje a typy myšlení jako třídní příslušnost.“¹⁵ Toto v podstatě negativní vymezení je asi to jediné, na čem se všichni, kdo se hlásí k marxismu, shodnou. Při pozitivním popisu narážíme však už na zásadní difference.

Aby tyto difference byly zřejmé, a abychom opět mohli provést konfrontaci pojmu vrstva s pojmem inteligence, jak bývá doposud běžně chápán, uvedeme několik definic pojmu vrstva, jak se s nimi setkáváme v marxistické sociologické literatuře.

Tak už zmíněný J. J. Wiatr píše: „... vrstvou je každá taková skupina lidí, která není třídou ani etnickou skupinou . . . a přesto je charakterizována pospolitostí životních podmínek svých členů.“¹⁶

Jugoslávský autor Oleg Mandić definuje ve svém díle *Uvod u opću sociologiju* (Zagreb 1962) společenskou vrstvu takto: „Z marxistického hlediska může pojem společenská vrstva posloužit jako metodologická pomůcka, když pod pojem společ-

¹⁴ J. J. Wiatr, cit. dílo, s. 230.

¹⁵ J. Szczepański, *Zagadnienia socjologii wspól-*

czesnej, Warszawa 1965, s. 58.

¹⁶ J. J. Wiatr, cit. dílo, s. 230.

česká vrstva zahrne jednotlivce, kteří se svým společenským postavením za určitých okolností dostávají na stejnou společenskou úroveň bez ohledu na to, k jaké skupině patří.¹⁷ Jako příklad takových vrstev uvádí vyšší a nižší vedoucí, bohaté a chudé vrstvy určité společnosti, vzdělané a nevzdělané vrstvy a rovněž inteligenci a deklasované živly.

Polský ekonom Oskar Lange napsal: „Společenskou vrstvou na rozdíl od společenské třídy rozumíme skupinu členů společnosti, jejichž ekonomické a společenské postavení nevyplývá ze vztahů vlastnictví výrobních prostředků, ale ze specifických rysů určité nadstavby.“¹⁸ Příkladem takových vrstev jsou podle něho „úředníci, kteří jsou vykonavateli státní moci, nebo kněží náboženství, jež je součástí nadstavby dané společenské formace...“.¹⁹

U polského historika J. Żarnowského můžeme najít dokonce dvě definice vrstvy — jednu méně rozvinutou a druhou rozvinutější. První zní takto: „Pod termínem »společenská vrstva« rozumíme soubor lidí s podobným způsobem života a s podobnou životní úrovní, plnících podobné sociální funkce (vykonávající např. duševní práci), ale netvořících zvláštní společenskou třídu. O společenské třídě rozhoduje totiž především vztah k výrobním prostředkům, jejich vlastnictví nebo nevlastnictví. V tomto významu může být vrstva buď částí třídy, nebo může seskupovat dokonce lidi z různých tříd.“²⁰ V rozvinutější definici se pak uvádí: „Drže se sociálně ekonomického přístupu ke společenské diferenciaci, definuji jako společenské vrstvy historicky se vytvořivší složité sociální skupiny vyššího řádu, které se vyznačují jedním nebo několika z takových rysů, jako je společné určité místo v organizaci společenské práce, stejná životní úroveň a způsob života, výrazně odlišné od životní úrovně a způsobu života ostatních skupin, jakož i podobný zdroj příjmů, odlišený od jiných skupin.

Takto chápané vrstvy mohou tvořit buď zárodky sociálních tříd, nebo mohou být částí nějaké třídy, nebo mohou zahrnovat i různé třídy či jejich část. Krátce řečeno,

mezi rozsahem pojmů třída a vrstva může být vztah podřazenosti, nadřazenosti nebo zkřížení.“²¹

Maďarský sociolog András Hegedüs definuje vrstvu takto: „O určité skupině lidí jako o společenské vrstvě můžeme ... mluvit tehdy, jestliže na podkladě rozdílnosti místa v určitém systému společenské výroby můžeme více či méně přesně stanovit následující znaky: a) materiálně ekonomické vztahy členů skupiny se vcelku liší od materiálně ekonomických vztahů členů jiných skupin; b) ve světovém názoru, v pojetí společnosti, v normách chování, v posuzování hodnot atd. členů skupiny se projevuje značný rozdíl ve srovnání s členy jiných skupin; c) skupina projevuje určitý stupeň uzavřenosti, to znamená, že styky mezi jejími členy jsou častější než s lidmi mimo skupinu.

Znamená to tedy, že musíme rozlišovat skupiny lidí ve statistickém pojetí a společenské třídy nebo vrstvy. Třídy a vrstvy zaujímají vždycky zvláštní místo v určitém systému společenské výroby — se všemi materiálně ekonomickými důsledky — a jsou také nositeli specifických společenských představ, snah, a nejsou tedy skupinami sestavenými jenom podle rozličných kvalitativních a kvantitativních znaků.“²²

U našich autorů Klofáče a Tlustého nacházíme dvě definice vrstvy, které se vzájemně doplňují. První zní takto: „Společenskou vrstvu budeme ... definovat jako takovou část společnosti, která se v daném časovém období a prostorovém průřezu (tj. v dané zemi) shoduje v podstatných sociálních a ekonomických znacích (dělba práce, příjem, spotřeba apod.). Buď to skupina „otevřená“ v tom smyslu, že přechod příslušníků jedné vrstvy do druhé nepředpokládá sociální konflikt (třídní boj), ale je stále „otevřená“ sociálními, ekonomickými a politickými možnostmi (i když nejsou vyloučeny osobní »konflikty«).“²³

Ve druhé definici se uvádí: „Sociální vrstvy se konstituují podle typického chování členů kolektivu, skupiny, determino-

¹⁷ Cit. dle Vědecké informace Ústavu marxism-leninismu pro vysoké školy, sociologie a vědecký komunismus, Praha 1965, s. 276.

¹⁸ O. Lange, *Politická ekonomie*, Praha 1966, s. 49.

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ J. Żarnowski, *O inteligencji polskiej lat międzywojennych*, Warszawa 1965, s. 10–11.

²¹ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji*

w Polsce w latach 1918–1939, Warszawa 1964, s. 20–21.

²² A. Hegedüs, *Strukturální model socialistické společnosti a společenské rozvrstvení v díle Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1966, s. 186.

²³ J. Klofáč, V. Tlustý, *Soudobá sociologie I*, Praha 1965, s. 369.

vaného jejich postavením a zájmy. Můžeme je chápat jako velké skupiny lidí, jejichž chování se navzájem typicky liší, přičemž hlavními dimenzemi, určujícími příslušnost k vrstvám, jsou výše příjmů, podíl na moci, prestiž a společná kultura (hodnoty, ideologie). Těmito dimenzemi je určeno (a naopak tyto dimenze jsou určovány) základní postavení členů dané vrstvy ve společnosti, zhruba místo v organizaci práce, životní úroveň, životní styl, »způsob myšlení«, případně světový názor, společné cíle, hodnoty a normy jednání.²⁴

Jan Szczepański definuje vrstvu takto: „Označujeme tak určitou skupinu lidí, více nebo méně oddělenou kritériem společenské nadřazenosti nebo podřazenosti od ostatních skupin, přičemž základem tohoto oddělení je určitý *odstup*, opírající se o kritéria vlastnictví, kulturní úroveň, životního stylu, o představy o „urozenosti“ nebo o jiná skutečná či fiktivní kritéria. ... Společenské vrstvy jsou tedy útvary integrovanými určitou vnitřní vazbou, pocitem příslušnosti, mají volným způsobem určený princip odlišnosti, který se projevuje v přejímání postoje nadřazenosti nebo podřazenosti ve vzájemných stycích členů vrstev.“²⁵

Ve výčtu různých definic bychom mohli dále pokračovat. Zdá se však, že toho už není zapotřebí, neboť kritéria by se tak či onak opakovala. Spíše je nutné shrnout do několika bodů základní poučení, která pro nás z těchto definic vyplývají. Pokusme se o to.

a) Na první pohled je snad zřejmé to, na co jsme už výše upozornili: definice pojmu společenská vrstva se u marxisticky orientovaných autorů mezi sebou značně liší. Neexistuje takové vymezení zmíněného pojmu, které by bylo všeobecně přijímáno.

b) V definicích jsou zaměňovány různé druhy vrstev a kategorií. Nerozlišují se „vrstvy“, které existují jen díky kritériu, jež na ně zvnějšku aplikoval pozorovatel (např. lidé se stejnou výší příjmu), pro něž je vhodnější označení společenské kategorie, a vrstvy, které existují objektivně a jsou více či méně vnitřně integrované, tj. spjaté jistou vnitřní vazbou.

c) Často se nedělá rozdíl mezi vrstvami

ekonomickými, kulturními a společenskými.²⁶

d) Některé pojmy, pomocí nichž jsou společenské vrstvy definovány, jsou nejasné a samy by potřebovaly přesné vymezení (např. „pospolitost životních podmínek“ u Wiatra, „stejná společenská úroveň“ u Mandiće, „sociální funkce“ a „složitě sociální skupiny vyššího řádu“ u Żarnowského, apod.).

Tento výčet svědčí o tom, jak nedostatečně propracovaný je doposud pojmový aparát marxistické sociologie a jak je těžké za tohoto stavu se vůbec domluvit na některých elementárních výchozích bodech zkoumání společnosti.

O jisté pojmové upřesnění se v této oblasti pokusil Jan Szczepański. Poněvadž se nám jeho pokus zdá vyhovující, přejímáme jeho charakteristiky, a pojmů, jimiž se v nich zabývá, budeme ve stejném smyslu používat i my.

Jan Szczepański píše: „Názvem společenská kategorie rozumíme skupinu lidí, kteří mají určitý důležitý společný znak, např. vykonávání stejného povolání, stejné pohlaví, stáří apod. Rozlišujeme tedy společenské kategorie pohlaví, věku, kategorie povolání, apod. Sociologickou kategorií nazýváme skupinu lidí, kteří vykonávají různá povolání, ale plní stejnou nebo podobnou společenskou funkci, např. sociologická kategorie vychovatelů zahrnuje rodiče, učitele, tovární mistry a všechny ty, kteří vykonávají šířeji nebo úžeji vymezenou vychovatelskou funkci. Ekonomickou vrstvou nazýváme souhrn lidí s podobným příjmem, vlastnictvím, apod., společenskou vrstvou souhrn lidí, kteří zaujímají v určitém národě nebo společnosti přibližně stejnou pozici danou životním stylem, vnějšími symboly svého postavení, kritérii prestiže a hierarchií hodnot onoho postavení na žebříčku společenské stratifikace. Společenské vrstvy jsou vnitřně spjaté, jsou typem lidských kolektivů spojených pevnou vnitřní vazbou, zatímco společenské a sociologické kategorie a ekonomické vrstvy jsou pouze skupiny vytvořené vnějším pozorovatelem.“²⁷

Vraťme se však k otázce, která nás nejvíce zajímá. Je pod některou z definic pojmu vrstva, jak jsme je zde uvedli,

²⁴ Tamtéž, s. 489–490.

²⁵ J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, Praha 1966, s. 135.

²⁶ Na to správně upozorňuje J. Szczepański, tamtéž, s. 134–135.

²⁷ J. Szczepański, *Inteligencja a pracownicy umyślowi*, *Przegląd Socjologiczny*, XIII/2, 1959, s. 8.

podřaditelná inteligence v tom smyslu, jak je dnes běžně široce chápána, tj. jako kategorie duševně pracujících. Než na tuto otázku odpovíme, zopakujeme si pro přehlednost ještě jednou, jaké jsou podle zmíněných definic znaky vrstvy.

Mezi těmito znaky jsou uváděny: 1. pospolitost životních podmínek, 2. stejná společenská úroveň, 3. ekonomické a společenské postavení vyplývající ze specifických rysů určité nadstavby, 4. podobný způsob života, 5. podobná životní úroveň, 6. podobné sociální funkce, 7. společné určité místo v organizaci společenské práce, 8. podobný zdroj příjmů, 9. shodné podstatné sociální a ekonomické znaky, 10. typické chování, 11. týž podíl na moci, 12. stejný prestiž, 13. společná kultura, 14. existence vnitřní vazby, 15. tytéž vnější symboly postavení.

Konfrontujeme-li dnešní tzv. inteligenci u nás i v jiných socialistických a kapitalistických evropských zemích a ve Spojených státech s těmito znaky, musíme nutně dospět k závěru, že ani jeden z nich není společný příslušníkům zmíněné kategorie, tj. duševně pracujícím v širokém slova smyslu. Duševní práce jako domněle hlavní znak, který z tzv. inteligence tvoří vrstvu, je totiž dnes už natolik vnitřně diferencována, prováděna za tak odlišných sociálně ekonomických podmínek, a její jednotlivé formy jsou natolik rozdílné hodnoceny, že v žádném případě nevede k tomu, aby se na základě ní její vykonavatelé shodovali alespoň v jednom z výše uvedených znaků sociální vrstvy.

Zdá se nám tudíž zřejmé, že ať už chápeme společenskou vrstvu v marxistickém smyslu jakkoli, pokud nejde pouze o kategorii vytvořenou vnějším pozorovatelem, ale o reálně existující, vnitřně alespoň minimálně spjatou skupinu, nelze v žádném případě tzv. inteligenci pod tento pojem podřadit. Domníváme se proto, že v současné době ani u nás, ani v jiných průmyslově vyspělých zemích inteligence čili duševně pracující jednotnou společenskou vrstvu netvoří.

Inteligence v širokém slova smyslu je dnes podle našeho názoru nanejvýš sociální kategorií vytvořenou vnějším pozorovatelem na základě jediného společného znaku — duševní práce. Tato kategorie není nijak vnitřně spjata a sociolog o ní může vypovídat jen soudy zcela abstraktní. Obecný pojem inteligence je natolik vágní,

že nemá prakticky žádný smysl. Pokud chceme tuto kategorii sociologicky zkoumat, musíme vidět, že je značně diferencovaná a že teprve uvnitř ní nacházíme několik společenských vrstev, které se však právě v některých základních „vrstvotvorných“ znacích od sebe podstatně liší.

Tento náš názor ostatně dnes není oje-dinělý. Je však skutečností, že zejména u nás nebyl zatím soustavně formulován.

V této souvislosti je ovšem třeba se znovu vrátit k otázce, kterou jsme nadhodili už v úvodu. Proč nejen v běžném myšlení u nás, ale i ve většině definic pocházejících z pera vědeckých pracovníků hlásících se k marxismu je pojem vrstva pro označení tzv. inteligence stále používán. Vyplývá to podle našeho názoru jednak z neujasněnosti toho, co pojem vrstva znamená, a tudíž z jisté lehkomyšlnosti při jeho používání, a za druhé a především (jak jsme na to už upozornili) z určitých tradic, které se v marxistickém myšlení vytvořily v přístupu k tzv. inteligenci na přelomu 19. a 20. století zejména v Německu a v Rusku, a z určitých zjednodušených představ dogmatického období o tom, jak má vypadat struktura socialistické společnosti. Nechceme popírat, že na přelomu 19. a 20. století mohl být pojem vrstva v tom smyslu, jak jsme jej převzali od Szczepaňského, na tzv. inteligenci v některých méně vyvinutých středoevropských a východoevropských zemích ještě aplikován. To proto, že z jistých historických příčin byla v těchto zemích inteligence poměrně málo početná a po všech stránkách daleko integrovanější, než tomu bylo na Západě a než je tomu ve zmíněných zemích dnes. Nemusí nás proto překvapovat, že například zejména Lenin běžně používá všeobecného pojmu inteligence jako vrstvy duševně pracujících. Od té doby se však objektivní rysy uvedené kategorie změnily natolik, že vtěsňovat ji do dříve vytvořených pojmů nemá s duchem marxismu-leninismu mnoho společného. Tím nechceme tvrdit, že Leninovy myšlenky o inteligenci pozbyly platnosti. Právě naopak, je v nich stále mnoho poučného. Jde nám pouze o to uvědomit si, v jakém kontextu a o inteligenci které země byly vysloveny. Nezapomínejme, že přes svou mnohdy univerzálnější platnost se přirozeně týkaly především problematiky inteligence ruské.

Ta však měla své specifické rysy, především to, že byla ve své době (podobně jako u nás a v jiných zemích střední a východní Evropy) daleko integrovanější než obdobná kategorie na Západě. Na to, že mohou být jistě dosti podstatné rozdíly v postavení a tudíž i v chování některých kategorií inteligence v Rusku a v jiných zemích (např. ve vztahu k dělnickému hnutí a k socialistické revoluci), upozornil ostatně sám Lenin na VIII. sjezdu KSR(b) roku 1919, když řekl: „Soudruzi zástupci spartakovců na sjezdu zde v Moskvě nám vypravovali, že v západním Německu, kde je nejvyspělejší průmysl, kde je vliv spartakovců mezi dělnictvem největší, třebaže tam spartakovci dosud nezvítězili, ve velmi mnohých největších podnicích přicházeli ke spartakovcům inženýři a ředitelé a říkali: »Půjdeme s vámi.« To u nás nebylo. Je zřejmé, že tam vyšší kulturní úroveň dělnictva, větší zproletarizovanost technického personálu a snad celá řada jiných příčin, které neznáme, vytvořily poměry poněkud odlišné od našich.“²⁸

Už jsme upozornili, že důležitou roli v přežívání stereotypu inteligence jako jednotné vrstvy socialistické společnosti sehrály rovněž některé zjednodušené představy o sociální struktuře této společnosti, jak je nacházíme ve Stalinových dílech a jak byly rovněž obsaženy v řadě usnesení komunistických a dělnických stran většiny socialistických zemí v období dogmatismu. Na tuto skutečnost upozornil a velmi přesně ji vyjádřil Jan Szczepański, když napsal: „Podle marxistických teoretiků vytvářela v třídních společnostech každá sociální třída vlastní kategorii ideologů, pisarů, novinářů, funkcionářů svých třídních institucí, kteří mohli být považováni za třídní inteligenci, ale kromě toho existovaly kategorie různých duševních pracovníků a intelektuálů, kteří se považovali za inteligenci národní. Věc se zásadně mění v socialistické společnosti nebo ve společnosti socialismus budující. Mizí třídy, a tím mizí základ, na kterém se vytvářely různé třídní kategorie inteligence. V oficiální doktríně je »sloučena« do jedné vrstvy, která se má v procesu vývoje přetvářet a později tvořit jednotnou beztřídní společnost spolu s přetvořenými vrstvami dělníků a rolníků.

Na jedné straně máme politickou koncepci společnosti budující socialismus, podle které bude socialismus vybudován harmonickou součinností tří pracujících vrstev: dělníků, rolníků a inteligence. Inteligence tu »povýšila« z třídně roztržštěných kategorií a skupin povolání do stavu jedné vrstvy. A zde se často dělá chyba spočívající v tom, že se inteligenci připisuje řada vlastností jak objektivních, tak subjektivních. Často se říká, že příslušnost k této vrstvě je dána jistým typem osobnosti, že příslušník inteligence musí mít určité psychické znaky a musí zaujímat jisté politické postoje. Existuje domněnka, že tato vrstva vytváří jakési vědomí vlastních zájmů, že je jakousi jednotnou vrstvou. Hypotézy a zjednodušení tohoto druhu jsou všeobecným jevem v diskusích o inteligenci. Odtud také délka trvání a jalovost těchto diskusí, jež jsou zbaveny empirického obsahu.“²⁹

Celkově tedy dospíváme k závěru, že termín vrstva jako *genus proximum* je pro definování dnešních duševních pracovníků nevhodný, a to především proto, že navozuje představu, že tato kategorie je reálně existující, vnitřně spjatou skupinou s obdobnou sociální pozicí, funkcí a rolí. Domníváme se, že takováto představa poznání tzv. inteligence neprohlubuje, nýbrž naopak zamlžuje. Má-li být obecný pojem inteligence vůbec používán, pak podle našeho názoru neoznačuje nic jiného než sociální kategorii, tj. soubor nikoli integrovaný, nýbrž vytvořený zvnějšku pozorovatelem na základě jednoho kritéria (které — jak jsme na to už upozornili — je ovšem rovněž po mnoha stránkách problematické a nejasné), tj. vykonávání duševní práce. Určité víceméně integrované společenské vrstvy se vytvářejí teprve v rámci této kategorie, a to zejména na základě svého ekonomického postavení, výše vzdělání, druhu a složitosti duševní práce, postojů a názorů, které zaujímají a zastávají.

Otázka, již jsme se v naší stati zabývali, a jejíž řešení — tak, jak jsme se o ně pokusili — považujeme pouze za jedno z možných, a tudíž za diskusní, je pochoptelné jen jedním dílčím bodem z celého komplexu problematiky tzv. inteligence. Bylo by zajisté možné a zajímavé zabý-

²⁸ V. I. Lenin, *Spsy*, sv. 29, Praha 1955, s. 172.
²⁹ J. Szczepański, *Struktura inteligencji w Polsce*,

Kultura i Społeczeństwo č. 1-2, 1960, s. 31.

vat se v této souvislosti i tím, proč právě v podmínkách naší společnosti kategorie duševně pracujících, a zejména tzv. tvůrčí inteligence, měla vždy v minulosti a má i dnes tak důležitou funkci (a to i v politickém životě), bylo by možné dále rozvést klasifikaci této kategorie z hlediska sociologické teorie skupin, apod.³⁰ V této stati nám však nešlo o nic jiného než o to ukázat, jak mnohé z těch pojmů, jež jsou v souvislosti s problematikou tzv. inteligence běžně používány, jsou neúnosné a vyžadují kritické analýzy.

Резюме

Ян Седлачек: Является ли интеллигенция общественным слоем?

В марксистской теории понятие интеллигенция в социологическом смысле обозначало традиционно тех членов общества, которые профессионально занимались умственным трудом. Обычно тут также воспринималось, что интеллигенция является социальным слоем. Для определенного периода и некоторых стран это понимание было обоснованным. (В особенности имею в виду прошлый век и общественный характер умственно трудящихся, как создавался под влиянием определенных специфических условий, в частности в странах средней и восточной Европы.) В противоположность этому, в некоторых западных странах, где быстро развился капиталистический способ производства, никогда не существовало более выразительных тенденций понимать всех умственно трудящихся как единую социальную группу.

Задается вопрос, если еще сегодня понимать так наз. интеллигенцию как общественного слоя людей, обеспечивающих себе средства для существования умственным трудом, обоснованное. Ответ на этот вопрос требует во-первых объяснить, что понимается под понятием умственный труд, а во-вторых определить понятие социального слоя. Сделать это однако очень трудно. В литературе пока не существует удовлетворительного и однозначного определения умственного труда. Кроме того и понятие общественный слой не применяется едино. Статья обращает внимание прежде всего на решение второй проблемы.

Понятие общественный слой как в марксистской, так и немарксистской литературе определяется по-разному. Статья пытается дать определенную классификацию этих определений. Однако в сопоставлении с ними устанавливает, что ни одно из них своими критериями нельзя применить у душевно трудящихся современных промышленно развитых обществ. Поэтому делает заключение, что так наз. интеллигенция сегодня уже ни в одном из этих обществ не представляет социальный слой, т. е.

группу с некоторыми существенными общими знаками. Если общее понятие интеллигенция должно применяться вообще, то потому оно не обозначает ничего иного, нежели социальную категорию, т. е. собрание вовсе неинтегрированное, но созданное снаружи наблюдателем на основе одного критерия (который тоже во многих направлениях проблематичный и неясный) т. е. выполнение умственного труда. Определенные более или менее интегрированные общественные слои создаются только в рамках этой категории и именно на основе экономического положения, образования, вида и сложности умственного труда, точек зрения и взглядов своих членов.

Summary

Jan Sedláček: Does the So-called *Intelligentsia* Represent a Social Stratum?

In the Marxist theory, the conception of the *intelligentsia* in the sociological sense traditionally denoted those members of society who were professionally occupied with brain work. It was also currently accepted that the *intelligentsia* is a social stratum. For a certain period and for certain countries, this conception was justified. (Especially we have in mind the last century and the social character of brain workers, as it was formed under the influence of certain specific conditions, particularly in the Central and East European countries.) In contrast to this, in some Western countries, where the capitalist method of production quickly developed, a more significant tendency to regard all brain workers as a homogenous social group has never existed.

It is questionable whether today the conception of the so-called *intelligentsia* as a social stratum formed by people who secure their means of living by brain work is still justified. The reply to this question requires 1. an explanation of what is understood by the concept of brain work and 2. the definition of the concept of social stratum. This, however, is very difficult. So far, no satisfactory and unambiguous definition of brain work exists in literature, nor is the concept of social stratum uniformly used. The paper pays attention primarily to the solution of the second problem.

The concept of social stratum is defined very differently both in the Marxist and the non-Marxist literature. The paper includes an attempt at a certain classification of these definitions. Their confrontation, however, leads to the conclusion that, as far as concerns their criteria, not even one of them is applicable to the widely conceived aggregate of brain workers in the contemporary industrially developed societies. It is, therefore, stated that, in all the societies, the so-called *intelligentsia* represents no social stratum, i.e. a group showing some substantial common features and bound together by inner ties.

³⁰ O řešení těchto otázek, jakož i celé řady dalších, se autor této stati pokouší v monografii *Pojem inteligence v sociologii (Analýza a kritika)*,

kteřá vyjde pravděpodobně koncem roku 1969 v edici *Acta Universitatis Carolinae*.

Should the common concept be used at all, it would indicate nothing more than a social category, i.e. a group that is not integrated, but created from outside by the observer on the basis of one criterion (which, of course, is also in many respects problematic and vague, i.e. the performance of brain work).

Certain more or less integrated social strata are formed only within this category, i.e. especially on the basis of the economic position, the degree of education, the kind and complexity of brain work, the attitudes and views of its members.

Cesty a dilemata jugoslávské sociologie

(Zpráva přednesená na mezinárodní poradě
redaktorů sociologických časopisů ve dnech
14.—16. prosince 1967)

ZAGORKA PEŠIČOVÁ-GOLUBOVIČOVÁ

Bělehrad, Jugoslávie

Důkladné analýzy pojetí a názorů, s nimiž se setkáváme mezi jugoslávskými sociology, ukazují, že na podstatné otázky sociologie jako vědy existuje velký počet různých odpovědí jak po stránce orientace, tak i po stránce obsahové. To je důvodem k domněnce, že se naše sociologie stále pokouší najít své místo ve společnosti i ve společenských vědách. Tyto rozdíly v názorech a velký počet vytyčených otázek nicméně potvrzují, že neexistují dilemata pokud jde o to, zda je sociologie něčím, co má svůj *raison d'être* v socialistické společnosti.

Souhlasíme s Rudi Supkem v tom, že jugoslávská sociologie se dnes střetává na prvním místě s problémem, jakou sociologii naše společnost potřebuje. (R. Supek, *Sociologie a socialismus*, s. 7.) Přes pozitivistický kurs, který spoutal kritické vědomí a který mění vědu v servis vybavený současnou technikou pro shromažďování empirických faktů, se domníváme, že podstata marxistické sociologie spočívá v její připravenosti vytyčit i druhou otázku — jaká je naše společenská skutečnost a jak existující skutečnost může být kriticky překonána.

V dalším se pokusím ukázat, jak jugoslávští sociologové chápou marxistickou sociologii a jakou sociologii (nebo sociologie) se snaží vybudovat. Nehledě k tomu, že u nás poválečný rozvoj sociologického myšlení vyšel z otázky vztahu historického materialismu a marxistické sociologie, je možno s jistotou tvrdit, že nikdy nebylo všeobecně přijato mínění, že by mohla tato otázka být řešena na základě rozdělení sociologie na „buržoazní“ a „marxistickou“. To ale neznamená, že podobné názory v naší sociologické literatuře neexistovaly. A nejen to: sledujeme-li vznik těchto názorů v určitém časovém

období (kupř. deseti let), lze pozorovat, že se ve většině případů jejich přívrženci i dnes drží svých názorů, skrývajíce je někdy pod různými modifikacemi.

Přece však u nás existuje směr, ve skutečnosti nepříliš silný a dnes již bez vlivu, který ztotožňuje sociologii s historickým materialismem a který proto celou sociologii redukuje na několik problémů a principů historického materialismu. Ignoruje závažné a důležité problémy, o nichž pojednávali na jedné straně Marx, Lukáč, R. Luxemburgová, A. Gramsci, A. Labriola a jiní marxisté ve svých sociologických analýzách, a na druhé straně bohatá literatura, která vznikala mimo rámec marxismu a vyzdvihovala některé aspekty společenské činnosti, jež marxistická teorie neanalyzovala. Proto jistý počet sociologů stále zůstává u schematických představ o lidské společnosti a redukuje všechny problémy buď na problém společensko-ekonomických formací nebo na otázku vztahu základny a nadstavby, a tak zachovává model, který nelze v analýzách komplikujících se vztahů v soudobé společnosti použít.

Jedna část sociologů projevuje ochotu udělat krok vpřed, avšak zůstává při kompromisech a eklektických kombinacích. Tito sociologové buď uvádějí do sociologie některé problémy, o nichž pojednává západní sociologie,¹ anebo spolu s historickým materialismem vysvětlují jen konkrétní metody a způsoby empirického projevu.² Avšak někteří sociologové vidí pokrok v prostém odmítání nevyřešených teoretických problémů a nacházejí podporu na pevné půdě empirických výzkumů.³ Druzí se snaží o kompromis mezi antropologickou orientací Marxe v jeho prvních pracích a sociologismem vyplývajícím z jednostranného výkladu některých

¹ Tak postupuje O. Mendić v knize *Úvod u opću sociologiju*, (*Úvod do obecné sociologie* — 1962), když k historickému materialismu přidává výklad o společenských skupinách, přičemž neuvádí, jakým způsobem z pracovní koncepce vyplývá teorie skupin.

² *Sociologija* (1959) I. Goričara. K historickému materialismu se přidává jen metoda a technika empirického výzkumu.

³ Takováto orientace je charakteristická pro velký počet sociologů v různých institucích.

textů díla *Ke kritice politické ekonomie*.⁴ Další opouštějí oblast obecných teoretických pojednání, pokoušejí se „rozvinout“ jugoslávskou sociologii a nekriticky přitom používají modelu západní sociologie.⁵ Nakonec je třeba se zmínit ještě o jednom směru, který se začal projevovat v posledních létech a který vytyčuje tyto požadavky: za první — důkladné studium Marxe, a za druhé — všestrannější využívání odkazů marxistické sociologie, přičemž se vrací k některým zapomenutým marxistům. Snaží se najít v Marxově odkazu základ pro vybudování sociologie. Stoupenci tohoto kursu předpokládají, že je nutno kriticky studovat i západní sociologii a využít jejích výsledků, které by mohly obohatit marxistickou koncepci. Avšak tento směr se neprojevuje jen v jedné skupině, takže i zde je možno pozorovat různá zaměření.

U nás dnes převládá názor, že ve společenských vědách historický materialismus představuje teoretický a metodologický přístup. Avšak i takovéto pojetí se projevuje dvojím způsobem. Podle prvního jsou principy historického materialismu — tak, jak jsou uvedeny v učebnicích historického materialismu — jako teoretický a metodologický přístup pro sociologii dostačující a je třeba rozvíjet jen empirickou sociologii. Podle druhého je třeba přezkoumat a hlouběji analyzovat principy materialistického pojetí dějin, protože jen pak mohou být základnou pro rozvoj sociologie jako vědy. Tento druhý názor je dosud převážně teoretickým postulátem a ne praktickým zpracováním koherentní teoretické koncepce.

Proto existují některé rozdíly mezi úrovní rozvoje teoretického a metodologického přístupu a principy a výsledky rozvoje konkrétních problémů sociologie. Zatímco v prvním případě nebylo systematicky formulovaných řešení, v rozvoji některých jiných sociologických problémů jsou výsledky patrné. Zmíníme se jen o některých z nich, které se týkají určitých sociologických otázek, jež bezpochyby svědčí o tvůrčím přístupu jak k dědictví Marxe, tak i k zvládnutí současné sociologie na Západě: 1. Pokusy překonat schematickou a zjednodušenou společenskou

strukturu a nalézt vhodný model, pomocí něhož by bylo možno vysvětlit složitý uzel elementů a vztahů zakotvených v základech společnosti; k tomu je třeba přiřadit první skrovné pokusy o vybudování modelu, jehož pomocí bylo by možno vysvětlit strukturu socialistické společnosti. 2. Pokusy o vybudování základny dialektického pojetí společnosti — jako protiváhy k zdůrazněnému sociologismu soudobé sociologie na Západě a implikacím sociologismu v donedávna převládajícím výkladu historického materialismu —, které do středu pozornosti staví problém vztahu člověk-společnost (ve spojitosti s tím je vytyčena celá řada otázek, jejichž rozбором se zabývala sociologisticky zaměřená sociologie). 3. Rozbor otázky vztahu ideologie a sociologie, jenž pomáhal osvobodit naši sociologii od závislosti na ideologii a politice, které proto již nejsou konečnými arbitry ve vědě a nemají rozhodující vliv na výběr problémů, jež je třeba prostudovat, ani na formulaci definitivních řešení. Díky tomuto závaznému vymezení (které naprosto neznámá rozkol) přistoupila sociologie mnohem směleji ke studiu praxe a některých důležitých teoretických otázek, až dosud odsouvaných na druhé místo. 4. Důkladný rozbor otázek pronikajících do samé podstaty naší socialistické skutečnosti, jako je otázka byrokracie nebo otázka role a funkce politiky v socialistické společnosti, otázka dehumanizace, vztahů mezi lidmi a formami odcizení v rámci socialismu, otázka lidských implikací idejí samosprávy, konfliktů vznikajících během výstavby systému samosprávy, a celá řada jiných problémů.

Přes výsledky, ke kterým částečně a k tomu ještě nedostatečně napomáhaly i výsledky empirických výzkumů, se vykonalo málo pro rozvoj systematického teoretického a metodologického přístupu, který by byl založen na marxistické koncepci dějin. Analýza naší sociologické literatury ukázala, že není dostatek koherentních teoretických rámců pro další rozvoj sociologie. Je to zřejmé i tehdy, když se jedná o rozvoj obecných metodologických principů v sociologii, které přirozeně nemohou automaticky vycházet z dialektického materialismu; o to se u nás po-

⁴ V práci *Předmět opšte sociologije (Předmět obecné sociologie — 1954)* I. Stanojiće jsou paralelně podávány některé antropologické a sociologické koncepce, není však zpozorován rozpor a není podniknut pokus jej překonat.

⁵ Například pokus překonat schematické rozdělení na základnu a nadstavbu pomocí funkcionalistického modelu společenské struktury.

koušejí někteří sociologové, když prohlašují, že stačí aplikovat principy dialektiky na dějiny společnosti.

S jakými problémy jsme se u nás setkávali v oblasti teoretického a materialistického přístupu v sociologii?

1. Projevoval se nedostatkem koherentních teoretických rámců v sociologii. Na jedné straně lze pozorovat pokusy diferencovat všeobecné teoretické principy v jedné koherentní koncepci — avšak tyto teoretické rámce marxistické sociologie dosud nedosáhly své konečné formy. Na druhé straně jsou patrné pokusy přivést sociologickou teorii k definování některých principů historického materialismu; tím se však neřeší problém vytvoření teoretického základu systematizace a výběru problémů sociologie. Přitom je možno pozorovat na jedné straně pokus spojit sociologickou teorii s Marxovou filosofickou antropologií, a na druhé straně pokus přerušit všechna spojení s filosofií marxismu, takže sociologická „teorie“ se proměňuje v množství principů a návodů pro výzkum. Tyto pozice nejsou vzdálené od ukvapeného empirismu, který je koncem konců pozitivistickou orientací a který odsunuje na druhé místo závažné teoretické problémy a soustřeďuje se na konkrétní výzkumy, jež často nemají daleko k roztržštěným mikroproblémům.

Je možno říci, že jedna část jugoslávských sociologů se zabývá převážně teoretickými otázkami sociologie, přičemž se nedotýká konkrétních výzkumů; druhá část sociologů se zabývá výzkumy bez předběžných teoretických příprav a rozborů, které musí nutně předcházet jak výběru problémů, tak i rozpracování výzkumných projektů. V poslední době začínají někteří teoretikové spojoval své teoretické studium s empirickými analýzami. Jsou i takoví empirikové, kteří překračují hranici čistě technických výzkumů a pokoušejí se je správně teoreticky pochopit. Avšak toto sblížení se dosud neprovádí

dosti synchronizovaně, zčásti proto, že u nás jsou teorie a empirické výzkumy rozděleny i institucionálně. (University se zabývají vědeckým bádáním a ústavy empirickými výzkumy.)

2. Teoretické a metodologické principy nejsou koordinovány.⁶ Nejčastěji se vykládají paralelně dva druhy metodologických principů, přičemž se nebere v úvahu, jsou-li navzájem spojeny. Jsou-li spojeny, pak zpravidla vycházejí z principů historického materialismu a dialektické metody a končí v podstatě objasněním principů výzkumného přístupu nebo, ještě častěji, objasněním samotných prostředků a techniky empirického výzkumu. Proto se stává, že ve výzkumu se prvních principů nepoužívá, a ani se jich za těchto okolností nemůže používat. Ostatní principy se hodí jen pro výzkum dílčích mikroproblémů, a i zde nacházejí své uplatnění jen tehdy, neopírají-li se o nějaké obecné teoretické a metodologické principy. Je přirozené, že za takových okolností se může rozvíjet na jedné straně úzce orientovaná empirická sociologie a na druhé straně sociologie spekulativní, aniž je dána možnost jejich sblížení.

Nepředpokládám však, že se tato otázka vztahuje k problému vytvoření teorie středního rozsahu a metodologických zásad na této úrovni, protože se jedná nejen o nalezení středních článků, které budou spojovat všeobecné teoretické a metodologické principy s metodami konkrétních výzkumů. Problém je mnohem hlubší a spočívá ve formulaci obecných teoretických a metodologických principů, na jejichž základě je možno rozpracovat metody i prostředky jak pro výzkum mikroproblémů, tak i pro studium makroproblémů, což marxistická sociologie dosud nedělala. Proto nemohu souhlasit s některými tvrzeními uvedenými v marxistické sociologické literatuře, a to proto, že výzkum marxistické sociologie byl soustředěn na makroúrovni, zatímco západní sociolo-

⁶ Kniha V. Miliće *Sociološki metod (Sociologická metoda)* je pokusem o rozpracování koherentnějšího teoretického a metodologického rámce pro zkoumání problémů sociologických metod. Kniha skutečně potvrzuje myšlenku autora, že „metodologie je oblastí, v níž se kterákoliv základní věda nutně střetává s filosofií“ (s. 9), a svou strukturou i zkoumanými problémy se podstatně liší od mnoha známých prací tohoto druhu ve světové sociologické literatuře. Zde se teoretické a metodologické principy stále zkoumají ve vzájemné souvislosti. Autor úspěšně srovnává Marxův teoretický a metodologický přístup s pozitivistickým a extrémním funkcionalistickým přístupem, přičemž poukazuje na

to, že Marx v sociologickém rozboru neodděluje strukturu od dynamického, ani teoretické premisy od empirických analýz. Nicméně nevyřešený zůstává problém formulace metody pro makroanalýzu, jakož i otázka vztahu Marxovy materialistické koncepce dějin obecných i jednotlivých principů a metod sociologických výzkumů. Druhá kniha o problémech metodologie, M. Džurić, *Problém sociološkog metoda (Problémy sociologické metody)*, zkoumá vztah mezi marxistickými a jinými soudobými sociologickými teoriemi z hlediska teoretického a metodologického přístupu, avšak zřejmě neřeší vytyčené problémy.

gie se zabývala výhradně mikroanalýzami. Jsou opodstatněná jen v tom případě, jestliže se jedná o díla Marxe a některých marxistů jeho doby. V tomto smyslu je sociologická analýza obsažená v Marxově *Kapitálu* beze vší pochyby velkým přínosem pro studium společenského systému. Avšak po Marxovi není význačných makroanalýz. Rozvíjejí se hlavně spekulace o společnosti a o společenskoekonomických formacích, které nemohu nazvat makroanalýzami globální struktury. Proto pro jugoslávskou sociologii na nynějším stupni rozvoje je charakteristické to, čím se vyznačuje i západní sociologie — soustředěnost na velké množství mikroproblémů, které nedávají možnost vytvořit si úplnou představu o jugoslávské společnosti.

Proto se domnívám, že v marxistické sociologii (a myslím, že v tomto směru jugoslávská sociologie není výjimkou) je daleko aktuálnější problém formulace principů obecné teorie než „teorie středního rozsahu“ (i když se tyto nevylučují). Řečeno jinými slovy, vyvstává úkol nikoli „operacionalizovat“ obecné principy — což někteří jugoslávští sociologové považují za nejvíce aktuální —, ale především určit koherentní systém obecných teoretických a metodologických principů jako teoretický přístup, který dává marxistické sociologii zvláštní zabarvení.

V tomto směru se jugoslávská sociologie nachází na polovině cesty. Je možno říci, že v naší sociologii došlo k polarizaci teoretických přístupů, což přispělo k dynamičtějšímu rozvoji teoretických pozic. Charakteristické je to, že u nás se rozdily teoretických koncepcí projevují ve vztahu ke dvěma protikladným sociologickým přístupům. První koncepce může být vystižena následujícími principy historického materialismu při jednostranné interpretaci: 1. Dějiny jsou sledem objektivních událostí, příčin a zdrojů hnací síly, které je koneckonců třeba hledat v ekonomickém rozvoji, a proto je společnost systémem vztahů, do kterých lidé vstupují nezávisle na své vůli a které jsou předurčeny výrobním procesem a materiálními podmínkami života. 2. Způsob výroby a materiálního života podmiňuje všechny du-

chovní život (rozdělení na základnu a nadstavbu). 3. Společnost jako historicky daná společenskoekonomická formace (vzdělání) je jediným objektem studia sociologie. 4. Člověk je „souhrnem společenských vztahů“ a jsa produktem společnosti, může se studovat jen jako „sociální produkt“. 5. Vzhledem k tomu, že se společnost řídí obecnými zákonitostmi, je třeba při výkladu lidských dějin užívat principů dialektického materialismu.⁷

Druhý teoretický systém (který dosud nebyl plně rozvinut) může být vystižen těmito principy: 1. Dějiny lidstva jsou dějinami vědomím obdařených lidí, dějiny jsou výsledkem lidské praxe. Lidská společnost skýtá člověku možnost existence, určuje hranice a formy jak vzájemného působení mezi jednotlivci, tak společenských vztahů, do kterých lidé vstupují v závislosti na historických podmínkách a podmínkách dané společnosti. 2. Lidská praxe je univerzální, cílevědomou činností, kterou člověk zaměřuje na různé objekty — jak v materiální výrobě, tak i v duchovní tvorbě — proto, aby její pomocí vybudoval a správně pochopil svůj svět. na rozdíl od koncepce o předurčení člověka jen materiálními podmínkami a podmínkami ekonomiky „mimo“ lidskou práci; člověk je v průběhu výrobního procesu materiálního i duchovního předurčen úrovní výsledků práce, především ve sféře materiální výroby. Avšak toto předurčení se zařazuje do aktivistické koncepce lidských dějin — jako předurčení praktické činnosti — proti pasivnímu protikladu mezi dehumanizovanou ekonomikou a bezmocným individuem, jehož motivace se v souladu s tímto pojetím vztahují především k instinktům („aby lidé žili, musí předně jíst“). Dějinné předurčení lze tedy vyvozovat nejen z vnějšího světa — z přírody a společnosti —, ale také z člověka samotného, protože jeho cíle a potřeby představují nikoli bezvýznamné elementy lidské činnosti, kterou Marx definuje jako cílevědomou činnost. 3. Z univerzálnosti lidské praxe vyplývá společenská dělba práce, která je základem struktury lidské společnosti. V důsledku různých druhů činností a funkcí se vytvářejí i společen-

⁷ Tato pozice je nejdůsledněji podána v následujících knihách naší sociologické literatury: B. Zicherl, *Istorijski materializam*, (*Historický materialismus*); I. Goričar, *Sociologija*; O. Mandić, *Uvod u opću sociologiju* (*Úvod do obecné sociologie*); V. Rašković, *Osnovi sociologije* (*Základy sociologie*); M. Miljutinović, *Društvena baza i nadgrednja*

(*Společenská základna a nadstavba*), ve sborníku *Základy vědy o společnosti*. Tyto pozice jsou poněkud pružněji rozpracovány v knihách A. Fiamenga *Opća sociologija* (*Obecná sociologie*) a I. Stanojeviće *Predmet opće sociologije* (*Předmět obecné sociologie*).

ské vztahy, společenské produkty a společenské pozice a role jednotlivců, které jsou jen elementy obecnější koncepce — koncepce společenské dělby práce — vycházející ze základů společenských vrstev a z rozdělení na třídy, což je také výsledkem společenské dělby práce. 4. Společnost lze studovat, jen když bereme v úvahu i druhý aspekt lidské skutečnosti — člověka; dva úplné celky — člověk a společnost — jsou dialekticky navzájem spojené ve společenských procesech a vztazích, avšak nemohou být ztotožňovány a zredukovány v jedno pojetí; tudíž nikoli antropologismus v protikladu k sociologismu, ale dialektické chápání vztahů mezi člověkem a společností. 5. Principy výkladů lidských dějin nemohou být získány dedukcí z dialektického materialismu, protože dějiny lidstva jsou procesem, který se kvalitativně liší od jiných procesů, a to tím, že zde i člověk sám je určujícím faktorem společenského rozvoje. Vezme-li v úvahu tento fakt, pak se antropologické principy lidské existence stávají důležitějšími než „dialektika věcí“. (Když totiž lidské dějiny paralizují lidské faktory a zjednodušují lidské vztahy, začíná odcizení člověka a společnosti. Extrémní objektivistický výklad dějin je výsledkem ztotožnění odcizeného stavu člověka s jeho lidskou situací.) 6. Principy výkladu lidských dějin nemohou být hodnotově neutrální, „čistě“ vědecké, protože samotné dějiny jsou projevem aktivity člověka v souladu s různými hodnotami. Avšak pokud hodnoty a cíle mohou být více nebo méně humánní, rozvíjejí se dějiny lidstva po vzestupné linii, a proto i sociologie jako společenská věda musí vytvářet své teoretické principy a kritického ducha studiem humánních (příslušně dehumanizujících) důsledků dějin a rozvoje určité společnosti.⁸

V pojetí podstaty společenské struktury

se tyto dvojí teoretické koncepce do značné míry rozcházejí, což je možno předpokládat i na základě zmíněných rozdílů v principech.

První koncepce předpokládají, že společenská struktura může být schematicky vyjádřena vzájemným vztahem základny a nadstavby, z čehož vyplývají tyto výsledky:

1. V dějinách lidstva lze a priori určovat primární a vedlejší činitele.

2. Lidská činnost vede k výrobnímu procesu a k ekonomické činnosti jiného druhu, které jsou zahrnuty v základně, zatímco všechny ostatní procesy jsou procesy „odrazu“.

3. Nadstavba uplatňuje jenom zpětný vliv na základnu; v důsledku toho lze ekonomiku a kulturu považovat za dvě sféry, z nichž první má prvořadý význam a druhá vedlejší význam.⁹ Jiní autoři se snaží na základě Marxova schématu základny a nadstavby rozpracovat některé metodologické principy, přičemž nezotožňují schéma s obrazem společenské struktury. Tyto principy lze vyjádřit tímto způsobem:

1. Uvedené schéma ukazuje, že lidská praxe je předurčena dějinami lidstva; v celé historii pak hrála materiální výroba nejdůležitější roli (to lze vysvětlit i poměrně nízkou úrovní rozvoje materiální výroby — avšak v soudobé společnosti není tento postulát absolutně platný).

2. Upozorňujeme na to, že v daném historickém okamžiku hrají některé činitele rozhodující úlohu a že je nutno počátku znovu stanovit ty složky, které nám poskytují nejspolehlivější orientaci ve výzkumu (a proto v každém výzkumu je nutno určit úlohu materiálně ekonomických činitelů, to znamená, že je nelze apriori prohlásit za rozhodující v jakékoli situaci).

⁸ S takovouto pozicí se setkáváme v knihách V. Korače *Marx i savremena sociologija* (Marx a soudobá sociologie), R. Supka *Sociologija i socializam* (Sociologie a socialismus), V. Miliča *Sociološki metod* (Sociologická metoda), a v článcích *Ideja otudjenja u savremenoj sociologiji* (Idea odcizení v soudobé sociologii) — Sborník *Socijalizam i humanizam*, M. Popoviće *Predmet sociologije* (Předmět sociologie), P. Vranického *Antropološki elementi materialističkog shvaćenja historije*, (Antropologické elementy materialistického pojetí dějin — Praxis 4, 1967), V. Milanoviće *Predmet obšte nauke o društvu* (Předmět obecné vědy o společnosti) — Sborník *Osnovi nauke o društvu*, Z. Pešićové-Golubovićové *Mesto antropologije u Marzovoj koncepciji historijskog materijalizma*, (Místo antropologie v Marxově koncepci historického materialismu — Praxis 3, 1967).

Avšak při vyjmenování těchto principů, s nimiž se setkáváme v uvedených pracích, nebylo mým cílem stanovit teoretický rámec takové orientace. Můj cíl byl daleko skromnější: systematickým výkladem základních pojmů a pomocí přesnější formulace porovnat tyto dva základní směry, jejichž polarizace se stává stále zřejmější.

⁹ Takového pojetí vztahu základny a nadstavby ovlivňuje jak teorii, tak praxi socialistické společnosti. Na tuto skutečnost poukázali R. Supek v knize *Sociologija i socializam* (Sociologie a socialismus), V. Miliča v článku *Ideja otudjenja u savremenoj sociologiji* (Idea odcizení v soudobé sociologii), Z. P. Golubovićové v článku *Socializam i humanizam* (Socialismus a humanismus — Praxis 3, 1967), V. Korač v interviewu v novinách *Borba* ze dne 24. 9. 1967.

3. Ukazuje na relativní samostatnost různých lidských činností, na rozdíly existující mezi materiálně výrobní činností a duševní tvorbou. Tyto rozdíly však nelze postihnout termínem „práce“ anebo „přivlastnění přírody“ v prvním případě a termínem „odraz“ v případě druhém. Rozdíly je nutno hledat ve specifice rozumových činností, které se jako tvořivé činnosti liší od činností výrobních předmětem práce, potřebami, které uspokojují a funkcemi, které zastávají ve společenském životě.

Takovéto pojetí se odráží i v pojetí samotné funkce sociologie v socialistické společnosti. Varianty různých pojetí funkce sociologie ve společenském životě mohou být formulovány takto:

1. *Ideologizace* sociologie, tj. pojetí, podle něhož sociologie je jen odrazem společenské praxe a jako taková má pouze vysvětlovat a ospravedlňovat společenskou skutečnost socialismu (je však třeba podtrhnout, že v jugoslávské sociologii nikdy neexistovala ideologizace v tom smyslu, že by se programy sociologických výzkumů ztotožňovaly s programy různých ideologických komisí); nutno podotknout, že tzv. „čistá“ empirická sociologie často vystupuje v roli apologie zkoumané činnosti.

2. *Neutrální koncepce* sociologie jako „čisté“ vědy, která nemá žádné jiné úkoly ve vztahu k společenskému životu než poznávat a popisovat. Takovéto chápání sociologie nejen překračuje hranice stranické ideologie, ale také se distancuje od jakéhokoliv účelového zaměření vědy. Část empiriků zastává takovýto názor na funkci sociologie, neboť má za to, že neutrálnost je osvobozuje i od teoretických pozic.

3. *Aktivisticko-kritická koncepce*, která zdůrazňuje kritickou funkci sociologie ve společenském životě a hlásá její začlenění do formulace a řešení základních lidských problémů (takové pojetí se projevuje nejen slovním vyjádřením postulujícím cílevědomé zaměření sociologie, ale i výběrem předmětu a problémů výzkumu).

Lze sotva s určitostí tvrdit, které z těchto pojetí dnes u nás převládá. Všechna existují a mají své stoupence. Různá po-

jetí funkce sociologie tedy nejen existují, ale různým způsobem se i realizují.

Druhá důležitá orientace, která formuje teoretickou náplň našeho sociologického myšlení v posledních letech, je snaha vykrystalizovat marxistickou teorii na základě srovnání marxistické sociologie s hlavními sociologickými teoriemi na Západě. Je třeba zdůraznit, že toto srovnání se provádí nikoli ve smyslu absolutní negace jakéhokoli vědeckého významu teorií stojících mimo marxismus, nýbrž ve smyslu kritické převahy a odhalování těch styčných bodů, jež by byly s to obohatit marxismus, který bezesporu nepočítal se všemi problémy a všemi aspekty společenské činnosti. U nás se v poslední době hodně píše a diskutuje o funkcionalistické teorii, která je — mnohdy nekriticky — používána ve výkladu společenské struktury a někdy je z teoretického hlediska přehodnocována.¹⁰ Přesto existuje názor, že kritická pozice ve vztahu k funkcionalismu je v naší sociologii charakteristická spíše pro sociology—teoretiky. Sociologové zabývající se u nás touto otázkou vycházejí z některých obecných elementů funkcionalismu a marxismu, jako je snaha zkoumat elementy ve vztahu k systému jako celku, a poukazují na značná omezení funkcionalismu a v souvislosti s tím i na nutnost jejich překonání pomocí teorie vytvořené na marxistickém základě (např. organická koncepce založená na funkcionalismu, neschopnost funkcionalismu zkoumat dynamiku společnosti, zredukování analýzy elementů a předurčení jednoho systému na „analýzu“ bez možnosti určení hlavních příčin, nekoordinované analýzy, atd.). Takové porovnání marxistické teorie a soudobých sociologických teorií na Západě je bezesporu vhodnou cestou k překonávání neplodných diskusí o vztahu mezi „buržoazní“ a marxistickou sociologií. To však je jen začátek a zatím nebylo dosaženo významnějších výsledků, které by bylo možno rozvíjet a porovnávat s uvedenými jednostrannými teoriemi. (Zajímavý je názor A. Gouldnera, že nerozvinutý raný marxismus je

¹⁰ O problémech funkcionalismu psali tyto autoři: M. Džurić v knize *Problém sociologického metodu (Problémy sociologické metody)*, kapitola X; V. Milčić, *Sociologički metod (Sociologická metoda)*, kapitola III a XIII; I. Kuvačić v článcích *Marxizam i funkcionalizam (Marxismus a funkcionalismus)* — Sociologija 1, 1965), *Parsonsova teorija socijalnog ravnoteže (Parsonsova teorie sociální rovnováhy)* —

Sociologija 4, 1966); M. Pečujlić, *Uvod u sociološke teorije (Uvod do teorie sociologie — Soudobý funkcionalismus, ve sborníku Osnovy nauke o društvu)*. O vztazích mezi marxistickou a funkcionalistickou teorií byla vedena diskuse v říjnu 1967 v rámci vědeckého sympozia o problémech struktury socialistické společnosti (materiály sympozia byly zveřejněny v časopise Sociologija 3–4, 1967).

velmi blízký funkcionalismu, což není neodůvodněné.)

Pokud jde o druhou značně rozvinutou sociologickou teorii na Západě, tzv. psychologický determinismus, nejsou činěny žádné vážné pokusy tuto teorii kriticky prozkoumat. Tím snad lze vysvětlit skutečnost, že v celé řadě empirických výzkumů je patrný silný vliv tohoto přístupu, především při studiu problému malých skupin.

Přesto, jak už jsem zdůraznila, rozvoj sociologického myšlení u nás se v poválečném údobí ubírá i jiným směrem: Jsou rozpracovány některé zvláštní sociologické teorie v různých oblastech sociologie. Lze říci, že nejživější činnost lze pozorovat právě na úrovni výzkumu některých základních problémů sociologie. Např. výzkumem problémů sociální struktury a stratifikace se zabývá značný počet jugoslávských sociologů.¹¹ V pracích z této oblasti je vidět snaha rozpracovat kategorizaci, která by lépe sloužila k objasnění struktury složité společnosti, zejména socialistické. V této oblasti vznikly i některé podstatnější otázky: co je základem strukturace v socialistické společnosti; jaké jsou zákonitosti strukturálních přeměn v socialistické společnosti; které společenské skupiny jsou nositeli společenských změn; jakým způsobem lze najít spojitost mezi teorií odcizení a problémy sociální struktury. Existuje řada různých odpovědí, které ve své většině stále ještě vycházejí z teoretických předpokladů a nikoliv z empirických výzkumů konkrétních sil a fak-

torů, determinujících strukturu jugoslávské společnosti. A tak práce v této oblasti svědčí o úsilí jugoslávských sociologů rozpracovat adekvátnější modely, a navíc, což je ještě důležitější, kriticky přistupovat ke zkoumání jugoslávské společnosti, jejíž základní společenské vztahy sledují do nejmenších detailů. K výzkumu tohoto druhu nutno zařadit i práce těch sociologů, kteří soustředili svou pozornost na studium modelů organizace soudobé společnosti, přičemž porovnávali dva modely: model byrokratický a model samosprávné organizace.¹² Práce v této oblasti potvrzují nutnost v analýzách všestranněji využívat Marxova složitějšího pojetí byrokracie spíše než pojetí Weberova, tj. aplikovat kritiku byrokracie jako vztahu moci a vlády, a nejen v úzkém smyslu jako administrace a úřednictva. Proto kritika byrokratizmu vychází z předpokladu, že takový typ vlády je zásadním protikladem samosprávné socialistické společnosti, takže tato kritika se snaží ukázat, jaké společenské podmínky ji vyvolávají a na základě jakých předpokladů a za jakých reálných podmínek lze tento typ organizace překonat. Kritický rozbor musí také ukázat disfunkčnost byrokratické organizace v soudobé společnosti, zejména ve společnosti socialistické. Jinými slovy, byl učiněn pokus přehodnotit koncepci byrokratizmu u Marxe a pozic Rózy Luxemburgové i jiných marxistů, jejichž práce znamenaly přínos ke zkoumání tohoto problému na širším základě, než byl základ Weberův. Pozornost zasluhuje i zkoumání různých forem byrokratického typu organizace jak ve

¹¹ O těchto problémech psali: V. Milčić, *Jedan teorijsko-hypotetički okvir za objašnjenje društvene strukture (Teorijski a hypotetički rámeč pro výklad společenské struktury)*, M. Popović, *U čemu je stvarni smisao Marxova sheme o društvenoj osnovi i nagradnji (V čem tkví hlavní smysl Marxova schématu o společenské základně a nadstavbě – Sociološki pregled, 1961)* a *Jedan teorijsko-hypotetički okvir za proučavanje stratifikacione strukture socijalističkog društva (Teorijsko-hypotetički rámeč pro zkoumání stratifikační struktury socialistické společnosti – Sociologija 1–2, 1966)*, M. Pečujlić, *Teorijski okvir za proučavanje klasnih promena u socializmu (Teorijský rámeč pro zkoumání třídních změn za socialismu – Sociologija 1–2, 1966)*, R. Lukić, *Društvene klase i naše savremeno društvo, (Společenské třídy a naše soudobé společnost – Sociologija 1–2, 1966)*; Z. Vidaković, *Prilog teorijskom pristupu istrživanja odnosa između podele rada i klasne strukture u savremenom jugoslovenskom društvu (K otázce teoretického přístupu k vyjádření vztahu mezi rozdělením práce a třídní strukturou v jugoslávské společnosti – tamtéž)*, R. Lukić, *Teorija elite u Pareta i Marxa, (Teorie elity podle Pareta a Marxe – Sociologija 1, 1965)*.

¹² O problémech byrokratizmu psali R. Lukić, *Beleške o birokratiji i technokratiji (O problémech byrokratizmu a technokratii – Sociologija 1–2, 1964)*, L. Tanušić, *O suvislosti jedne odbrane birokratije*

(*O zdůvodnění vybrané byrokracie – Praxis 4–5, 1965*) a *Proletariat a byrokracija v Socializmu a humanizmu (II), I. Marinković, Mit o birokratiji (Mýtus o byrokracii – Praxis 4–5, 1965)*.

O problémech samosprávné organizace psali: I. Zupanov, *Tri pristupa samoupravnoj organizaciji (Tři přístupy k samosprávné organizaci – Gledišta 2, 1965)*, I. Goričar, *Radničko samoupravljanje kao društvena institucija (Dělnická samospráva jako společenská instituce – Sociologija 1, 1965)*, A. Flamingo, *Samoupravljanje i socializam (Samospráva a socialismus – tamtéž)*, R. Supek, *Problémy društvenog upravljanja i samoupravljanja u oblasti kulture (Problémy společenského řízení a samosprávy v oblasti kultury – tamtéž)*, R. Pavičević, *Dvije koncepcije o društvenom samoupravljanju (Dvě koncepce společenské samosprávy – tamtéž)*, Z. Milnar, *Sociološki aspekti samoupravljanja u komunizmu (Sociologické aspekty samosprávy v komunismu – Gledišta 2, 1965)*, M. Pašić, *O prirodě byrokratizma u uslovima samoupravljanja (O charakteru byrokratizmu v podmínkách samosprávy – Gledišta 5, 1965)*, Rus Velko, *Problemi vodstva i struktura vlasti u radnim organizacijama (Problémy spravování a struktura moci v pracovních organizacích – Sociologija 4, 1965)* a *Klike u radnim organizacijama (Kliky v pracovních organizacích – Gledišta 8–9, 1966)*.

společnosti jako celku, tak i v pracovních organizacích.

Bezprostředně s tím je spojen i výzkum jiného druhu — výzkum samosprávné organizace. Studium však bylo prozatím omezováno rámcem teoretického zkoumání klasického dědictví a zkušeností sdružení výrobců, nebo rámcem empirických výzkumů fungování samosprávných orgánů v jednotlivých pracovních organizacích. Zajímavý je i pokus zkoumat struktury samosprávných pracovních organizací a rozpracovávat modely samosprávné organizace na této úrovni. V poslední době byly zkoumány i konflikty vznikající v rámci samosprávné organizace. Sociologové však nechávají bez povšimnutí samosprávnou organizaci jako model globální společnosti, výzkum teoretických principů a předpokladů k vytvoření takového modelu; proto se v konkrétních sociologických rozbořech přistupuje k samosprávné organizaci buď jako k politickému modelu nebo jako k modelu ekonomickému, poněvadž teoreticky není úplně rozvinuta koncepce, která by integrovala různé aspekty samosprávné organizace. Nutnost vybudovat takovýto integrální model je o to naléhavější, že se u nás na samosprávné organizace pohlíží jako na „sine qua non“ socialistické společnosti.

Když jsem pojednávala o těchto problémech, nesnažila jsem se dát vyčerpávající informaci o tom, čím se jugoslávští sociologové zabývají; vůbec jsem se nedotkla prací v oblasti politické sociologie, sociologie kultury, sociologie rodiny, sociologie práce, sociologie vesnice a města, ani toho, jaké rozdily v pojetí jednotlivých problémů existují mezi jugoslávskými sociology. Chtěla jsem jen poukázat na některé podle mého názoru důležité tendence.

Ze všeho, co zde bylo řečeno a co představuje jen hrubý nástin proudů jugoslávské sociologie, lze učinit závěr, že existují velmi odlišná pojetí, jejichž výklad je podán v jugoslávské sociologické literatuře. Je však nutno tuto různorodost důkladně rozebrat, neboť pokud jde o formu, neexistují otevřeně protikladná pojetí. Skutečnost, že neexistuje ani veřejná kritika mezi sociology, ani polemika o názorech obhajovaných v knihách a člancích, a dále nedostatek možností časopisu „Sociologija“, který není s to věrně zachytit všechny myšlenky a mínění, vytvářejí mnohdy dojem stagnace, dojem, že v ju-

goslávské sociologii se nic velkého neděje. Avšak i u nás se sociologie — a to lze bezpečně tvrdit — vyvíjela z dětských let poválečného období. (Jedna z velkých slabostí jugoslávské sociologie spočívá v tom, že neexistuje organické spojení mezi sociologií poválečnou a zděděnou, kterou by soudobá jugoslávská sociologie neměla podceňovat.) Existence množství idejí a koncepcí, stále samostatnější orientace ve výběru problémů, kritický přístup jak k dědictví marxismu, tak k vymoženostem sociologie na Západě — to vše jsou skutečnosti potvrzující, že jugoslávská sociologie postupuje vpřed, tím více, vezmeme-li v úvahu mnohaletou tendenci ke kanonizaci a dogmatizaci socialistické myšlenky, které způsobily teoretickou nemohoucnost a neplodnost marxistické sociologie.

Množství idejí a protikladných koncepcí považujeme za přirozenou cestu rozvoje sociologického myšlení u nás. Avšak před jugoslávskou sociologií dnes vyvstává problém systematizace idejí a rozpracování koherentní teoretické koncepce, která by mohla sloužit jako základ pro rozvoj jak teoretické, tak empirické sociologie. To znamená další rozvíjení takových teoretických a metodologických principů, které dávají marxistické sociologii možnost studovat jak makrostruktury, tak i mikroproblemy.

Sociologie v socialistických státech se dnes nemůže rozvíjet mimo základní proudy soudobé sociologie ve světě, uzavírat se v jakémsi kruhu „nedotknutelné vědeckosti“. Vědeckost marxistické sociologie musí být potvrzena a musí se stát dostupnou potvrzení, jako kterákoli jiná vědecká vymoženost.

Proto marxistická sociologie může být potvrzena jako věda jen tehdy, obrátí-li se tvář v tvář soudobé vědě, využívajíc přitom výsledků jiných věd a předkládajíc své výsledky k posouzení světové veřejnosti. Takový požadavek je spojen s rozvojem kritičnosti k vlastním výsledkům, což se v jugoslávské sociologii neprojevovalo vzhledem k rozvoji kritiky „vědeckých názorů“ na výsledky dosažené ve stávající sociologické literatuře. Jugoslávské sociologii však přece jen lze adresovat spravedlivou poznámku, že „výzkumné práce se stále ještě nevymanily z rámce odborných kruhů a nevyšly na veřejnost“. (I. Kuvačič, *O perspektivách rozvoje naší sociologie*, Sociologija 1 — 2/1966, s. 155).

Tím se rozumí skutečnost, že sociologické výzkumy stále ještě nezaujaly své místo ve společnosti, nebyly ve veřejnosti popularizovány a nezískaly veřejného uznání. Je to však jenom vina sociologie? Zčásti zřejmě ano, poněvadž lze položit i tuto otázku: Kolik ze zkoumaných problémů a výsledků odpovídá aktuálním problémům naší společnosti, a pomáhají výzkumné vědecké práce společnosti poznat a pochopit sebe samu? Příčinu je nutno hledat také v nepochopení významu sociologie jako vědy z hlediska společenských cílů, což velkým dílem přispívá k tomu, že se sociologie uzavírá sama v sebe. K tomu nutno dodat, že i snaha sociologie hrát roli kritika stávajícího společenského stavu často přivádí společenské a politické činitele na pozice odporu k sociologii. Na druhé straně jsou to roztříštěnost výzkumných plánů, nedostatečná koordinace mezi výzkumnými ústavy a skupinami, a časté dokazování běžných pravd virtuózní výzkumnou technikou s vynakládáním velkých finančních prostředků, jež rodí nedůvěru ke společenské roli sociologie jako vědy.

Individualismus tak nezbytný pro kaž-

dého samostatně myslícího, tvořivého pracovníka usilujícího o nová řešení a o překonání starých řešení může brzdit rozvoj naší sociologie v její další vývojové etapě, nebude-li počítat se spoluprací a dokonce i se střetáváním názorů. Okolnost, že tyto prvky neexistují, vzbuzuje dojem, že každý jugoslávský sociolog pracuje a píše jen pro sebe, že ho vůbec nezajímá kritické hodnocení ze strany společnosti, ani praktické důsledky, které by jeho pojetí nebo výzkumné výsledky mohly vyvolat ve společnosti, v níž žije.

Proto je kritické přezkoumání výsledků závažným požadavkem, kterému jugoslávská sociologie čelí.

Toto pojednání nemá za cíl splnit tento úkol. Jeho cíl byl daleko skromnější — upozornit na problémy a dilemata, na něž dnes narážíme, a které budou stimulem k hlubšímu zkoumání a zároveň pobídkou k hledání společných styčných bodů a shodných proudů v rozvoji sociologického myšlení v různých socialistických státech. To jsme dosud postrádali ve vztazích mezi jugoslávskými sociology a sociology jiných socialistických států.

I. Základní parametry

Společenská makrostruktura socialistických zemí se pohybuje v třírozměrném silovém poli, které se projevuje zejména vlivem na charakter procesů řízení. Jde současně také o vztahy mezi společenským centrem, organizačními jednotkami a malými skupinami. Parametry tohoto pole se opírají o objektivně existující společenské potřeby a z nich přirozeně vzniklé společenské hodnoty a normy. Jde o tyto parametry:

a) Parametr centralizace, opírající se o potřebu celospolečenské koordinace činností (zejména hospodářských) a plánování, o hodnotu přikládanou společenské jednotě.

b) Parametr kolektivity (ve formě demokratizace a rovnosti), opírající se o potřebu široké iniciativy a rovnoprávnosti lidských mas, o hodnotu jejich reálného sociálního osvobození (které jako sociální hodnota bylo vždy explicitě uznáváno, ať již realita byla jakákoliv).

c) Parametr manažerialismu; v daném kontextu jde zejména o manažerský prvek v řízení, opírající se o společenskou potřebu efektivity a o hodnotu připisovanou odpovědnosti a odborným znalostem.

Zvláštností socialistických společenských vztahů je to, že se tyto tři parametry velmi kongruentně uplatňují v ekonomické a politické sféře. Zatímco kulturně ideologická sféra se může i poměrně dlouho odchylovat (což nemusí nacházet výraz ve veřejné hladině dění), divergence ekonomiky a politiky může být jen krátkodobá. To se projevuje v tom, že ekonomické reformy nemohou být účinně prováděny bez adekvátních politických přeměn. Projevuje se to také v tom, že není reálné uvažovat o systému, jehož homeostatický pohyb by byl zajišťován vyvážením politického demokratismu a ekonomického manažerialistického autokratismu, které je tak příznačné pro mnohé západní země.

Prvky všech tří parametrů jsou v každém socialistickém systému nezbytné. Je

to vždy určitá strukturální jednotka kolektivismu, centralismu a manažerialismu. Současně mezi nimi vždy existuje silné — ať skryté či zjevné — napětí, které je významným, i když ne jediným zdrojem dialektického pohybu těchto společností. Třírozměrné silové pole je časem relativně stabilizované, časem se dostává do pohybu. A právě poměr sil v tomto poli je rozhodující pro charakteristiku jednotlivých socialistických systémů, které se v různých zemích v různých dobách realizovaly. Uvedeme několik příkladů:

SSSR, 1922: Kolektivita relativně silná, centralizace střední, manažerialismus relativně slabý,

SSSR, 1950: Centralizace silná, manažerialismus střední, kolektivita slabá (tím je míněn malý vliv širokých vrstev na řízení pohybu společenské struktury; není tedy podceňována jejich společenská úloha vůbec).

SSSR, 1967: Centralizace stále silná, význam manažerialismu stále rychleji vzrůstá; význam kolektivity vzrůstá, byť pomaleji.

Čína, 1967: Centralizace silná, kolektivita (hlavně ve formě nivelizace) střední, manažerialismus slabý.

Jugoslávie, 1960: Kolektivita relativně silná, manažerialismus střední (s tendencí zesilování), centralizace relativně slabá.

Československo, 1949: Kolektivita relativně silná, centralizace střední, ale rychle postupující, manažerialismus na ústupu.

Československo, 1960: Centralizace silná, manažerialismus a kolektivita zhruba vyrovnány na pomezí střední a slabé polohy.

Československo, 1968: Centralizace na ústupu, kolektivita (ve smyslu demokratičnosti) na rychlém postupu, manažerialismus na poněkud pomalejším postupu.

Tyto charakteristiky jsou poněkud zjednodušené — např. už tím, že samotná

kolektivita se může uplatňovat v některých podmínkách (Čína) spíše ve formě nivelizace, která výrazně limituje uplatnění manažerialismu, v jiných podmínkách (Československo) ve zcela odlišné formě demokraticismu, který je pro uplatnění manažerialismu daleko příznivější.

Uvedené sondy umožňují hypotetický vývojový model, podle něhož v prvním období vystupuje do popředí revolucí vzepjatá kolektivita a je podceňován manažerialismus. V dalším období vystupuje rychle do popředí centralizace a pomaleji za ní manažerialismus, zatímco kolektivita, byť stále proklamovaná, reálně ustupuje do pozadí. Velmi obtížně, ale silou historické nutnosti se proklubává třetí období, ve kterém dochází k relativnímu vyrovnání všech tří parametrů za dominance demokraticky pojaté kolektivity. Zvláštní je případ Jugoslávie. Zdá se, že teprve třetí období přináší vnitřně stabilizovaný a homeostaticky reagující systém.

II. Extrémní modely a reálné systémy

Zásadně dané silové pole připouští tři extrémní modely:

1. byrokraticko-centralistický,
2. demokraticko-kolektivistický,
3. technokraticko-manažerialistický.

Byrokratický extrémní model zdůrazňuje rozhodující vliv centra na organizační jednotky a současně rozhodující vliv centra na jednotlivce a malé skupiny, uplatňovaný jak přímo, tak i prostřednictvím organizačních jednotek — tedy vliv shora dolů. Organizační jednotky jsou v podstatě výkonnými orgány centra. Zpětná vazba zdola nahoru funguje pouze jako závislá proměnná direktivní linie vedoucí z centra dolů. Tento model nepřipouští otevřené stavění a řešení konfliktů; nezná ani konkurenci, ani tržní vztahy.

Technokratický extrémní model zdůrazňuje silnou autonomii organizačních jednotek; jednotlivci a malé skupiny nemají přímou vazbu na centrum, jsou s ním spojeni jen prostřednictvím organizačních jednotek. Ty prokazují silný vliv na centrum, samy se však podrobují pouze druhotnému vlivu z jeho strany. Uvnitř organizačních jednotek zůstává vše stejné jako u byrokratického modelu — rozhodující vliv vede shora dolů, zpětná vazba zdola nahoru má druhotný význam. Kon-

kurence a tržní vztahy se uplatňují nelimitovaně.

Demokratický extrémní model připouští autonomii organizačních jednotek, ale ve značně omezenější míře než model technokratický. Je to míra, která usnadňuje vedle zprostředkované vazby i přímou vazbu jednotlivců s centrem. Hlavní vliv probíhá zdola nahoru, přičemž celkový obvod předpokládá i účinnou zpětnou vazbu shora dolů. Konkurence a tržní vztahy jsou připuštěny, avšak v regulované podobě.

Reálné systémy se přibližují k tomu či onomu z uvedených extrémních modelů. Neztotožňují se však s nimi zcela. Na druhé straně doposud žádný z historicky existujících systémů neuskutečnil takovou optimální vyváženost uvedených parametrů, aby byl zajištěn relativně stabilní a relativně automatizovaný pohyb celého systému. Doufáme, že československý experiment k něčemu podobnému dojde. Je ovšem zapotřebí určitého systémového modelu, ve kterém by demokratický parametr sice dominoval, ale současně nalezl optimální vztah k parametru manažerialistickému a centralistickému.

Uvedené systémové modelování může pomoci k pochopení problematiky společenské elity za socialismu. Z masy pracujících, kteří tvoří uznávaný základ společnosti, rostou tři elity: hierarchicky organizovaná elita ústřední moci, manažerialistická elita odborníků a intelektuální elita tendující k demokratickému, humanistickému řešení společenských rozporů. Tyto elity v podstatě odpovídají třem parametrům silového pole, i když se navzájem velmi silně prolínají.

Naše situace na jaře 1968 byla charakterizována tím, že prakticky došlo k přerodu ústředí politické elity, a to nejen ve smyslu výměny lidí, ale i ve smyslu vytvoření podmínek pro řešení dřívějších značných rozporů mezi elitami, pro jejich vzájemné sblížení a pro růst významu jak manažerialistické, tak i intelektuální elity při pohybu celého systému.

Podle jugoslávských zkušeností lze soudit, že po překonání centralisticky direktivních metod řízení zpravidla dochází k narůstající divergenci mezi technokratickými a demokratickými tendencemi. I když tvořící se československý model předpokládá paralelní proces technokratické a demokratické hu-

manizace na straně druhé, nelze nepozorovat ani zde divergentní tendence. Sociálně demokratické vztahy implikují určitý stupeň rovnosti, manažeristický přístup však o to nedbá, nebo to považuje za záležitost pouze druhotného významu. Demokratické vztahy neuznávají manipulaci, manažeristický přístup se bez ní v té či jiné míře zatím nedokáže obejít.

Naše společnost aspiruje dnes na to, aby se stala moderní dynamickou společností. Stane se jí však pouze tehdy, dokáže-li maximální demokracii spojit s minimální anarchií, maximální efektivitu s minimální manipulací, maximální vlastní jednotu s minimální byrokratizací. A toho lze dosáhnout, nebudou-li se výsledky dosavadních změn omezovat na substituci jedné centralizované politické moci druhou, právě tak centralizovanou, ale budou-li nalezeny cesty k takové humanizaci, která by byla s to — ne najednou, ale postupně a s trvalými důsledky — snižovat sociální hodnotu připisovanou politické moci vůbec.

III. Návaznost makrostrukturálních, mezzostrukturálních a mikrostrukturálních vztahů

Zajistit naznačenou optimalizaci není možné bez přihlédnutí ke skupinovým vztahům společnosti a tedy bez příslušné sociologické a sociálně psychologické expertizy. Zmínka o sociální psychologii v této souvislosti zní snad překvapivě. Nejde o náhodu. Mám za to, že smělý experiment, ušlechtilý o syntetickou konjunkci socialismu s důsledným demokratismem, se zdaří pouze tehdy, bude-li hledat a opírat se o účinnou systémovou vazbu mezi procesy probíhajícími na těch rozličných strukturálních polohách, jejichž vztahy jsme brali v úvahu při charakteristice extrémních modelů, tj. o vazbu mezi makrostrukturálními procesy, mezzostrukturálními procesy organizačních nebo územních jednotek a mikrostrukturálními procesy malých skupin.

Jde zde o tři systémové sítě na různých strukturálních hladinách. Bezprostřední aplikace výsledků výzkumů jedné hladiny na druhou není přípustná. Mnozí badatelé různých zemí však s odvoláním na to rezignují na hledání vazeb mezi těmito hladinami. A přece právě tyto styčné body mají rozhodující význam pro společenskou dynamiku. Jak přistupovat k jejich analýze?

Významnou okolností, ke které má daná analýza přihlížet, je kvalitativní pluralita vztahů mezi strukturálními hladinami.

Průmyslový závod je organizační účelovou jednotkou, která slouží k uspokojování určitých celospolečenských potřeb; tím funguje jako subsystém makrostruktury. Za podmínek socialismu je tato okolnost institucionalizována daleko výrazněji než za podmínek soukromého vlastnictví. Současně je však průmyslový závod i relativně autonomním systémem sui generis, jehož zvláštní kvalita je dána vyšší mírou vnitřní organizovanosti ve srovnání se společenským celkem. Za podmínek soukromého vlastnictví je tato specifičnost samozřejmá; za socialismu bývá částečně potlačena, a to zvláště tehdy, uplatňuje-li se v hospodářské sféře direktivní řízení. Je však příznačné, že hospodářské reformy v řadě zemí kladou důraz na autonomnost závodů.

Ještě složitější je situace pokud jde o kvalitativní pluralitu vztahů mezi mikrostrukturálními a mezzostrukturálními systémy. Pracovní skupina vystupuje současně

a) jako organizační subsystém závodu — je organizována v zájmu plnění účelu závodu a tím zapadá do jeho formálně institucionální struktury;

b) jako pospolitostní subsystém závodu — je součástí osazenstva závodu a tím zapadá do jeho neformálně pospolitostní struktury;

c) jako relativně autonomní systém sui generis, v němž probíhají jeho vlastní mikrosociální procesy.

Zvláštní kvalita systému pracovní skupiny ve srovnání se systémem závodu spočívá především v důrazu na neformálně pospolitostní vztahy. Ty ovšem neprobíhají jen uvnitř jejího systému, ale zapojují ji do celé sítě přátelských a jiných neformálních skupin v osazenstvu závodu.

Užší systém je tedy vůči širšímu systému ve vztahu inkluзивity a současně ve vztahu autonomní specifikace. Pracovní skupiny a jejich pospolitostní vztahy se ve značné míře vymykají z organizačně systémových vztahů. Vnášejí do pracovního prostředí svou vlastní kulturu, reflektují vztahy životního prostředí a různých mimopracovních vztahů. Tato kultura se pak v podstatě nezávisle rozvíjí v rámci sociálního systému závodu vedle té kultury, která souvisí s jeho účelovými funkcemi.

Na každé z uvedených strukturálních hladin se vytvářejí systémy, které jsou otevřené vůči systémům téže hladiny a současně tendují k otevřenosti vůči systémům ostatních hladin.

Přirozená dynamika vývoje makrostrukturálních systémů předpokládá neustálý přítok společenských sil, hodnot, informací a názorů od malých skupin a organizačních jednotek — a stejně naopak. Na pomězi všech strukturálních hladin existují početné vstupy a výstupy od jedné hladiny ke druhé. Dojde-li k ucpávání těchto vstupů a výstupů různými institucionálními zábranami, vede to k umělému uzavírání systémů uvnitř vlastních strukturálních hladin, jsou přerušeny životně důležité systémové obvody a systémové vztahy celé společnosti a systémy začínají stagnovat. Má-li se tomu předejít, musí si společnost vytvořit účinné mechanismy zajišťující plynulost výměny společenských sil a hodnot mezi strukturálními hladinami.

Tento problém není za socialismu tak naléhavý pro vztah mezi makrostrukturou a organizační mezzostrukturou. Sama logika institucionálních vztahů vedla k vytvoření řady mechanismů pro jejich návazné kontakty, které ovšem ne vždy fungují dokonale (zkreslování ve zprávách organizací do centra, rozpory ve směrnících centra). Daleko naléhavější je tento problém pro vztah mezi oběma uvedenými strukturami a mikrostrukturou malých skupin. Zde již logika institucionálních vztahů zmůže málo; výrazný pospolitostní aspekt mikrostruktury se jí vymyká. Mechanismy výstupů z malých skupin se mohou opírat o tyto faktory: o poměrně rychle a spontánně se tvořící skupinový zájem, o veřejné mínění skupiny, o role neformálního mluvčího skupiny. Přitom má mikrostruktura výstupy jak partikulární (z každé malé skupiny zvlášť), tak i souborné (např. v závodě působením veřejného mínění celého osazenstva), kterými všechny malé pracovní skupiny prolínají horizontálně.

Mechanismy příslušných vstupů do mezzostruktury a makrostruktury mají zajišťovat optimálně plynulou návaznost širšího zájmu na zájmy malých skupin, institucionální respektování veřejného mínění malých skupin i celého osazenstva (ne vždy to znamená přitakávání) a respektování role mluvčích skupiny institucionálními

vedoucími. Důležitý je i problém mechanismů zpětných vstupů a výstupů; o jeho řešení se však samy organizace starají pečlivěji.

Pokud jde o bezprostřednější vztah mezi mikrostrukturou a makrostrukturou, je otázka, zda klasický systém politických stran je jedinou či neadekvátnější alternativou zajištění příslušných vstupů a výstupů po stránce politické. Všichni známe četné zápory tohoto systému. A lze si jej vůbec představit mimo podmínky třídního boje?

Československý experiment získal příležitost právě na půdě socialismu modelovat jiné alternativy mechanismů autentické tvorby dílčích programů malých i komplexnějších skupin a mechanismů jejich dynamického přetváření v celospolečenský program. Úspěšné to může být opět jen za podmínek, kdy celospolečenský program bude jen v minimální míře mocenským atributem. Tento předpoklad byl v dosavadních dějinách pouhou utopickou ideou. Výsledky československého experimentu by mohly ukázat, zda tomu tak bude i nadále.

Резюме

Д. Слейшкa: К анализу системы социалистических обществ

Общественная макроструктура социалистических стран вращается в трехмерном силовом поле, со следующими параметрами:

а) централизация, опирающаяся на потребность целообщественной координации экономических деятельностей;

б) коллективность (в форме демократизации и равенства), опирающаяся на потребности широкой инициативы и равноправия людей;

в) менеджериализм, опирающийся на общественную потребность эффективности.

Отношение сил в упомянутом силовом поле является решающим для характеристики систем, реализованных в различных периодах в различных странах. Данное силовое поле допускает три крайние модели: бюрократическо-централистическую, демократическо-коллективистическую и технократическо-менеджеристическую. Реальные системы приближаются к ним, однако не отождествляются ни с одной из них. С другой стороны до сих пор ни одна из исторически существующих систем не осуществила такую оптимальную уравновешенность упомянутых параметров, чтобы обеспечить относительно стабильное и относительно автоматизированное движение всей системы. Согласно общему эволюционному тренду в первом периоде вступает на первый план революцией поднятая коллективность, позже централизация. Очень трудно продвигается третий период, в котором происходит относительная уравновешенность всех трех пара-

метров при преобладании демократически воспринятой коллективности.

Наше общество станет современным динамическим обществом только тогда, когда сможет максимальную демократию связать с минимальной анархией, максимальную эффективность с минимальной манипуляцией и максимальное свое собственное единство с минимальной бюрократизацией. Обеспечить упомянутую оптимализацию нельзя без того, чтобы не принять во внимание групповые отношения, без установления действительных системных связей между структуральными процессами общественной макроструктуры, организационных или территориальных единиц и микро-структуральными процессами малых групп.

Summary

Dragoslav Slejška: Contribution to the System Analysis of Socialist Societies

The social macrostructure of the socialist countries moves in a three-dimensional field of power having the following parameters:

- a) Centralization, based on the need of an all-social coordination of economic activities.
- b) Collectivity (in the form of democratization and equality) based on the need of a wide initiative and equal rights of men.
- c) Managerialism based on the social need of effectivity.

The relation of the forces in this field of power is decisive for characterizing the systems which were realized in various countries. The given field of power allows three extreme models: the bureaucratic-centralistic, the democratic-collectivistic and the technocratic-managerialistic. Real systems come near to them, but are never fully identical with any of them. On the other hand, none of the historically existing systems has so far realized such an optimum balance of the mentioned parameters that would secure a relatively stable and a relatively automatized motion of the whole system.

According to the general developmental trend, it is collectivity that comes to the fore in the first period of the revolutions; later on, it is centralization; the third period, in which a relative balance of all three parameters — with the predominance of a democratically conceived collectivity — is attained, asserts itself with great difficulty.

Our society will become a modern dynamic society only if it contrives to connect maximum democracy with minimum anarchy, maximum effectivity with minimum manipulation, maximum intrinsic homogeneity with minimum bureaucratization. It is not possible to secure this optimalization without taking into consideration the group relations, without finding effective system ties among the macrostructural processes of the whole society, the mezzosstructural processes of organizational or territorial units and the microstructural processes of small groups.

Zájem o všeobecné řešení právo vědných otázek byl u nás vždy značný. Byly však shrnovány pod úhrnný název „právní filosofie“, a tak také figurovaly v učebním plánu právnických fakult. Sociologie práva zůstala u nás až do nejposlednější doby takřka neznáma. Tím byl dán i celkový ráz prací z tohoto oboru. Práce nejčelnějších představitelů právní filosofie v době předválečné, prof. Weyra a prof. Kallaba (spíše v jeho pozdější periodě), jsou neneseny spíše duchem spekulativním, nevyhýbají se ani řešení velmi složitých otázek filosofických, i když s vědou o právu souvisejí jen volně. Pokládám však tento způsob práce za jednostranný a rozvoji vlastní vědy o právu ne vždy prospěšný.

Nepouštím se do řešení těchto filosofických a metafyzických otázek. Proti idealistické škole brněnské, zejména proti prof. Kallabovi¹ jen konstatuji, že za skutečnost považují to, co je, bez ohledu na to, nakolik a jakým způsobem se to stalo předmětem lidského poznání. Skutečnost je v daném okamžiku neměnná, lidské poznání skutečnosti se vyvíjí, ovšem v daném okamžiku je také neměnné, neboť vývoj předpokládá časový postup.

1. Vidíme, že v lidské společnosti převážná část lidí se chová takovým způsobem, že jejich chování nenaráží na žádné námitky ostatní společnosti. Přece však jsou osoby, jejichž chování je takové, že společnost považuje za potřebné, aby byly přivedeny k jinému chování buď pozitivně tak, že určité chování je jim předepsáno, nebo negativně tak, že mají být odvráceny od jistého chování. Tento jev je základem toho, co nazýváme právem, vyvolává vedle toho však i jiné skutečnosti.

Společnost dospěvší do určitého stadia vývoje tvoří jev, který nazýváme státem. Tento jev má dnes za sebou dlouhý vývoj, jež můžeme odhadnout na tisíciletí. Pro-

šel během tohoto vývoje velmi rozdílnými epochami. V této studii nás však zajímá jen stadium současné, a to v okruhu evropsko-americké civilizace.

Všeobecně můžeme říci, že stát je funkcí společnosti. Společnost užívá státu mimo jiné k tomu, aby určité osoby byly přiměny k žádoucímu chování. Proto stát neřeší jen otázky státní organizace, neřeší jen otázku, jak lidé se mají vůči státu a jeho složkám chovat, ale také celou řadu jiných otázek, jejichž úprava je v daném okamžiku společnosti považována za žádoucí. I jiné společenské skupiny tvoří předpisy upravující chování osob k nim náležejících, případně i prostředky k donucení některých osob k jinému chování. Je do jisté míry sporné, zda i tyto předpisy lze nazvat právem (o tom pojednám v dalším). Kloním se k názoru, že *„právo“ má být v dnešní době vyhrazen jen státním předpisům.*

2. Sociologie práva je jednou z věd o lidské společnosti. Zabývá se mezilidskými vztahy, pokud jsou v nějakém vztahu ke společenskému jevu, jež nazýváme právem. Z toho, co bylo řečeno výše, plyne, že *obsahem* práva je přání společnosti, aby se lidé chovali určitým způsobem. Vyjadřuje tedy právem to, co *má být*. Toto *vyjádření* však samo o sobě je *sociální skutečností*, jež ve větší či menší míře ovlivňuje jiné sociální skutečnosti a je jimi ovlivňována. Dlužno proto zdůraznit, že sociologie práva je *vědou čistě kauzální*, zkoumající příčiny a následky jevů, jež zahrnujeme pod pojem „práva“. To, co „*má být*“, ji zajímá jen tak dalece, pokud to působí na to, co „*je*“, nebo je jím ovlivňováno — tedy je jedním ze článků řetězce kauzálního dění.

3. Jak však vymezit hranice jevu, jež nazýváme právem? Jen taková definice nám může v přechetných případech určit, zda určitý předpis může či nemůže v urči-

¹ Viz zejména jeho práce *Úvod ve studium metod právnických*, Brno 1920–21, a *Právní věda a věda o právu. Poznámky k Weyrově noetice*, *Časopis pro právní a státní vědu*, 1935, č. 6–7 a sep.

tém konkrétním případě být zahrnut do obecného pojmu práva, a tedy může-li či nemůže-li v tomto případě způsobit následky, jež spojujeme s pojmem práva. Mezi jinými Ehrlich² přesvědčivě dokázal, že život různých společenských skupin se řídí celou řadou pravidel, z nichž jen některá označujeme jako pravidla právní. Tato pravidla jsou svou podstatou velmi různá a mají velmi různou závažnost. Hranice je fluktuující: co v jednom společenství je postulátem morálním, náboženským nebo jiným, je v jiném společenství právním předpisem. Stejně platí o různých časových obdobích jednoho společenství.

Uvažujice o této teorii, stojíme před otázkou, zda všechny tyto jevy mají být zahrnuty pod pojem samého práva, jak mnohdy činí Ehrlich. Je to otázka terminologie, má však i jisté praktické důsledky, jevíci se v naukách celého směru tzv. svobodného práva, propagovaného celou řadou významných autorů v prvních desetiletích našeho století.³ Těmito praktickými otázkami se však nyní nebudu zabývat.

Ehrlichova v podstatě správná pozorování nám říkají jen to, že život různých společenských skupin není určován pouze právními pravidly, nýbrž i celou řadou jiných okolností, z nichž některé přijímají podobu pravidel a nabývají tak jisté podobnosti s předpisy právními. Tyto skutečnosti, podobné právním pravidlům, můžeme úhrnem označit jako *jevy paranomické*. Tyto paranomické skutečnosti mohou být předmětem sociologie práva jen tak dalece, pokud jsou v nějakém vztahu s předpisy právními, když například jsou jimi ovlivňovány nebo opačně jsou důvodem k vytvoření nových právních předpisů, nebo když svým vlivem zesilují nebo oslabují působení právních předpisů.

Definice, kterou chce Ehrlich odlišit právní předpisy od ostatních předpisů, je dosti neurčitá a nejasná, neboť ponechává celou řadu otázek nerozřešených a konec-

konců odkazuje na „právní citění“ (viz Soziologie, kap. VII.). Nelze jí proto použít v teoretické sociologii práva, která se zabývá zkoumáním toho, co v praktickém životě projevuje účinky jako právo. Zajímá ji pouze otázka, co je *právem*, nikoli otázka, co by za právo mělo být považováno.

Jiný směr, k němuž dal podnět prof. Kelsen a jež u nás reprezentoval zejména prof. Weyr, buduje poznání právní normy na tom, že jako taková je stanovena státem.⁴ Podle této nauky jsou právní normy hierarchicky seřazeny. Nižší závisejí na vyšších a nejvyšší norma určuje platnost všech nižších norem. Potud může být této nauky v současných státech snadno použito. Zde po staletém vývoji stát získal zákonodárný monopol a v důsledku toho se i veškeré právo zformalizovalo natolik, že se za právní předpisy považují jen předpisy státem vydané (nebo vydané skupinami uvnitř státu s přivolením státu), které jsou v souladu s nejvyšším právním předpisem.

Obtíž nastává, jakmile jde o to určit onen základní právní předpis, na němž závisejí všechny ostatní právní předpisy. Někdy lze odvodit takový předpis z jiného souboru právních předpisů, časově jej předcházejícího. Tak např. některé bývalé kolonie odvozují vznik svého právního řádu ze zákona vydaného mateřským státem. Velmi často však není ani toho. Příklad nám zvláště blízký: vznik Československé republiky a jejího právního řádu r. 1918. Obdobných příkladů vidíme v dnešní společnosti nesčíslně. Abychom mohli určit, zda takový prvotní právní předpis existuje, musíme se uchýlit k měřítkům, jimiž jsou různé okolnosti sociální a politické, svědčící o tom, že nově vznikající stát a jeho právní předpisy jsou sociálně zakotvenou skutečností, že nejsou pouhým přáním nějaké skupiny osob. Jediným kritériem tedy je, zda nové uspořádání se zakotvilo ve společenských vztazích. To je však hledisko čistě kauzální.

² Eugen Ehrlich, *Soziologie des Rechts*, 1. vydání 1913, 2. vydání 1927. Autor byl profesorem v Cernovicích a došel ke svým závěrům studiem života etnických skupin Bukoviny. Viz jeho spis *Das lebende Recht der Völker von Bukovina*, 1913. Po některých stránkách však jeho názory kotví v náukách historické školy právní.

³ Viz o tom zejména Gurvitch, *Le temps présent et l'idée du droit social*, 1931, zejména sec. III, s. 213n. Ko tomuto směru náleží vedle Ehrlicha zejména Francouz Géný.

⁴ Tato nauka je obsažena zejména v Kelsenových spisech *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, 1911, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, 1922, *Angewandte Staatslehre*, 1925, a v knihách Weyerových, zejm. *Theorie des Rechts*, 1936. Kelsen sám se označuje za pokračovatele Gerbera, Labanda a G. Jellinka a chce dosáhnouti „střední juristické a necht politisch gefärbte Staatslehre“ (Allg. StSt. str. VII). S filosofickým odůvodněním jeho nauky, vycházejícím zejm. z Kantovy filosofie, nelze souhlasit.

ni, vymykající se „normativnímu“ pojetí ve smyslu Kelsenovy školy.

Rozborem nauky normativní školy docházíme však i ke kritice tohoto směru z jiného hlediska.

Tato škola se zakládá na rozlišování poznání toho, „co je“, a toho, „co má být“. Ale pojem „co má být“ není tak jednoduchý a lze jej rozložit na řadu problémů toho, „co je“. Neboť výraz „to má být“ je v podstatě rovnocenný výrazu „to je chtěno“. Má-li něco být, pak je třeba, aby někdo chtěl, aby to bylo.

Mohu např. objektivně popisovat různé etické nebo právní normy. Tu však odpovídám na otázku „co je co má být“. Jakmile však přikročím k jakémukoliv hodnocení těchto norem, jakmile řeknu, že tato norma je lepší (z jakéhokoli hlediska) než ona, pak prohlašuji, že chci, aby tato norma byla užívána, a ona nikoliv (i když nemám moc toto užívání prosadit, když je to konstatování čistě akademické). Je to tedy projev nejen poznání této normy, ale i vůle, aby se tato norma prosadila.

Chce-li někdo, aby něco bylo, pak se nám problém rozkládá v řadu dalších problémů.

1. Kdo chce, aby to bylo, proč to chce a jakými prostředky hodlá dosáhnout svého cíle.

2. Chtění není možno uplatňovat jinak než vůči jinému člověku. Vůči neživým předmětům nebo živočichům mohu uplatnit svou vůli jen svou vlastní prací, tedy tím, že sám sobě uložím svou vůli. Pokud tak neučiním, musím se obrátit na jiné lidi, jim projevit svou vůli a starat se o to, aby tuto vůli splnili (smlouvou, mocí aj.). Zahrnuje tedy tento bod tyto problémy: Kdo má splnit to, „co má být“, jak je mu to sděleno, jak na toto sdělení reaguje a do jaké míry to splní.

3. Jak tyto problémy vstupují do společenského života, tj. jak jiní, stojící stranou těchto dvou subjektů procesu, reagují na projev vůle a na jeho splnění nebo nesplnění. Jaký tedy je konečný výsledek procesu, počínajícího projevem vůle a reakce na tento projev, v úhrnném společenském dění.

To všechno jsou otázky v podstatě kauzální. Je tedy možno každou otázku po tom, „co má být“, rozložit na otázky po tom, „co je“. Pokud tyto právnické školy tak nečiní, je to pouze dobrovolná rezignace na zodpovědění všech otázek, jež jsou zde naznačeny. Tato dobrovolná rezignace není v zájmu hlubšího vědeckého bádání. Je to jen pomůcka k tomu, aby byl určitý problém dočasně a vědomě izolován od jiných problémů. Tento postup může být pomůckou praktickému právníkovi, jehož rozhodování má být oproštěno od určitých vnějších vlivů (např. vědomí sounáležitosti stavovské, politické, církevní, apod.). Ale nemůže být trvalým základem do hloubky jdoucí analýzy vědeckého badatele.

4. Souhrn právních předpisů, užívaných v některém státu, nazýváme *právním řádem* onoho státu.

Jistá obtíž vzniká, když za součást tohoto právního řádu jsou považovány i předpisy, jež nejsou vtěleny do usnesení příslušných zákonodárných orgánů. Tak bývalý rakouský občanský zákoník z r. 1811, a v ještě větší míře nynější švýcarský civilní zákoník z r. 1907 dávají soudcům za jistých okolností možnost rozhodovat i bez zákonného podkladu; švýcarský zákoník dokonce hovoří o rozhodování „jakoby zákonodárném“.⁵ Tuto obtíž však není těžko řešit, neboť takový akt soudců je vydán na základě státního zákona právě tak, jako kterýkoliv jiný akt.

Složitější je věc ve státech, které neprovedly kodifikaci občanského práva. Je to Velká Británie, odtud pak Spojené státy americké (s výjimkou území Louisiany) a všechny státy vzešlé z Britského společenství (s nepatrnými výjimkami). Dále od r. 1861 Uhersko a odtud až do novější doby Slovensko a Podkarpatská Rus.⁶

Vedle psaného práva, stanoveného zákonodárnými orgány, zaujímá ve všech státech náležejících do britského okruhu širokou působnost tzv. obecné právo (*Common Law*), „jehož zásady nejsou stanoveny psaným zákonem nebo nařízením, ale jsou podporovány závislostí na užívání od nepaměti“ a oprávněnost jejich

⁵ Švýcarský zákoník z 10. prosince 1907 praví: Kann dem Gesetze keine Vorschrift entnommen werden, so soll der Richter nach Gewohnheitsrecht und, wo auch ein solches fehlt, nach der Regel entscheiden, die er als Gesetzgeber aufstellen wür-

de. – Er folgt dabei bewährter Lehre und Ueberlieferung. (Článek 1, odst. 2, 3).

⁶ O tom viz S. Luby, *Dějiny súkromého práva na Slovensku*, 1946.

užívání je určována soudy.⁷ Proto je toto právo vtěleno do soudních rozhodnutí a při rozhodování každého nového případu se zkoumá, jak dalece odpovídá těmto předcházejícím případům; stává se dokonce, že angličtí soudci se dovolávají rozhodnutí amerických soudů, a opačně. Nové rozhodnutí pak může být směrodatné pro další rozhodování, takže v okruhu tohoto práva má soudce zároveň v jisté míře i úlohu zákonodárnou. Byly ovšem vydány i psané zákony, z nichž některé prostě shrnují určité zásady formou přehlednější, než je nepřehledné množství soudních rozhodnutí, jiné však zpracovávají jistý úsek látky jiným, obecnému právu neznámým způsobem. Úhrnem lze mít za to, že zásady tohoto „Common Law“ jsou pojaty do soustavy státního právního řádu jednak tím, že zákonodárné orgány je uznávají a nezasahují do něho, jednak tím, že soudní státní orgány je uznávají za předpisy pro ně směrodatné.

5. Jak ze snahy přimět některé osoby k určitému chování vznikají právní řády moderních států? Je zde dlouhý historický vývoj, na jehož počátku stojí prostý konkrétní příkaz nebo zákaz toho, kdo má potřebnou autoritu (kmenového náčelníka, knížete, apod.). Vedle toho jsou zde zvyklosti, pocíťované společností jako osvědčivší se za dané situace. Tyto dva prvky vzájemně na sebe působí a různým způsobem se prolínají. Rozvíjející se společnost vyžaduje i jejich zdokonalování jejich rostoucím zevšeobecňováním a logickým uspořádáním. Na konci tohoto vývoje v dnešní době — vývoj zdaleka není ukončen — jsou složité, více či méně soustavně vypracované a často značně abstraktní právní řády současných států. Jejich součástí většinou tvoří někdy velmi obsáhlé kodifikace, také však poměrně stručné zákony, řešící některou naléhavou otázku. Záleží na obratnosti zákonodárcově i na politické situaci, jak jednotlivé části právního řádu do sebe zapadají a vyvolávají ty účinky, jež jsou zákonodárcem zamýšleny. Mnoho záleží i na rozvoji společenských věd, což může zákonodárci umožnit, aby s jistou přesností předvídal účinek nového zákona.

Vznik právních předpisů z těchto so-

ciálních skutečností je asi takový: Každý člověk s sebou nese množství vzájemných vztahů k jiným lidem; nelze si vůbec nikoho bez těchto vztahů představit. Tyto vzájemné vztahy se mezi určitými osobami zhušťují; tak vzniká společenství — rodina, spolek, stát, hospodářský podnik, církev apod. Ovšem okruhy takových kolektivů se různým způsobem kříží. Každý náleží k vícero kolektivům a každý z těchto kolektivů vyvolává a ukájí částečně potřeby jiného druhu, částečně i potřeby shodné s potřebami jiného kolektivu. Tyto kolektivy jsou organizovány různým způsobem, ale nejdůležitější úlohu hraje dvojí vztah: nadřízenost-podřízenost a rovnost. Ve skutečnosti rozdíl těchto dvou vztahů je jen relativní. Není kolektivu, jenž by byl založen výlučně na jednom či druhém vztahu; mezilidské vztahy jsou směsí obojího, třeba ve velmi různé míře. Všechny tyto mezilidské vztahy vyvolávají u jednotlivce představu, jak je třeba, aby se oni sami i jiní chovali v určité situaci, resp. že jisté chování je nežadoucí. Proto, mají-li postavení to umožňující (otec, duchovní, ředitel podniku, soudce, apod.), snaží se přimět ostatní k žádanému chování. To platí všeobecně o všech společenstvích.

Společnost si vytváří pro uspokojení určitých potřeb zvláštní nástroj — stát. Vedle státu však i kolektivy jiného druhu pro uspokojování týchž nebo jiných potřeb. Působnost všech těchto kolektivů se kříží nejrozmanitějším způsobem navzájem, a také s působností státu. Státní společenství pak se snaží upravit chování lidí nejrůznějším způsobem, např. hospodářským působením, vyučováním, propagandou, apod. Na předním místě však stojí stanovení právních předpisů, jimiž má být v jednotlivých osobách vyvolána poměrně přesná představa, jak se mají v určité situaci chovat. Je tedy právní předpis v podstatě *příkazem nebo zákazem*.

Tak jednání státu vůči osobám, na jejichž chování státu záleží, se rozpadá na dvě etapy: Jednou z nich je stanovení právních předpisů. Druhá spočívá jednak v tom, že osoby k tomu povolané se snaží na základě těchto právních předpisů u druhých vyvolat představu o tom, jak

⁷ Blackstone, *Commentaries on the Law of England* (1. vydání je z r. 1765, je však dodnes považováno za směrodatnou autoritu), sect. III.

je třeba se chovat — to je uveřejnění zákona, vyučování právům, vyhlášky a směrnice různého druhu i individuální příkazy a zákazy — jednak je to zasahování proti těm, kdo se přesto nepřizpůsobí požadovanému chování. Rozlišení těchto dvou etap bylo známo již Aristotelovi. Montesquieu a mnozí jiní na něm založili politickou nauku o tripartici státních mocí. Podle těchto nauk nazýváme první etapu mocí zákonodárnou, druhou pak mocí výkonnou a soudní.

6. Dlužno pamatovat, že každý státní právní řád je samostatným celkem. Vytváří okolo sebe atmosféru zcela specifickou, tvořenou tradicí a historickým vývojem, učením teoretiků i praktiků, považovaných za vedoucí, politickými postuláty považovanými v určitém období za naléhavé, a ještě mnohými jinými prvky závislými na fyzických i duševních vlastnostech obyvatelstva onoho státu. To vše je třeba zjistit sociologickým bádáním v každém konkrétním případě. Právní předpisy, doslovně tytéž ve dvou státech, mohou mít jak rozmanitý sociální původ, tak různé sociální důsledky. Někdy se i stává, že doslovně tatáž ustanovení se ve dvou státech chápou a vykládají jiným způsobem.⁸ Není proto správné, když v některých pracích z tzv. srovnávací pravovědy se bez dalšího vedle sebe kladou analogická ustanovení jednotlivých právních řádů. To může být užitečná přípravná práce, ale nemohou tak být založeny definitivní úsudky hlubšího vědeckého bádání.

7. Stát je instituce partikulární, jež přejímá jen ty úkoly, které společnost v daném okamžiku potřebuje řešit tímto způsobem. Proto stát řeší právními předpisy jen ty otázky, jež v daném okamžiku považuje za potřebné řešit cestou zákonodárnou. Jiné otázky stát buď řeší jiným způsobem (např. hospodářskou intervencí, výchovou mládeže, apod.), nebo se o ně vůbec nestará. Rozsah užití každého z těchto postupů záleží na dané situaci, především na vůli státu a na daných možnostech. Pozorujeme-li současnou společnost, můžeme říci, že jen malá část vztahů mezi lidmi je upravena právním předpisem. Daleko větší část zůstává mimo právní ingerenci státu, ať proto, že

stát o to nedbá, ať proto, že si lidé nepřejí v dané situaci užít právních předpisů, pokud nemusí, i kdyby tak mohli učinit, a to i když vstupují do takových vztahů k jiným osobám, na jejichž úpravu zákonodárce pamatoval.

8. To souvisí s jiným jevem, že totiž největší část lidí v současné společnosti vůbec nepřichází do styku s právními předpisy, anebo — nejčastěji — přichází jen do styku s určitým, poměrně malým jejich úsekem. Lidé se většinou chovají tak, že společnost nepocituje potřebu donucovat je k jinému chování, a přicházejí do styku se státem jen pokud jde o určité vymezené a celkem nepatrné úseky života svého i státního. Daleko větší vliv na chování jednotlivců někdy mají jiné skupiny, které jsou vyvolané potřebou společnosti, ale jsou na státu nezávislé nebo závislé jen částečně. Takovými skupinami jsou např. společenské kroužky a kluby, odborové a jiné hospodářské organizace, různá církevní zařízení, obce, apod.

Dlužno především konstatovat, že lidem jsou právní předpisy jejich státu z největší části vůbec neznámy. Arci tato znalost je velmi rozmanitá: je zcela jiná u osob s právníckým vzděláním a jiná u osob bez této průpravy. U těchto ostatních je zpravidla hodně mlhavá, neurčitá a náhodná. V moderním státě např. jsou skoro všichni občané zváni k volbám veřejných funkcionářů, a tu se jim obyčejně dostane důkladného poučení o volebním právu a jeho užití. Ale snad po celý život se většina z nich nedostane do styku s předpisy směnečného nebo konkursního práva nebo s trestním zákonem. A když přece, postižený se poučí o předpisech týkajících se jeho případu, a ostatní mu zůstane i nadále cizí. Navíc právní řády moderních států jsou tak složité a široké, že jediná osoba může stěží dobře znát celý právní řád; i renomovaní právníci dobře ovládají jen tu disciplínu, v níž jsou specializováni. Tato neúplná a nejasná znalost právních předpisů proto může jen v omezené míře vyvolat u převážné části lidí představu o tom, jak je třeba se chovat. Tomu nijak neodporuje v současné době obecně uznávaná zásada, že „neznalost zákona neomlouvá“. Tato zásada byla vyvolána praktickou potřebou

⁸ V podobném smyslu též Ehrlich, *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*, 1903, s. 7.

a vyjadřuje pouhou právní fikci, že určitá osoba zná právní předpis, s nímž se dostala do konfliktu. Víme však z každodenní zkušenosti, že nejčastěji tomu tak není.⁹

Na druhé straně můžeme pozorovat, že i osoby velmi dobře informované o obsahu velké části právních předpisů se s nimi dostávají do konfliktu a někdy je vůči nim použito i donucovacích opatření. Tak tu a tam dochází k různým majetkovým deliktům např. advokátů, bankéřů, vysokých státních funkcionářů, ke zneužití úřední moci, korupci, apod., tedy ke konfliktům velmi vážným, jejichž pachatelé velmi dobře znají předpisy, které porušují. Znalost právních předpisů tedy sama o sobě není příčinou chování, jež nepřichází do konfliktu se společností. Většinou ovšem ve velmi různé míře — spolu s jinými pohnutkami — přispívá k lepšímu zachovávání právních předpisů.

Pátráme-li po příčinách jevu, že většina lidí se přesto chová tak, že se nedostává do konfliktu se společností, musíme mít na paměti, že stát je jen jednou z funkcí společnosti: že tedy společnost vyvolává i jiné instituce, aby jimi dosáhla toho, co v určitém stadiu potřebuje. Poněvadž všechny tyto instituce sledují z velké části obdobné cíle, v tomto stadiu společností považované za potřebné, i výsledky jsou podobné a zachováváním jiných pravidel než právních se dociluje téhož, jako když jsou zachovávána pravidla právní. Mám tu na mysli především pravidla morálky, náboženské příkazy, obchodní uzance a mnoho jiného.

Tato neprávní pravidla si jednotlivci osvojuje především životem v určitém společenském prostředí; tím je i stát sám, i společenství mimostátní. Stát však mívá zřetel ke všem skupinám vytvořeným v jeho zájmové sféře (hranice těchto skupin nespádají vždy vjedno s hranicemi státními — viz různé církve, socialistické internacionály, apod.), a proto v jeho právních předpisech bývá vtělen — aspoň do jisté míry — jakýsi průměr zásad, jež ovládají tyto mimostátní skupiny. Někdy však i určitá společenská skupina (hospodářská třída, politická strana, církev a jiné) se snaží získat převážný vliv na státní život, a tedy i na právní pravidla určovaná státem, na úkor jiných společenských skupin.

čenských skupin. To ovšem obyčejně vede k dalekosáhlým konfliktům, řešeným spíše mocenskými prostředky než právními předpisy.

I v jiných případech oblast, upravená státními právními předpisy, a pravidla jiných skupin se často ne zcela shodují. Někdy může dojít i ke konfliktům pravidel obojího druhu. Tak například členové určitých společenských skupin (např. důstojníci před r. 1918) byli povinni přijmout výzvu k souboji, ač tento byl státním zákonem zakázán. Je známo, že v mnohých státech dochází ke konfliktům mezi pravidly státními a pravidly zejména katolické církve. V některých státech se stávkující mohou ocitnout v konfliktu se zákonem, přece však by porušení stávkové solidarity považovali za nečestné. Takové situace bývají zdrojem politického napětí a někdy vedou i k násilnému řešení. Přece však to jsou případy poměrně výjimečné. Stát, jehož právní pravidla jsou v dalekosáhlé míře v rozporu s jinými institucemi společnosti, nemůže trvale existovat. Naopak v každodenním životě vidíme, že neprávní pravidla jsou v hojné míře zachovávána, i když právní (státní) pravidla toho nevyžadují.

9. Několikrát se zde hovořilo o státu a jeho orgánech. Je však třeba tyto pojmy blíže vymezit.

Tradiční pravověda zařazuje stát mezi tzv. právnické (či kolektivní, morální) osoby a dívá se na ně tak, jakoby souhrn osob je tvořících tvořil jedinou osobu, přibližně stejně způsobitou k právům a právním jednáním jako osoby fyzické. Než to je pouhá fikce, se kterou se sociologická věda nemůže spokojit. Ve skutečnosti právnické osoby neexistují. Existuje pouze představa určitých lidí, že oni nebo jiní lidé jsou součástí této kolektivní osoby, a tato představa vykonává vliv na jejich chování. Tyto představy jsou u řady osob do značné míry shodné, také však částečně různorodé. Do jaké míry je tomu tak nebo onak, závisí na konkrétních okolnostech; zcela shodné nejsou nikdy, ale bez jisté míry shody by nemohla žádná tato kolektivní osoba (tj. představa o ní a jednání fyzických osob, určované touto představou) existovat. Fikcí je i to, že jednání určitých osob-orgánů se přičítá právní osobě jako její chování. Je to pou-

⁹ Viz o tom Svoboda, *Výbor prací z práva občanského a z právní filosofie*, Praha 1939, s. 23n.

há představa určitých osob, že jejich jednání nebo jednání jiných osob je třeba považovat za jednání kolektivní osoby, a tato představa určuje jejich chování.

Aplikujeme-li tuto úvahu na stát, pak můžeme říci, že stát neexistuje jako skutečný hmotný jev, nýbrž že existuje do jisté míry shodná představa jistého počtu lidí, že stát existuje, a tato představa určuje jejich chování. Vezmeme-li za základ tradiční představu, že stát vykonává suverenitu nad určitým územím a nad jeho obyvatelstvem, pak můžeme říci, že stát existuje tenkrát, když v příslušné teritoriálně vymezené skupině osob existuje shodná představa, že jsou součástí tohoto státního společenství, a rovněž jiné osoby, na nichž záleží (např. vlády jiných států), jsou řízeny touto představou. Arci dochází někdy i k značným rozporům v těchto představách a následkem toho i k různým často protichůdným jednáním různých osob a lidských skupin, označovaných — pokud jde o jejich nejdrastičtější formy — jako válka, revoluce apod.

Dosadíme-li tyto pojmy do pojetí právního řádu jako souboru státních právních pravidel, pak můžeme říci, že za právní pravidlo považujeme takové pravidlo, jež je stanoveno fyzickými osobami, vedenými představou, že jednají jako příslušné státní zákonodárné orgány, a je-li tato představa dobrovolně nebo nedobrovolně sdílena náležitým množstvím jejich soukmenovců. Právní pravidla takto stanovená žijí pak svým vlastním životem, tj. vstupují do představ i jiných fyzických osob a stávají se tak směrnicemi, určujícími i jejich jednání. Víme však z každodenní zkušenosti, že mezi představami autorů určitého právního předpisu a představami těch, kdo se podle něj řídí, vznikají někdy více či méně dalekosáhlé difference. Časem, tj. měnícími se sociálními skutečnostmi, v nichž lidé užívající určitého právního předpisu žijí, se mění i představy o tom, jaký obsah určitý právní předpis má. To můžeme zjistit pozorováním dlouhodobého užívání kteréhokoli právního předpisu, jako jsou např. ústava USA, francouzský občanský zákoník, a jiné.

10. Nelze totiž mít za to, že okamžikem, kdy představa právního předpisu, jak ji chovají jeho autoři, je nějakým způsobem

fixována (např. v závazné formě tiskem uveřejněna), je celý proces ukončen. Tu teprve nastává dramatický okamžik, neboť představa autorů právního předpisu se střetne s představami jiných osob, především těch, které jsou novým předpisem dotčeny. Tímto střetnutím se vyvolávají nové představy o tom, jak je třeba se chovat. Bylo již ukázáno, že znalost právních předpisů není obecná, že tedy nový právní předpis nemůže vyvolat nové představy u všech členů určitého státního společenství, jimž je adresován. Avšak také představy vyvolané u jednotlivých osob se vzájemně velmi podstatně liší. Stěží lze předpokládat, že takové představy jsou u dvou osob zcela shodné. Ovšem jistá míra shody existuje, pokud nový předpis vykonává svou funkci. Čím větší míra shody, tím lépe vykonává právní předpis svou funkci.

Představy vyvolané určitým předpisem se v myslích jednotlivců střetávají s představami získanými jinak. Výsledkem tohoto střetnutí je často hodnocení předpisu. Např. setká-li se nová představa s jinou, již dříve ustálenou představou o uspořádání společnosti, výsledkem je úsudek „to je spravedlivé“ nebo „nespravedlivé“, „to je politicky vhodné“, apod. Takový úsudek někdy usnadňuje vžití nového předpisu, jindy však vede ke snahám o změnu nebo i k úplnému odmítání nového předpisu. Jiným výsledkem bývá někdy odlišné užití předpisu dvěma osobami, jeho rozličný výklad, někdy i jeho úplná deformace.¹⁰ Těmto konfliktním situacím by měla sociologie práva věnovat zvláštní pozornost. Teprv když právní předpis projde tímto stadiem, vzniká jednak z právního předpisu, jednak z ostatních představ v mysli každé osoby úhrnná představa, jež pak řídí chování této osoby.

11. Poněvadž základem právního předpisu je potřeba společnosti, aby se chovaly některé osoby jiným způsobem, než se skutečně chovají nebo asi budou chovat, a je třeba počítat s tím, že některé z těchto osob neustoupí od svého chování dobrovolně, společnost — pokud chce prosadit své stanovisko — je musí k jinému chování donutit, tedy vykonat na ně nátlak nějakou újmou jim způsobenou, resp. vyhrůžkou takovou újmou. Takové

¹⁰ Viz zajímavou formulaci tohoto problému u Ehrlicha, *Soziologie*, s. 136.

donucení nevykonává společnost pouze státem. Poněvadž život společnosti a skupin ji tvořících se řídí, jak bylo uvedeno, celou řadou pravidel i neprávnických, děje se také donucování k zachování těchto pravidel řadou prostředků různé povahy, jejichž užití se neomezuje jen na stát. Avšak v moderním státě pozorujeme snahu soustředit donucovací moc v rukách státu. Dnes si stát vyhrazuje užití drastičtějších donucovacích opatření, jako je trest smrti nebo omezení osobní svobody, a jejich svévolné užití se považuje za delikt, tedy za nežádoucí chování. V některých případech některé státy i ochraňují své občany před donucováním jinými společenskými skupinami, i když se to děje poměrně mírnou formou. Jako příklad lze uvést nedávno uzákoněná opatření proti rasové segregaci v USA; jiným příkladem byl náš zákon č. 309/1921 proti útisku a na ochranu svobody ve shromážděních.

Dlužno však pamatovat, že donucovací opatření užívaná státem a rovněž jinými skupinami nejsou pouze trestními opatřeními v úzkém slova smyslu tradiční pravovědy. Ze sociologického hlediska donucovacími opatřeními jsou i postupy jiné, např. hospodářský nátlak, společenský bojkot, apod., jež z největší části můžeme nazvat *nepřímými donucovacími opatřeními*. Často hrají tato nepřímá donucovací opatření ve státním životě daleko významnější úlohu než přímá opatření trestní. Dále dlužno pamatovat, že i tam, kde stát přímo hrozí určitými tresty, je postižených takovým trestem poměrně málo. Daleko významnější úlohu hraje odstranění, jímž se velká část společnosti odvrací od jednání, jehož se ještě nedopustila, ale kterého by se snad nebo i pravděpodobně byla dopustila, nebýt této výhrůžky.

Jinou otázkou je, lze-li právní pravidla odloučit od donucovacích opatření. Naprosté odloučení možné není. Právní řád, spočívající jen na dobrovolném respektování, si nelze představit. Toto stanovisko je celkem ve vědecké literatuře přijato. Přece však poměr různých částí právního řádu k donucovacím opatřením bývá velmi různý.

Jako zvlášť markantní případ státu, kde trestní donucovací opatření souvisejí jen volně s velmi významnou částí právního řádu, lze uvést Velkou Británii. Její ústava — a zejména úprava vztahu mezi

hlavou státu, vládou a parlamentem — z velké části spočívá na pouhých zvyklostech a nelze proto každou odchylku stíhat trestně, neboť tyto zvyklosti se v posledních dvou stoletích poměrně rychle vyvíjely. Stále však existuje možnost parlamentu obžalovat a soudit členy vlády, flagrantně porušující své povinnosti, jak se také ve starších dobách dosti často dělo. Až do konce 18. stol., pokud autoři komentující tuto ústavu hovoří o odpovědnosti vlády a jejích členů, rozumí tím odpovědnost trestní, nikoli politickou v našem slova smyslu. Jsou však případy, kdy toho postupu nebylo možno užít, a přece v kritickém okamžiku byla sjednána náprava.

Jako příklad poslouží ústavní krize, kterou prošla Velká Británie na počátku tohoto století. Od r. 1906 docházelo k mnohým konfliktům obou sněmoven, neboť každá sněmovna měla jinou politickou většinu. R. 1909 zamítla sněmovna lordů rozpočet schválený poslaneckou sněmovnou. Nato se poslanci usnesli na rezoluci, že jednání sněmovny lordů je porušením ústavy, neboť porušovalo od r. 1671 uznávanou přednost sněmovny poslanecké ve fiskálních věcech. Avšak nebylo užito žádných trestních opatření, a ani jich dobře nemohlo být užito, neboť členy sněmovny lordů, obžalované pro toto neústavní jednání, by byla soudila sama sněmovna lordů, tedy by byla rozhodovala ve vlastní věci. Ale veřejnost ve všeobecných volbách, brzy nato konaných, schválila stanovisko poslanecké sněmovny. Krize po dalších volbách byla rozřešena vydáním zákona, jenž nově upravoval vztah obou sněmoven tak, že oslaboval zákonodárnou působnost sněmovny lordů. Sněmovna lordů schválila tento zákon jen pod silným nátlakem i samotného panovníka a pod pohrůžkou, že bude jmenováno takové množství nových lordů, aby byla zabezpečena stejná politická většina jako v poslanecké sněmovně. Tak bylo docíleno nové rovnováhy sil jednotlivých složek státu, aniž bylo sáhnuo k trestním sankcím, nikoli ovšem bez jiného, nepřímého nátlaku.

12. Ústrojí moderního státu je velmi jemným a složitým mechanismem, kde jednotlivá osoba je odkázána na spolupráci a souhlas celé řady jiných osob a jednotlivé osoby nebo skupiny ve funkci

státních orgánů se vzájemně kontrolují a doplňují. Stát sám je, jak už bylo uvedeno, funkcí společnosti, je proniknut a řízen jejími potřebami, což se opět odráží ve fungování jeho orgánů. Podle potřeb společnosti se pak zařizuje spolupráce či vzájemná kontrola státních orgánů, a tím i provádění právních předpisů je podle potřeb společnosti tu volnější, tu více strohé. Ovšem vysloveně protizákonné jednání většího počtu osob konečkonců vede k uvolnění všech společenských svazků, ke ztroskotání státního ústrojí a k chaosu, pokud společnost nemůže vytvořit nové státní ústrojí na místě zaniklého. O tom nás poučují dějiny všech revolucí a občanských válek posledních tří století.

*

Snažil jsem se v těchto poznámkách načrtnout několik základních problémů, s nimiž se musí sociologie práva vypořádat. Mimoto je ovšem ještě mnohé, co je třeba vyjasnit a zpracovat, aby byly položeny spolehlivé základy této vědy. Doufejme, že se časem všechny tyto úkoly podaří.

Резюме

Зденек Пешка: Замечания к социологии права

Всеобщие юридические вопросы резюмировались у нас под понятием «юридическая философия»; социологией права пренебрегалось. Это понятие одностороннее. В противоположность брненской идеалистической школе, автор считает фактом то, что есть, не принимая во внимание то, поскольку и каким образом это стало предметом человеческого познания.

1) В обществе человека находится люди, которых общество считает необходимым привести к иному поведению. Общество пользуется государством, являющимся функцией общества кроме иного для того, чтобы упомянутые лица были приведены к желательному поведению. Это является основой явления «право». Название «право» должно быть закреплено только за государственными уставами.

2) Социология права занимается между-человеческими отношениями, находящимися в отношении к явлению «право». Право высказывает то, что должно быть. Упомянутое высказание — это социальный факт и поэтому социология права является наукой чисто причинной.

3) Жизнь различных общественных групп руководится целым рядом правил, из которых только некоторые — в противоположность Эгглич — обозначаем словом право, остальные являются противозаконными явлениями. Граница здесь текучая. Школа исходящая из науки Кельсен и Вайр проповедует, что юридические формы иерархически расположены

и исходят из одной основной формы. В современном государстве это можно легко употребить, но определение той основной нормы является вопросом чисто каузальным. Упомянутая школа создает свою науку на различия того, что «есть» и того, что «должно быть», что якобы и создает двойный отличный способ познания. Однако при более близком анализе видим, что и понятия того, что «должно быть» разлагаются на целый ряд вопросов после этого «что есть». Следовательно они доступны каузальному пониманию. Ограничение право-науки в то «что должно быть» искусственное и может служить лишь определенным практическим целям, но вовсе не научному исследованию.

4) Совокупность юридических наставлений определенной страны называем «юридическим уставом» упомянутой страны. Определенные трудности возникают, если допускаются решения суда на месте закона (швейцарский гражданский кодекс с 1907 г. ст. 1) или если признаются неписанные юридические нормы, употребляемые «с незапамятных времен» (английские). Вот и такие наставления или же решения необходимо считать признанными законом, следовательно составной частью юридического устава.

5) Юридические уставы возникали в течение длительного исторического развития. Сегодня они очень сложные и постепенно разрабатываются, в особенности кодификации в них содержащиеся. Каждый человек несет с собой множество отношений к другим людям. Возникают коллективы различных видов, сферы деятельности которых скрещиваются, каждый удовлетворяет иным потребностям, а также потребности, сходным с другими коллективами, организация которых бывает различной, самое важное отношение высшего органа — подчиненности и равенства. Разница только релятивная, не существует одного без другого. Упомянутые отношения вызывают у людей представления, как себя вести. Если предоставится им возможность, стремятся других заставить вести себя желательно. Государство делает это прежде всего юридическим наставлением, являющимся в основном приказанием или законом. Так например два этапа действия страны: установление юридических наставлений и вызывание представлений о том, как в отдельных случаях вести себя. Это и есть основа науки об тройном распределении государственных функций (Аристотелес, Монтескье).

6) Каждый государственный юридический устав как целое, создает специфическую атмосферу.

7) Государство как законодатель принимает только те задачи, которые необходимы обществу. Другие задачи решает путем вне законодательства или вообще не решает их. Только малая часть отношений между людьми оформляется законом.

8) Большая часть людей не встречается с юридическими наставлениями совсем или только частично. С большей части людей юридические наставления не известны совсем или только частично. С другой стороны многие, которым очень хорошо известны юридические

наставления, ведут себя способом с ними несовместимым. Поэтому значение юридических наставлений само по себе не вызывает у людей волю жить с ними в согласии. Несмотря на все это, большинство людей ведет себя так, чтобы не вступать в конфликт с обществом. Причина заключается в том, что общество вызывает и другие учреждения и соблюдением их правил (мораль, торговые обычаи и т. д.) достигается тоже же самого, как и соблюдением законов. Все упомянутые правила человек осваивает жизнью в определенной среде. Государство как правило назначает в своем юридическом уставе какое-то среднее принятием других групп, проживающих на его территории. Однако иногда доходит к важным конфликтам между государственными правилами и правилами одной из упомянутых групп.

9) Традиционная правоведение считает государство юридическим лицом, которому даны права и обязанности живущих людей. Это только представление. Существует только представление определенных лиц, что они являются составной частью коллективной группы (юридические личности). Аналогично и государство существует только как совпадающее представление определенного количества людей, что государство существует и это представление определяет их поведение. Здесь происходят и значительные противоречия, касающиеся войны, революции и т. д. Юридическим правилом считается такое правило, которое назначено физическими лицами, веденными представлением, что они действуют как законодатели и если это представление разделяет надлежащее количество других лиц. В этих представлениях могут возникать и различия, которые со временем изменяются.

10) С момента, когда определенное юридическое наставление зафиксировано, оно встречается с представлениями других лиц, как себя вести, наступает драматический момент борьбы за его применение. Наконец возникает суммарное представление, как себя вести.

11) Иногда необходимо и принуждение. Современное государство стремится монополизировать принуждающую власть в своих руках и иногда охранять своих членов перед принуждением от других групп. Не исключаются и непрямы принуждения. Как особо заметным примером является учрежденческий кризис в Англии в 1911 году, когда палата лордов угрозы назначения новых лордов была вынуждена голосовать за ограничение своей власти.

12) Органы современного государства являются сложным механизмом, где отдельное лицо, зависящее от сотрудинства и согласия целого ряда других лиц и отдельного лица или группы взаимно контролируются и дополняются. Совершенно противозаконное действие большого количества лиц ведет к ослаблению всех общественных связей.

Summary

Zdeněk Peška: Comments on the Sociology of Law

In this country the general legal problems were, for the most part, summed up under

the concept of legal philosophy; the sociology of law was usually neglected. This conception is biased. In contrast to the idealistic school of Brno the author considers as reality that which "is", regardless of to what extent and in what way it has become the object of human knowledge.

1. In the human society there are people who, in the eyes of society, must be brought to another behaviour. Society makes use of the State, which is a function of society, among others, for bringing these persons to the required behaviour. This is the basis of the phenomenon of law. The term "law" should be reserved only for State regulations.

2. The sociology of law deals with inter-human relations related to the phenomenon of law. Law expresses that which "should be", this expression is a social reality; thus the sociology of law is a purely causal science.

3. The life of various social groups is governed by a great number of rules, only some of which — in contrast to Ehrlich — are denoted by the word "law"; the others are paranomic phenomena. The boundary fluctuates. The school based on Kelsen's and Weyr's teaching proclaims that the legal norms are hierarchically arranged and proceed from one basic norm. This can be easily applied in the modern State but the determination of the mentioned basic norm is a purely causal question. This school bases its doctrine on distinguishing that which "is" and that which "should be": this is said to be the origin of two different ways of attaining knowledge. A more detailed analysis, however, makes it clear that also the concepts of what "should be" disintegrate into a number of questions relating to that which "is", and are, therefore, open to the causal conception. The limitation of the science of law to that which "should be" is artificial and can serve only certain practical purposes but not scientific research.

4. The complex of legal regulations of a certain State is called the "legal order" of that State. Certain difficulties arise if decisions of the Court are admitted instead of the law (the Swiss Civil Code of 1907, Art. 1) or if unwritten legal norms used from a time out of mind are accepted (the British Common Law). Even such regulations or decisions, however, have to be considered as acknowledged by law and therefore as a part of the legal order.

5. The legal orders are a result of a long historical development; they are, at present, very complex and systematically elaborated — this refers especially to the codifications they contain. Every man has a great number of relations to other people. Collectives of various kinds arise, the spheres of their activities overlap, they all satisfy different needs and also needs identical with those in other collectives. Their organization differs; the most important relations are those of superiority—subordination and equality. The difference between them is

only relative — one does not exist without the other. These relations call forth the idea of men as to how they should behave. If they have the possibility, they try to make others behave as required. The State does so primarily by means of the legal regulation which is, in substance, an order or a prohibition. Thus there are two stages of the State's action: the determination of legal regulations and the evocation of ideas concerning the right kind of behaviour in the separate cases. These two stages also form the basis of the doctrine of the tripartition of State functions (Aristotle, Montesquieu).

6. The legal order of every State is a separate whole which creates a specific atmosphere.

7. The State as legislator takes over only those tasks that are needed by society, while solving the other tasks in a way outside legislation or not solving them at all. Only a small part of the relations among people is prescribed by law.

8. The greatest number of people never comes in touch with legal regulations, or only partially. Legal regulations are either not known to people at all or are known only incompletely and vaguely. On the other hand, many persons who are well acquainted with legal regulations behave in a way incompatible with them. Thus the knowledge of legal regulations by itself does not evoke the willingness of men to live in harmony with them. Nevertheless, the majority of people behave in a way that does not bring them into conflict with society. The reason for this is that society calls forth also other institutions and by observing their rules (morals, business usages, etc.) the same effects are obtained as by observing laws. Man acquires all these rules by living in a certain environment. In its legal order the State, as a rule, fixes some average of the principles observed by the groups living on its territory. Sometimes, however, far-reaching conflicts arise between the rules of the State and those of some of these groups.

9. The traditional science of law regards the State as a juridical person and gives the juridical persons the rights and obligations of living people. This is a fiction. Only the idea of certain persons exists who are part of a collective group (of a juridical reality). The State, too, exists only as a conforming idea of a certain number of people that the State exists and this idea determines their behaviour. Even here considerable contradictions arise, leading to wars, revolutions, etc. A rule is considered to be a legal rule if it is set by natural persons led by the idea that they act as legislators and if this idea is shared by a due number of other persons. Also differences may arise in these ideas; in the course of time even these change.

10. At the moment when a certain legal rule is fixed, this idea is confronted with the ideas of other persons concerning the right kind of behaviour, and the dramatic moment of the struggle for its enforcement arises; ultimately, the summary idea of how to behave comes into being.

11. Sometimes coercion is necessary. The modern State endeavours to monopolize coercive power in its hands and sometimes to protect its citizens from compulsion from the part of other groups. Also indirect coercion is possible. A specially significant example of this is presented by the constitutional crisis in Great Britain in 1911, when the House of Lords — under the threat of the nomination of new Lords — was compelled to vote for the limitation of its own power.

12. The system of the modern State is a very complex mechanism where an individual person depends on the collaboration and consent of a great number of other persons, and where the separate persons or groups control and mutually complement one another. An explicitly illegal behaviour of a greater number of persons leads to the loosening of all social ties.

Pro naši sociologii literatury je nedávné téměř dvacetileté přerušení jejího vývoje citelnější, než se zdálo. Právě totiž v době, kdy se odmlčela sociologie československá, došlo ve světě k široké diferenciaci sociologických oborů a směrů — narostly nejen do šíře, ale změnilo se i základní zaměření: od původní ryze filosofické báze se sociologie rozšiřuje směrem k oborům exaktnějším, osamostatňuje a profesionalizuje se metodologicky, opírá se o empirické výzkumy blízkých oborů, ač prvotní kontakt s filosofií neztrácí.

Počátky české literární sociologie spadají do období meziválečného¹ a jednak jsou reprezentovány marxisticky orientovanými literárními historiky a kritiky (Václavek, Teige, Kurt Konrad), kteří hodnotící měřítko odvozují především z míry přesnosti odrazu vnější reality, jednak problematika literární recepce patří do oblasti zájmů českých strukturalistů, pro které čtenářská realizace díla je organickou součástí literární struktury. Patří sem především dvě základní práce: J. Mukařovského *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*² se týká sociologie estetická, práce Felixe Vodičky *Literárně historické studium ohlasu literárních děl*³ je aplikací literárně historické metody na problematiku literárně kritické recepce literárního díla.

Ke konci války a po válce se objevují snahy po navázání kontinuity v oboru literární sociologie,⁴ ale než je bylo možno rozvinout v koncepci, přichází dvacetiletí, kdy nastalo nejen nové přerušení vývoje, ale i zdiskreditování sociologie oním zkreslujícím sociologizováním v literatuře

50. let. Proto je třeba dnes navázat vlastně dvakrát přerušený vývoj literární sociologie domácí a orientovat se co nejrychleji ve světové literárně sociologické literatuře, proto bylo zpočátku třeba rehabilitovat i sám pojem sociologie literatury.

Objevilo-li se v posledních dvou letech několik článků na toto téma, jejich především filosofické zaměření znamená i to, že tyto první kroky jsou spíše ohledáváním terénu a naznačováním cest než skutečným programem.⁵ Jeho vytvoření ovšem není ani možné bez předchozího zmapování terénu; a dále u oboru uchopitelného z tolika úhlů je nutná více než jinde práce v kontaktu, v diskusi, neboť možnost uchopení problematiky z rozmanitých stran se neobejde bez koordinace úkolů.⁶

V oboru literární sociologie jde v podstatě o rozlišení dvou základních oblastí:

1. struktury literárního díla, neboť společenská realizace literárního díla je její součástí;
2. složitě strukturované oblasti sociální, ve které se společenská realizace literárního díla uskutečňuje.

Oblast společenské recepce literárního díla zasahuje řadu tematických okruhů. Uvedme některé základní:

a) Vztah umělec — čtenář. (Míra a forma přizpůsobení se autora čtenáři a naopak. Problematika literární konvence.)

b) Problematika estetického a mimoestetického vnímání literatury jako součást širší problematiky sociologie četby a čtenáře.

¹ Dílčí problematika sociologie umění, orientovaná převážně psychologicky a filosoficky, se objevovala už před válkou ve studiích O. Zicha, O. Fischera, F. Drlína, J. Hrubana.

² J. Mukařovský, *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*, Praha 1935.

³ *Slovo a slovesnost VIII*, 1941, s. 113.

⁴ Práce E. Chalupného, *Literární historie a sociologie*, Jan Pohořelý, Praha 1944.

⁵ O takovou spolupráci se snaží např. časopis *Orientace* — dát příležitost k diskusi (např. diskuse *Pohyb hodnot a naše přítomnost*, *Orientace* 1966, č. 4, s. 30), která zároveň připomíná, že právě

v oboru literární sociologie se nelze obejít bez spolupráce v týmu, který nejen sdružuje pracovníky rozmanitě zaměřené, ale má možnost organizovat i empirické výzkumy.

⁶ Vesměs filosoficko-estetické spekulativní zaměření nejnovějších studií, na druhé straně pak řada empirických výzkumů v oblasti kultury, často bez návaznosti, náhodných a nedostatečně teoreticky fundovaných, rovněž svědčí o vhodnosti zřízení instituce, která by nejen tuto práci koordinovala a dala jí určitou koncepci, ale byla by i základnou lepších možností práce a spolupráce v oblasti teorie i empirie.

c) Společenská skutečnost jako půda pro recepci literatury. Gnoseologická problematika recepce literatury. Sociální podmíněnost motivace četby.

Pokusíme se je nyní alespoň schematicky rozvést: Všimněme si nejprve problematiky vztahu autora a společenského konzumu literárního díla, a pak podrobněji rozvedeme problematiku sociologie četby.

Autor předkládá publiku určité kvality. Obecnou společenskou recepci díla pak zpravidla určí míra jejich konvence. Čím je dílo méně konvenční, tím tížeji se prosazuje jeho obecná čtenářská recepce, neboť tvůrčí autorská osobnost se více či méně odlišuje od dobové konvence.⁷ Budeme z tohoto hlediska sledovat aktivitu a pasivitu čtenářů i základní teoretická východiska společenské transformace literárního díla jako jevu estetického i společenského.

Schéma, naznačující, že čím je literární dílo progresivnější a čím nověji, esteticky výrazněji zprostředkuje v uměleckém tvaru nové prvky společenské skutečnosti, tím progresivněji potom zpětně působí ve společenské praxi, mechanicky opomíjí rozmanitost čtenářské aktivity, rozmanitost úrovně čtenářského publika i rozmanitost společenské motivace četby.

Progresivita i retardační vlivy a posuny v literatuře nejsou jen věci literatury samé, ale souvisí s oblastí sociální transformace literatury, se společenskou recepcí literatury. Neboť teprve ve společenské realizaci (a to nejen aktuálně, ale i historicky pojaté) je literární proces dovršen. Je tedy literární publikum součástí literární struktury, je jejím aktivním činitelem.

Tak, jako je literatura tvůrčím aktem, je — i když v poněkud jiném smyslu — tvůrčím i proces recepce literatury. Stejně jako tvůrčí osobnosti literatury předjímají vývoj společnosti v progresivním tvaru literárním, je po této stránce diferencován i proces recepce. Požadavky širšího publika znamenají spíše tlak ve smyslu retardace (touží po fondu osvědčených hodnot, nemůže chtít něco, co dosud nepoznalo). Požadavky vyšší čtenářské kategorie jsou v oblasti literární recepce tvůrčím činem, neboť to nové, co litera-

tura přináší, potřebují, a proto si progresivitu literárního díla vynucují.

Samozřejmý předpoklad, že každý občan je nebo by mohl být konzumentem umění, zkresluje objektivní pohled na literární publikum, na jeho úroveň, tedy i na jeho potřeby a požadavky. Je proto nutné čtenářské zájmy poznávat, a teprve na základě toho provést kategorizaci čtenářů a odlišit je od nečtenářů; stejně tak je třeba nedělit z čtenářského hlediska literaturu pouze na zábavnou a uměleckou, ale pochopit tyto funkce ve vztahu k funkci estetické a spolu s ní ve složité situaci společenské realizace literárního díla. Funkce zábavné literatury se pak bude z čtenářského hlediska rozpadat na oblasti, jejichž typologii je možno provést na základě teoreticky připraveného výzkumu. (Je například třeba zkoumat, do jaké míry je estetická funkce literatury z hlediska individuální čtenářské konkretizace relativní, zkoumat proměnlivost forem recepce dobové zábavné literatury, v souvislosti se společenskou motivací četby zkoumat i společenskou podmíněnost literárního snobismu.)

Cílem výzkumu takto chápané společenské funkce literatury by pak bylo naznačit progresivní tendence těchto potřeb právě soustředěností na motivace současných požadavků literárního konzumenta (zjišťovat příčiny retardační tendence u nižších kategorií čtenářů a zobecnit požadavky progresivních vrstev čtenářů).

Je-li tento vztah progresivity uměleckého díla v souladu s požadavky čtenářů nejvyšší kategorie (teprve detailním rozbořením lze na základě kategorizace čtenářů a vydělení nejvyšší kategorie nalézt podstatu tvůrčí spolupráce autora a konzumenta), je v nižších čtenářských vrstvách situace kvalitativně odlišná. Zatímco v úzké horní vrstvě čtenářů je touha po nových hodnotách vhodnou půdou pro umělecké dílo, v mnohem početnějších vrstvách nižších (zde by bylo zajímavé a potřebné na základě empirických výzkumů vypracovat čtenářsko-sociální stratifikaci) je umělecké dílo přijímáno prostřednictvím konvencí, společenské faktory (literární módy šířené v širokých okruzích pomocí prostředků kulturní komunikace, literární módy v užších společenských a pracovních kolektivech) působí a násobí

⁷ Problematikou konvencí v literatuře se zabývá stať A. Okopieň-Slawinské, *Úloha konvence v literárně historickém procesu*, Česká literatura 1967, č. 2, s. 97.

zastření individuální motivace a nahradí ji netvůrčí konzumpcí v kolektivu, kde se vnímají často povrchní, konvenční rysy uměleckého díla. U tohoto typu hromadného vnímání se stírají estetické hodnoty uměleckého díla, které může být degradováno na konzumní zboží tím, že si konzument vybere jen líbivý povrch a postaví je tak naroven literatuře komerční. Tedy potřeba autorského postoje vnucovat uměleckou literaturu publiku bez ústupků jeho vkusu (kromě určité nutné míry konvence, na níž závisí míra srozumitelnosti uměleckého díla) a intenzivní potřeba nového — tedy potřeba autorské fantazie — představují základní podmínku tvůrčí spolupráce mezi autorem a čtenářem. Zdá se zároveň, že estetická funkce uměleckého díla má mnohem užší publicitu či srozumitelnost, než jak se donekdávna — ke škodě objektivní práce na tomto úseku — soudilo. V nejpočetnějších vrstvách čtenářů — a to jsou právě střední a nižší čtenářské kategorie (dělítkem pro současnou praxi by bylo několik ukazatelů: nejen vzdělání, společenské zařazení, ale i úroveň, zájmy a dispozice jednotlivce) — je nejvíce zastoupena oblast zábavné literatury. Autorova ctižádost mít úspěch v širokých vrstvách zároveň často znamená ústupky jejich vkusu. Diskredituje se tak nejen umění, ale i role dobré zábavné literatury, napsané pouze za tímto účelem.

Masové sdělovací prostředky (rozhlas, televize, tisk) mají pro vrstvy intelektuálně vyspělé, označené jako čtenáři nejvyšší kategorie, především informativní funkci; pro vrstvy pasivnější, ovlivnitelné módami, jsou tyto sdělovací prostředky nejen zdrojem informací, ale zároveň z velké části uspokojují i jejich kulturní potřeby. Otázka, zda masové sdělovací prostředky neomezují kulturní aktivitu lidí, souvisí už se zmíněnou problematikou individuálních dispozic jednotlivců. Jistě se výše jmenované vrstvy na ně více soustřeďují (odpovídá tomu i statistika majitelů televizorů); to však nutně neznamená, že masové sdělovací prostředky otupují jejich aktivitu. V těchto vrstvách čtenářů převládala pasivita ve výběru zábavy i dříve. Četba „podle tematiky“ prozrazuje i pasivní a neindividuální motivaci výběru četby. Například čtenáři nižší kategorie

(podle výsledků výzkumu společenské funkce knihoven, který provedlo oddělení pro výzkum ÚVMKK Státní knihovny ČSSR v letech 1966—67) se dovidají o knihách a půjčují si knihy především od známých, nejsou tedy v první řadě ovlivněni rozhlasem a televizí. Průkazný materiál o kvalitních změnách v oblasti zábavy a kulturních zájmů by vyplynul z výzkumu založeného především na srovnání předchozí situace (situace před rozšířením masových sdělovacích prostředků — konzumace jiných lidových zábav — lidové kabarety a divadla, programy v pivnicích, četba tzv. brakové literatury) se situací nynější; dokázal by, zda je pasivita určitého druhu konzumentů konstantní a daná určitou úrovní jejich intelektuálního a citového fondu.

S tím souvisí další otevřená otázka problematiky čtenářského přijímání neautentického umění v poměru k umění autentickému — vycházíme-li z předpokladu, že rozdíl mezi autentickým a neautentickým uměním není „v uměleckých typech, ale v rozdílu účinků na čtenáře“.⁸ Jedním z úkolů sociologie literatury je tedy tuto otázku zkoumat a domýšlet, eventuálně přehodnotit obvyklé schéma:

umění autentické = vyšší umění
umění neautentické = nižší umění

Hierarchie autentického umění je v tomto kontextu problematická, neboť i neautentické umění může vyvolat za určitých okolností pocity podobné pocitům vyvolaným uměním autentickým a naopak, z autentického umění se v rukou čtenáře, který si vybere jen některé povrchní rysy, stane prostředek zábavy na stejné úrovni, jako je běžná komerční literatura (sem spadá i problematika digestů). Kde instinkt čtenáře nejvyšší kategorie spolupracuje s tvůrčí autorskou osobností, tam je situace u nižších vrstev složitější. Intelekt a předpoklady pro senzuální vnímání (vnímání individua) podmiňují i určitý typ recepce literárního díla — zda zážitek z konvenční zábavy je v rámci individuální zkušenosti citovým zážitkem (např. emocionální působení kýče), či zda ve čtenářské konkretizaci má odraz stejně banální (je pouze praktickým nástrojem např. pro ukrácení času bez citového zážitku). Může převažovat i střední poloha:

⁸ Bedřich Baumann, *Umělec jako specializovaný společenský myslitel*, Sociologický časopis 1967, č. 1, s. 82.

napodobivost, nesamostatnost ve vlastním výběru a úsudku (čte to, co čtou ostatní, opakuje jejich pocity a přejímá i banální situace z literatury jako návod pro vlastní jednání). V tomto ohledu je schéma funkce tzv. zábavné literatury už svou podstatou zkreslující, neboť i jeho recepce je nutně schematická. Domýšlení do polohy vlastní životní zkušenosti či navození určité nálady těžko vyvolá schéma komerčního literárního díla.

Právě tak, jako podstatou tohoto druhu literatury je banální schéma vylučující individuální uchopení, vylučuje schéma i individuální čtenářskou motivaci. Ta bývá obvykle společenská (od vlivu malého kolektivu až po psychózu konvenčních mód, s jakou se šíří popularita jednotlivého díla či celých tematických oblastí). Podstata problematiky je tedy v míře účasti, v individuální soustředěnosti čtenáře a v kvalitě autenticity jeho vlastní osobnosti. Je tedy tvůrčí účast čtenáře podmíněna kvalitou jeho individuální připravenosti dílo vnímat. Při neosobním pasívním vnímání se estetický účinek uměleckého díla sebevyšší úrovně neutralizuje. Neboť jen individuum může vzdorovat společenské konvenci (u nás tradičně označované jako „měšťáctví“, „maloměšťáctví“), která vzniká z pasívní přizpůsobivosti skupině a jejím zvyklostem, ať už z neschopnosti, ze společenské citlivosti či z pohodlnosti.

Máme-li zkoumat problematiku čtenářských zájmů, nemůžeme opominout její příčiny společenské — tedy složitý a obtížně zachytitelný proces společenské realizace literárního díla, ať už jde o praktickou aplikaci hlediska filosoficko-antropologického (literatura jako zdroj vnitřního světa člověka, literatura jako výchovně etický činitel), o hledisko společensko-politické (literatura jako prostředek v ovlivnění občanské a pracovní úrovně), či o zprostředkování oblasti duchovního bohatství minulosti i jeho současného vývojového stupně. Proces společenské realizace literárního díla, v němž se literární dílo dovršuje, může být uchopen z hlediska společnosti jako většího kolektivu nebo společenských skupin v určité době a společenské situaci, tedy za určitých objektivních podmínek. Tyto podmínky se přeskupují a vytvářejí určité situace, v nichž se literární dílo promítne buď jako přirozená potřeba nebo jako

móda. Krajní skupinou je v tomto pojetí nejvyšší kategorie čtenářů, ve které společenské faktory motivace i realizace jsou vedeny individuálními zájmy; tato skupina je však tak málo početná, že obliba literárního díla se zde neprojeví ani jako móda, ani jako obliba obecnější. To by určité literární dílo muselo sestoupit do početnějších kategorií nižších.

S realizací literárního díla v oblasti společenské těsně souvisí i samo konkrétní vnímání individua. Individuální vnímání uměleckého díla nejen transformuje samu vnímající bytost, ale rozmanitými formami se začleňuje do složité oblasti sociální. Tvůrčí akt kontaktu díla a čtenáře tedy kulminuje aktem tvůrčího přístupu čtenářské individuality, v němž čtenář jednak svou volbou, jednak svou citovou a intelektuální účastí společenskou konkretizaci literárního díla dovrší, neboť literární dílo realizuje v neopakovatelném uchopení svou subjektivní zkušeností.

Резюме

Гана Брабликова: К некоторым задачам социологии литературы

В работе говорится о двух основных течениях литературной социологии междувоенной, чешский структурализм, для которого общественная реализация литературного произведения является органической составной частью литературной структуры (Ян Мукаржовек, Феликс Водичка) и марксистско ориентированной литературной историей и критикой (Карел Теиге, Бедржих Вацлавек), для которой мерой ценности литературного произведения является точность отражения внешней реальности.

Современные задачи литературной социологии должны исходить из актуальных потребностей, назначенных специфическими условиями чешской литературной социологии, данными в особенности последним двадцатилетием ее развития.

В работе автор прежде всего обращает внимание на проблематику общественного приема литературного произведения, в особенности отношения между художником и читателем (в связи с тем проблематики литературной конвенции). Далее обращает внимание на проблематику эстетического и внеэстетического приема литературного произведения и намечает ее социальную обусловленность. (В связи с этой проблематикой намечает основные критерии для назначения читательских категорий.) Индивидуальное внимание художественного произведения как составной части собственной конкретизации литературного произведения постигается в связи с исторически обусловленной социальной динамикой литературного произведения.

Summary

Hana Bráblíková: On the Tasks of the Sociology of Literature

The paper presents two basic trends of the interwar literary sociology, i. e. the Czech structuralism, for which the social realization of a literary work is an organic part of the literary structure (Jan Mukařovský, Felix Vodička) and the literary history and criticism based on Marxist conceptions (Karel Teige, Bedřich Václavěk), for which the exactness of the reflection of the exterior reality represents the value measure of the literary work.

The contemporary tasks of the Czech literary sociology must proceed from topical needs determined by specific conditions of

the Czech literary sociology, given especially by the last two decades of its development.

In the paper attention is paid especially to the problems of social reception of the literary work, particularly to the relation between the writer and the reader (and, in connection with it, to the problems of literary convention). Further, the problems of the esthetic and the non-esthetic reception of the literary work are dealt with and its socially conditioned character is indicated. In connection with these problems, the fundamental criteria for determining the reader's categories are mentioned. The individual perception of the work of art as a part of the virtual concretization of the literary work is conceived also in connection with the historically conditioned social dynamics of the literary work.

K rozboru kategorie „indiferentů“ při výzkumu mínění

MICHAL ILLNER

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Z pochopitelných důvodů je u nás dosud k dispozici jen málo vlastních metodologických zkušeností z výzkumu postojů a mínění v politických otázkách. V době, kdy empirický výzkum této problematiky nabývá na aktuálnosti a jeho výsledky se nezřídka stávají argumenty při praktickém rozhodování, je to vážný nedostatek. Soudíme proto, že je naléhavě třeba systematicky rozebírat a zobecňovat metodologické poznatky získávané při výzkumech tohoto druhu a případně i výzkumy projektovat již s ohledem na řešení některých základních metodologických otázek. Jde o podmínky a meze validity a spolehlivosti získávaných informací, tedy především o problémy nejúčelnějších způsobů a rozsahu výběru, o formulaci otázek, lokalizaci politických tabu, o roli stereotypů, o způsob, kterým respondenti interpretují základní politickou terminologii, o jejich informovanost, o roli anonymity, o důvěru ve výzkumné instituce, o časovou stabilitu vyšetřovaných jevů, a podobně. O tom všem je navíc nutno

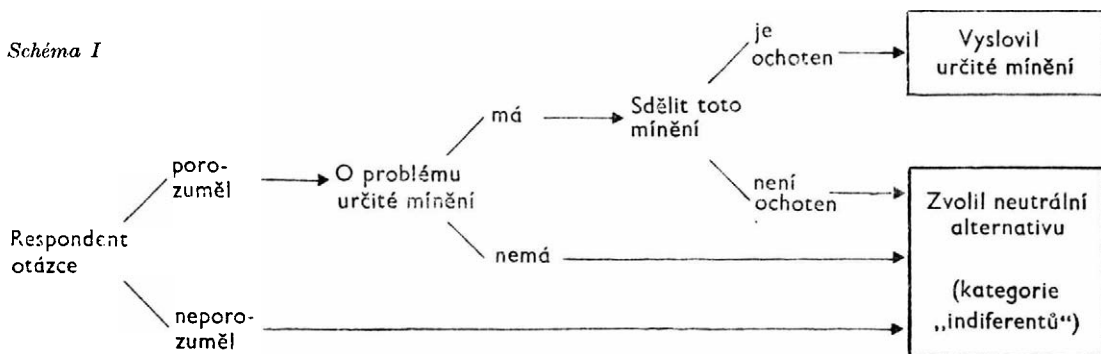
získat přehled podle různých složek populace. Je při tom jasné, že zahraniční zkušenosti získané v odlišné kulturní a politické atmosféře mohou mít jen omezenou platnost.

U výzkumů mínění prováděných technikou dotazníku nebo rozhovoru a užívajících uzavřených otázek může být zajímavým zdrojem metodologických poznatků rozbor kategorie respondentů, kteří na jednotlivé otázky sice odpověděli, ale svou odpověď žádné určité mínění nevyjádřili (volili neutrální alternativu „nevím“, „nejsem rozhodnut“, „nepřemýšlel jsem o tom“, apod.).¹ Je zřejmé, že tato kategorie, pro niž zavádíme pracovní název „indiferenti“, bude vzhledem ke své reziduální povaze značně různorodá. Hlavní, pravděpodobné zdroje této různorodosti se snažíme znázornit ve schématu 1.

Do kategorie indiferentů tedy spadají především tyto tři hlavní analyticky rozlišitelné případy:

1. Respondenti, kteří vnímali pouze syntaktický aspekt předložené otázky, ni-

Schéma I

Poznámka:

Účelem schématu je znázornit různorodost kategorie „indiferentů“, tedy poukázat na skutečnost, již zde věnujeme pozornost. Jako každý podobný model toto schéma realitu značně zjednodušuje. Abstrahuje např. od

případů, kdy respondenti, kteří otázce neporozuměli, neměli určité mínění nebo je nebyli ochotni sdílet, tuto situaci vyslovením určitého mínění maskují. Nebere také v úvahu respondenty, kteří otázku nezodpověděli.

¹ V sociologické literatuře byla věnována pozornost rozboru tzv. „response bias“, avšak především pokud jejich zdrojem bylo nevracení dotazníků (viz např. A. N. Oppenheim v *Questionnaire Design and Attitude Measurement*, Basic Books, New

York 1966) nebo odmítnutí odpovědi (viz např. H. Cantril v *Gauging Public Opinion*, Princeton University Press, Princeton 1944). My se zde problému dotýkáme z jiného konce.

koli však její stránku sémantickou (byli například odrazení její grafickou úpravou či nadměrnou délkou, nebo ji neporozuměli).

2. Respondenti, kteří vnímali i sémantickou stránku otázky, skutečně však žádné určité mínění o daném problému neměli — skutečně tedy „nevěděli“ nebo „nebyli rozhodnutí“.

3. Respondenti, kteří vnímali sémantickou stránku otázky a měli navíc o daném problému i určité mínění, z nějakého důvodu je však nebyli ochotni sdělit. Zde by byl zahrnut případ, kdy se respondent své mínění obává uvést, tedy případ aktuální při výzkumu politické problematiky v našich podmínkách.

V konkrétní empirické situaci budou jistě zastopeny všechny tři případy současně (pravděpodobně budou působit i vlivy další), a určit podíl každého z nich bude bez zvláštního výzkumu prakticky nemožné. A přece je správná interpretace mnohoznačné kategorie „indiferentů“ velmi důležitá — zvláště je-li tato kategorie, jak často u výzkumů politické problematiky bývá, značně početná.² Výsledky výzkumu pak bude např. nutno hodnotit jinak, jestliže kategorie „indiferentů“ bude tvořena převážně respondenty druhého typu, a jinak, budou-li v ní převažovat ti, kdo se obávají vyslovit své jinak negativní mínění — tedy respondenti typu třetího.³

V některých případech by však bylo

možné pokusit se o zjištění, zda v rámci určitého výzkumu některý z uvedených typů nepřevažuje. Pokud by skutečně převažoval, získali bychom tak pro interpretaci kategorie „indiferentů“ určité vodítko a odtud i poznatky o tom, jak respondenti vcelku na předložené otázky reagovali. Potřebné informace by mohl poskytnout rozbor pořadí otázek položených v daném výzkumu z hlediska velikosti relativních četností skupin „indiferentů“ k nim příslušných. Šlo by o to nalézt faktor, který by toto pořadí dostatečně vysvětloval. Ukáže-li se například, že určujícím kritériem je grafická přehlednost, délka nebo srozumitelnost otázek, dá se předpokládat prvý z výše uvedených případů. Je-li jím naopak politická exponovanost problému, půjde pravděpodobně o případ třetí.

Tento postup jsme se pokusili vyzkoušet na empirickém materiálu získaném z výzkumu politického smýšlení a hodnotové orientace mladých lidí.⁴ Souboru 162 prodavaček a kadeřnic byl v tomto výzkumu předložen anonymní dotazník o šestnácti otázkách, z nichž sedm se týkalo jejich mínění o různých politických problémech. Všechny otázky byly uzavřené. Uvádíme je i s alternativami odpovědí v tabulce 2.

Shodně s navrhovaným postupem jsme seřadili tyto otázky podle relativních četností kategorie „indiferentů“ a získali jsme pořadí, které ukazuje tabulka 1.

Tabulka 1: Pořadí otázek podle relativních četností kategorie „indiferentů“

1.1 Pořadí otázek podle hodnot v sloupci 1.4.2	1.2 Číslo otázky v dotazníku	1.3 Mínění vyjádřili		1.4 „Indiferentů“	
		1.3.1 Absolutní četnost	1.3.2 %	1.4.1 Absolutní četnost	1.4.2 %
1. — 2.	11a	143	88	19	12
1. — 2.	12	143	88	19	12
3.	9	138	85	24	15
4.	11b	131	81	31	19
5.	8	125	77	37	23
6.	10	115	71	47	29
7.	7	107	66	55	34

(N = 162)

² Problém není akutní tehdy, je-li podíl „indiferentů“ tak malý, že ani jejich přičtení ke kterékoli další poloze postojové stupnice nezmění pořadí.

³ Na různost kategorie „indiferentů“ a tedy možnost různého jejího výkladu se při interpretaci výsledků výzkumu často zapomíná. Obvykle se mlčky předpokládá, že je tvořena převážně respondenty druhého typu, což ovšem může leckdy zna-

menat neúměrné zjednodušení. Chyba se často násobí i tím, že alternativy „nevím“, „nejsem rozhodnut“, atd., se mylně používá jako nulové polohy v postojových stupnicích, ačkoliv její význam může být ve skutečnosti odlišný.

⁴ Výzkum politického smýšlení a hodnotové orientace mladých lidí zaměstnaných na úseku obchodu a služeb v obvodu Praha 1, realizovaný v r. 1966/7 z podnětu OV KSČ v Praze 1.

Tabulka 2

Číslo otázky v dotazníku	Znění otázky	Alternativy odpovědí
7	Domníváte se, že dojde k nové světové válce?	Rozhodně ano, asi ano, spíše ne, rozhodně ne, nevím — nepřemýšlím o tom
8	Kdo má podle vašeho názoru vinu na současném mezinárodním napětí?	ČLR, NSR, SSSR, USA, jiné státy, nevím
9	Domníváte se, že ČSSR má nyní nějaké obtíže, např. hospodářské?	Ano — jde o vážné obtíže, ano — ale jsou to běžné obtíže, ne, nevím — nepřemýšlím o tom
10	Domníváte se, že Západní Německo má zájem na rozpoutání nové války?	Rozhodně ano, spíše ano, spíše ne, rozhodně ne, nevím
11a	Jak hodnotíte současný poměr hospodářských sil ve světě?	Převahu mají rozhodně kapitalistické státy, převahu mají spíše kapitalistické státy, poměr sil kapitalistických států a socialistických států je vyrovnan, převahu mají spíše socialistické státy, převahu mají rozhodně socialistické státy, nevím — nepřemýšlím o tom
11b	Jak hodnotíte současný poměr vojenských sil ve světě?	Převahu mají rozhodně kapitalistické státy, převahu mají spíše kapitalistické státy, poměr sil kapitalistických a socialistických států je vyrovnan, převahu mají spíše socialistické státy, nevím — nepřemýšlím o tom
12	Domníváte se, že činnost ČSM uspokojuje zájmy mladých lidí?	Rozhodně ano, spíše ano, spíše ne, rozhodně ne, nevím

Při prohlídce tabulky zjistíme, že se otázky seřadily do prakticky tří skupin: v první skupině (s nejmenším podílem „indiferentů“) jsou otázky 9, 11a, 12, týkající se hospodářské situace vnitřní i mezinárodní a činnosti ČSM, ve druhé skupině otázky 8 a 11b, kde jde o hodnocení vojenských sil a viny na mezinárodním napětí, ve třetí skupině (s největším podílem „indiferentů“) jsou otázky 7 a 10, týkající se nebezpečí války. Na jedné straně jsou tedy otázky zaměřené na problematiku vnitropolitickou anebo mající aspekty ekonomické, na druhé pak otázky týkající se nejobecnějších mezinárodně politických věcí.

Domníváme se, že získané pořadí by bylo možno dostatečně vysvětlit vzdáleností toho kterého problému od běžné praktické zkušenosti respondentů, a to

tak, že podíl „indiferentů“ s touto vzdáleností roste. Předpokládáme tedy, že dotázaní se vyslovovali tím určitěji, čím spíše si mohli o daném problému udělat představu na základě vlastní zkušenosti, již je zřejmě blíže činnost ČSM, srovnání hospodářských sil založené na kvalitě a cenách spotřebního zboží nebo úsudek o existenci vnitřních hospodářských obtíží, než úsudek o pravděpodobnosti války nebo o vině na mezinárodním napětí.

K ověření této domněnky jsme předložili uvedených sedm otázek deseti respondentům s tím, aby každý samostatně sestavil jejich pořadí z hlediska předpokládaného faktoru. Výsledné pořadí vytvořené podle modů hodnocení jednotlivých otázek je uvedeno v tabulce 3.

Toto pořadí jsme porovnali s pořadím otázek podle podílu „indiferentů“, jak je uvedeno ve sloupci 1. 2 tabulky 1. Spearmanův koeficient pořadové korelace činí $r_s = 0,822$, korelace je tedy dosti těsná. Dovolíme-li si ji interpretovat kauzálně,⁵ pak lze vyslovenou domněnku o vlivu vzdálenosti problému od běžné praktické zkušenosti dotázaných pravděpodobně přijmout.

Tabulka 3: Pořadí otázek podle vzdálenosti problému od běžné praktické zkušenosti respondentů, jak stanoveno rozhodci

2.1 Číslo otázky v dotazníku	2.2 Modus pořadí uvedených rozhodci
12	1.
9	2.
11a	3.
8	4.
10	5.
7	7.
11b	7.

Z obdržených výsledků můžeme soudit, že

1. neutrální alternativy v předložených otázkách skutečně diferencovaly respondenty, jejichž mínění nebylo určité (dá se totiž předpokládat, že vyhraněnost mínění souvisí s možností učinit si o věci názor na základě vlastní zkušenosti);

2. relativní četnosti kategorie „indiferentů“ diferencují předložené otázky především podle vyhraněnosti mínění respondentů a nikoli podle jiných, rušivých faktorů. (Vyloučit zde pravděpodobně můžeme například významnější působení obav z politicky exponované problematiky). Tedy závěry, které jsou pro interpretaci získaného materiálu nepochybně užitečné.

Doufáme, že tento příspěvek dostatečně zdůraznil užitečnost analýzy a význam správné interpretace kategorie „indiferentů“ při výzkumu mínění, zvláště v problematice politické. Uvedený příklad pak byl míněn spíše jako ilustrace než jako metodický návod.⁶

Резюме

Михал Иллнер: К анализу категории «индифферентов» при исследовании мнения

При исследованиях мнения техникой опросного листа или разговором, определенная часть респондентов избирает обыкновенно в завершённых вопросах нейтральную альтернативу «не знаю», «я ещё не решился», «я не думал об этом» и т. д. Упомянутая категория респондентов здесь по линии работы обозначена как «индифференты», является из-за своего резидуального характера значительно гетерогенной. Упомянутую категорию создают а) респонденты, воспринимающие только синтаксическую сторону вопроса, а не её семантическую; отклонились от него из-за его графического оформления или не поняли его, б) респонденты, воспринимающие и семантическую сторону вопроса, но без определённого мнения, в) респонденты, воспринимающие семантическую сторону вопроса, были определённого мнения, но не желали его высказать. Правильная интерпретация негетерогенной категории «индифферентов» имеет там, где её многочисленность высокая (это правдоподобно в исследовании мнения о политических вопросах), важное значение для адекватной оценки результатов исследования. На практике очень часто и неправильно предполагается, что она создается только респондентами типа б).

На результатах исследования политического мнения мелких людей, работающих в магазинах и службах показан способ, как можно было бы в некоторых случаях установить, если в рамках определённого исследования не превосходит некоторый из указанных типов. Анализируется последовательность вопросов с точки зрения значительности, принадлежащих к ним частот «индифферентов». Путём порядковой корреляции ищется деятель, который смог бы объяснить этот порядок.

Summary

Michal Illner: Contribution to the Analysis of the Category of "Indifferents" in Public Opinion Surveys

As a rule, in public opinion surveys realized by means of questionnaires or interviews a certain number of the respondents chooses, in answering closed questions, a neutral alternative "I do not know", "I have not yet decided", "I have not thought about it", etc. This category of respondents, denoted in the present paper, for working purposes, as "indifferents", is considerably heterogeneous owing to its residual nature. It is formed by a) respondents who perceived only the syntactic aspect of the question, not its semantic aspect — they were discouraged by its graphic layout or did not understand it; b) respondents who perceived also the semantic aspect of the question but had no definite opinion, c) respondents

⁵ Kauzální výklad korelačního vztahu, i když se v praxi běžně provádí, není vždy zcela oprávněn.
⁶ Za užitečné poznámky k rukopisu děkuji M. Be-

who perceived the semantic aspect of the question, had a definite opinion but were not willing to communicate it.

The correct interpretation of the non-homogenous category of indifferents will therefore be, wherever its frequency is high (this is probable in the case of the public opinion surveys concerning political questions), important for the adequate evaluation of the research results. In practice it is often incorrectly presumed that it is formed exclusively by respondents of the type b).

On the results of the research into the

political opinions of young people working in business and in the services, the method is demonstrated by means of which it would be possible, in some cases, to find out whether any one of the mentioned types does not prevail within the scope of a certain research. The order of the questions is analysed from the standpoint of the magnitude of the frequencies of "indifferents" appurtenant to them and, by means of serial correlation, the agent that would explain this order is sought.

Možnosti použití markovských řetězců v empirických sociologických výzkumech

1. Úvodní a teoretická část. Jedna aplikace — nejpravděpodobnější dráha

JOSEF LAUBER

Vysoká škola ekonomická, Praha

Úvod

Většina sociologických výzkumů se prozatím spokojuje s jednorázovým zachycením a analýzou vztahů ve výběrovém souboru. V mnoha případech je zajímavé zkoumání vlivu časového faktoru na sociální jevy. Zde se nabízí použití některých metod založených na teorii stochastických procesů. Tyto metody nepatří do běžného arzenálu sociologických technik, takže zatím není mnoho zkušeností s jejich aplikacemi. V této první části článku se zmíníme o jednom matematickém modelu, o dalších modelech a praktických výsledcích bude pojednávat další část.

Existují dva odlišné přístupy k postižení vývojových aspektů v empirických šetřeních. První je založen na srovnávání výsledků zkoumání reprezentativních výběrových souborů v několika časových obdobích. Tak můžeme sledovat změny v procentuálních rozloženích hodnot, kauzálních závislostech, apod. V takových případech je ze statistických důvodů výhodné, jsou-li výběrové soubory stejně rozsáhlé (intervalu spolehlivosti).

Druhý přístup spočívá v tom, že studujeme stálý výběrový soubor v několika časových okamžicích. To můžeme docílit buď opakovaným šetřením stejného souboru respondentů, nebo tak, že se ptáme na určité skutečnosti z minulosti. Volba způsobu pořízení takovýchto dat záleží na možnostech, prostředcích a cílech výzkumu. V dalším soustředíme pozornost na data tohoto druhého typu.

Co lze provádět s těmito daty? Samozřejmě je možno s nimi nakládat způsobem, který byl uveden pod názvem první přístup. Tím získáme představu o změnách způsobených „stárnutím“ souboru. Máme však ještě další možnosti, které plynou z toho, že známe jakousi částečnou „historii“ každého jedince. Zavedeme formální symboliku, která umožní stručnější vyjadřování a obecnost výkladu.

Předpokládejme, že známe hodnoty skupiny znaků $E_1, E_2, \dots, E_n$, v časových okamžicích $t_1, t_2 \dots t_T$ u určitého souboru jedinců.

Situaci jedince v čase t_i ($t = 0, 1, \dots, T$) rozumíme hodnoty znaků $E_1, E_2, \dots, E_n$ v okamžiku t_i . Předpokládáme-li, že hodnoty znaků jsou kategorizovány, lze situaci jedince v určitém časovém okamžiku znázornit n -rozměrným vektorem, jehož složkami jsou příslušná čísla kategorií. Na tomto místě je třeba poznamenat, že do skupiny znaků $E_1, E_2, \dots, E_n$ zahrnujeme nejen přímo zjišťované znaky, ale i znaky uměle vytvořené (různé indexy, škály, apod.).

*

Teoretická část

Uvažujeme-li v pravděpodobnostních modelech explicitně vliv času, potom jsou ve většině případů po sobě jdoucí situace nějakým způsobem podmíněny, existuje mezi nimi určitá vazba. Pro studium závislosti tohoto charakteru jsou vhodné takové modely, které využívají podmíněných pravděpodobností pro popis přechodů z jedné situace do druhé. Uvažujeme-li podmíněnost pouze mezi dvěma situacemi, hovoříme o stochastických modelech s jednoduchou vazbou. V řadě reálných procesů jsou poměry složitější — na situaci má vliv několik předchozích stavů děje. Zde je tedy vazba vícenásobná. Konstrukce a hlavně řešení pravděpodobnostních modelů s vícenásobnou vazbou není v současné době v takovém stadiu, aby bylo možno uvažovat o praktických aplikacích. Některé zkušenosti z používání stochastických procesů v různých odvětvích nás však opravňují k domněnce, že mnohdy stačí k vystižení podstatných rysů procesů vazba jednoduchá, vícenásobná vazba je pak již jen určitým zpřesněním. Na otázku, do jaké míry je tato domněnka oprávněná, lze v konkrétních přípa-

dech odpovědět až po konstrukci modelu a srovnání s reálným procesem.

Dále se budeme zabývat studiem procesů s jednoduchou vazbou v diskrétní časové řadě. Vhodným matematickým nástrojem pro práci s takovými ději jsou markovské řetězce. Pokusíme se shrnout základní informace o tomto matematickém aparátu.

Předpokládejme, že sledujeme určitý proces, který může být v okamžicích $t_0, t_1, \dots, t_T$ v konečném počtu stavů. Přípustné počty stavů mohou být pro různé okamžiky rozdílné. Pravděpodobnost, že proces je v okamžiku t_k v i -tém stavu, označíme $r_i(k)$. Tyto pravděpodobnosti definují vektor $\vec{r}(k)$. Dále zavedeme pojem matice podmíněných pravděpodobností přechodu, kterou označíme P . Prvek p_{ij} matice P udává pravděpodobnost tohoto jevu: prvek, který je v určitém okamžiku v i -tém stavu, bude v následujícím okamžiku (zkoumané časové řady) ve stavu j -tém. V aplikacích markovských řetězců se obvykle pracuje s homogenními řetězci, u nichž matice podmíněných pravděpodobností přechodů nezávisí na čase. Pro naše účely, kdy hodláme vycházet z empirického materiálu, bude výhodnější zavést nehomogenní markovské řetězce, které tuto formu nezávislosti na čase nepředpokládají. Matici podmíněných pravděpodobností, která popisuje přechody mezi okamžiky k a $k+1$, označíme $P(k)$. V teorii markovských řetězců se dokazuje, že rozdělení pravděpodobností stavů procesu v čase $k+1$ jednoduše závisí na rozdělení v čase k . Tvar této závislosti udává vztah

$$\vec{r}(k+1) = \vec{r}(k) P(k) \quad (1)$$

$\vec{r}(0)$ — rozdělení pravděpodobností v čase t_0
Vztah (1) je třeba chápat ve smyslu maticového násobení. Vektory $\vec{r}(k+1)$ a $\vec{r}(k)$ jsou řádkové. Je vidět, že k úplnému pravděpodobnostnímu popsání procesu, který se chová jako systém s jednoduchou vazbou, stačí znát počáteční rozdělení pravděpodobností [tj. vektor $\vec{r}(0_T)$] a matice $P(k)$. Rozložení pravděpodobností v dalších okamžicích časové řady lze pomocí formule (1) postupně spočítat. Jestliže je počet stavů v jednotlivých časových okamžicích stejný a empiricky zjištěné matice $P(k)$ se podstatně od sebe neliší, dá se uvažovat o nahrazení těchto

matic jednou průměrnou maticí, která nezávisí na čase.

Dále se zaměříme na aplikační možnosti tohoto aparátu. Zde se zmíníme o jedné možné aplikaci. O dalších a konkrétních zkušenostech získaných z výzkumu „sociální diferenciací a vertikální mobility“, prováděném Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy v Praze, bude pojednávat další část článku.

Jedna možnost aplikace — nejpravděpodobnější dráha

Uvažujeme určitý soubor respondentů M . Pro prvky tohoto souboru ($x \in M$) známe situace (vektory $\vec{x}_k$) v časových okamžicích $t_0, \dots, t_T$. Množině M tedy přísluší několik množin situací. Tyto množiny označme S_k ($k = 0, 1, \dots, T$). Zavedeme zobrazení φ_k , které jednoznačně zobrazí vektory $\vec{x}_k \in S_k$ do množiny přirozených čísel.

Formálně:

$$x \in M, \vec{x}_k \in S_k \longrightarrow \varphi_k(\vec{x}_k) \in \{1, 2, \dots, n(k)\}$$

pro $k = 0, 1, 2, \dots, T$

$n(k)$ — počet kategorií S_k při zobrazení φ_k .

Co prakticky znamená zobrazení φ_k ?
Není to nic jiného než formalizace tohoto postupu: zvolím určité kritérium, podle kterého připsuji situacím přirozená čísla, která představují stavy v čase t_k . V nejednodušším případě to znamená, že zvolím jeden znak a podle jeho hodnot připsuji čísla stavů. Název zobrazení pro převod situací na stavy byl zvolen proto, že obecně může být tato operace mnohem složitější než vytřídění podle hodnot jednoho znaku. Zobrazení φ_k může být pro každý okamžik různé, což umožňuje to, že volbou tohoto předpisu lze vyhovět aspektům, které se mění v čase. Toto zobrazení v sobě implicitně zahrnuje i možnost jiných kategorizací hodnot znaků pro různé časové okamžiky.

Po zvolení posloupnosti zobrazení $\varphi_0, \varphi_1, \dots, \varphi_T$ můžeme každému prvku $x \in M$ přiřadit posloupnost přirozených čísel

$$\varphi_0(\vec{x}_0), \varphi_1(\vec{x}_1), \dots, \varphi_T(\vec{x}_T)$$

Dráhou prvku $x \in M$ ve smyslu posloupnosti zobrazení $\varphi_0, \varphi_1, \dots, \varphi_T$ budeme rozumět vektor

$$\vec{d}(x) = \{\varphi_0(\vec{x}_0), \varphi_1(\vec{x}_1), \dots, \varphi_T(\vec{x}_T)\}$$

Dráha prvku představuje průřez „historií“ jedince sledovanou v okamžicích $t_0, t_1, \dots$,

t_T z hlediska vyjádřeného posloupnosti zobrazení $t_0, \varphi_1, \dots, \varphi_T$.

Nyní se budeme zabývat zkoumáním drah prvků. Některé problémy tohoto zkoumání jsou patrné na následujícím příkladě.

Uvažujme šest časových okamžiků — $t_0, t_1, \dots, t_5$. Počet stavů v těchto okamžicích je 10 [$n(k) = 10$ pro $k = 0, 1, \dots, 5$]. Počet možných drah je potom

$$p = 10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot 10 \cdot 10$$

$$[\text{obecně: } p = n(0) \cdot n(1) \cdot \dots \cdot n(T)]$$

V našem příkladě je 10^6 možných drah. S růstem počtu časových okamžiků a počtu možných stavů roste velice drasticky počet potenciálně možných drah.

Zjišťování, kolika respondentům přísluší jednotlivé dráhy, je proto velice nesnadné i pro velké a rychlé počítače. Řešení této úlohy je mnohdy východiskem pro další analýzu dat uvedeného typu. Velmi často nás nezajímají četnosti všech možných drah, ale spokojíme se s nalezením několika „nejfrekventovanějších“ drah.

V takové situaci může být někdy užitečný přístup založený na myšlence markovských řetězců. Tento přístup má ale jeden háček, a to předpoklad o platnosti jednoduché vazby, který nemusí být vždy splněn. Dá se říci, že většinou asi není splněn. Pro výpočty informačního rázu stačí alespoň přibližná platnost tohoto předpokladu. Domníváme se, že v některých sociologických problémech — zvláště jsou-li intervaly mezi okamžiky, v nichž zkoumání provádíme, dostatečně dlouhé — nemusí být jednoduchá vazba přílišným zjednodušením. Dalším problémem je určení matic podmíněných pravděpodobností přechodu. Máme-li k dispozici dostatečně velký soubor (ve statistickém smyslu), lze podmíněné pravděpodobnosti aproximovat relativními četnostmi získanými z kontingenčních tabulek, které popisují přechody mezi stavy v časových intervalech.

Na základě myšlenek dynamického programování byl nalezen a na počítači vyzkoušen algoritmus, který umožňuje řešit tyto úlohy:

1. Nalézt tvar nejpravděpodobnější dráhy prvků z M.
2. Nalézt tvar nejpravděpodobnější dráhy za těchto podmínek:

- a) dráha začíná ve zvoleném stavu,
- β) dráha končí ve zvoleném stavu,
- γ) dráha prochází zvoleným stavem,
- δ) kombinace podmínek α, β, γ.

Chceme-li získat skutečnou, nikoliv pravděpodobnou četnost dráhy, jejíž tvar známe, projdeme strojově soubor a registrujeme počet jedinců, jejichž dráha se s ní shoduje. Zajímá-li nás tvar další pravděpodobně nejvíce obsazené dráhy, potom můžeme postupovat tak, že opravíme matici $P(k)$ tím, že v nich neuvažujeme jedince, kterým přísluší již vytypovaná dráha, a algoritmus opakujeme.

Zajímavé výsledky může přinést aplikace této metody na podsoubory. Zde již analýza matic podmíněných pravděpodobností přechodu může přinést cenné informace. V této souvislosti se nabízí celá řada možností.

Literatura:

1. R. Bellman, *Dynamic Programming*, Princeton University Press, Princeton 1957.
2. R. Bellman—S. Dreyfus, *Applied Dynamic Programming*, Princeton University Press, Princeton 1962.
3. L. Howard, *Markov Chains and Dynamic Programming*, New York 1960.
4. J. Walter, *Stochastické modely ekonomických procesů*, Praha SPN — VŠE 1966.

Резюме

Носиф Лаубер: Возможности применения цепи Маркова в эмпирических социологических исследованиях

Статья информативно занимается возможностью применения неомогенных цепей при изучении временных трендов в эмпирических данных, которые определенно содержат историю каждого индивидуума. При предположении действия простой связности между состояниями, можно воспользоваться методом, дающим возможность обнаружения формы одной или нескольких самых правдоподобных временных путей сочетания. Практический опыт будет описан в следующей части статьи.

Summary

Josef Lauber: One Possibility of Applying Markov Chains in Empirical Sociological Researches

The paper gives information concerning the possibilities of applying non-homogenous Markov chains in studying the time trends occurring in empirical data, which explicitly contain the history of each individual. On the presumption of the validity of a simple connection among the situations, it is possible to apply a method aimed at finding the form of one or several most probable time trends of the group. The practical experience will be described in the further part of the article.

Otakar Machotka: The Unconscious in Social Relations (An Analysis of Unconscious Processes in Personality, Society and Culture)

[Nevědomí v sociálních vztazích. (Analýza nevědomých procesů v osobnosti, společnosti a kultuře.)]

Philosophical Library, New York 1964, s. 321.

Plyne z bezmála již sedmdesátileté tradice, že se s problematikou mechanismů a funkce nevědomých procesů v životě jednotlivce i společnosti zpravidla asociuje představa dynamiky potlačených motivů a emocí, podmiňujících tvorbou symptomů, syndromů a asociálních protestů a vzpour stabilizovaný diktát sociálních hodnot a norem. Takto alespoň — řečeno v lapidární zkratce — interpretuje problém nevědomí psychoanalýza; činí tak v podstatě shodně jak v dílech svých klasiků, tak i v dílech většiny svých starších i novodobých revizionistů. Těsné spojení problémů nevědomí s jejich psychoanalytickou formulací a interpretací je pochopitelné. Vždyť tato problematika byla psychoanalytickými (či jinými slovy „hlubinné“, nebo též „dynamicko“-psychologickými) školami pro moderní vědu odhalena a snad do značné míry i vytvořena. Proto asi nemalou část čtenářů překvapí, v jak velké míře je práce Otakara Machotky vůči celé této dlouhé a plodné tradici imunní a do jisté míry i netečná. A to jak ve smyslu pozitivního čerpání, tak i ve smyslu kritické konfrontace, přehodnocování a výslovného odmítání. Jinými slovy, autor ponechává (až na vcelku malé výjimky) celou vědní disciplínu, koncentrovanou primárně na nevědomí, prakticky mimo zřetel.

Autor předmluvy H. Blumer soudí, že Machotka chápe problém nevědomí daleko širěji než psychoanalýza. Soudím spíše, že nejde ani tak o rozšíření výměru nevědomí a jeho funkce, jako spíše o „oddramatizování problému“. Pozornost psychoanalytiků je totiž upena především na dramatický konflikt mezi silami superega a spontánní pudovosti a emocionalitou subjektu. Superego, fundované vnitřními hodnotami a normami sociokulturního prostředí, potlačuje, deformuje, eventuálně adaptuje a cenzuruje popudy a pohnutky, neslučitelné s jeho principy. Banální mechanismus je ten, že je prostě nepustí do vědomí. Potlačená pudová impulsivita však v zašifrovaných podobách nadále manifestuje svůj neudolatelný dynamismus. Takto vznikající konflikt mezi strukturálními instancemi osobnosti zakládá podstatný díl vnitřního (intrapersonálního) i vnějšího (sociálního) pohybu jedince. Psy-

choanalýza je ovšem způsobem studia tohoto principiálního konfliktu angažována i v jeho rozřešení: jde jí o to, zvýšit míru uvědomování si smyslu a funkce nevědomých sil a tím je zbavovat jejich asociálního vyústění. Nezbytně se přitom klade i nárok na společnost a kulturu, které mají být takové, aby poskytlý sebeuvědomovacímu procesu člověka nutné podmínky a prostředky. — Machotka se oproti tomu zaměřuje především na daleko harmoničtější službu, kterou vykonávají nevědomé procesy a funkce pro sociální adaptaci člověka. Bráno cum grano salis, v popředí psychoanalytického pojetí nevědomí je interferující působení nevědomých sil vůči vědomé seberegulaci jedince a konflikt z toho plynoucí. Jinými slovy, v popředí je krize socializace a sociální adaptace člověka. V popředí Machotkova zájmu je spíše deskripce a ilustrace způsobů, jak nevědomí ruku v ruce s vědomím usnadňuje a podporuje adaptační a vůbec socializační proces individua. Nevědomí tvoří především zásobárnu nepřeborných zkušeností a možností, jejichž včasné zvažování a posuzování je mimo možnosti situačně přetřeseného vědomí. Způsob postavení a rozpracování problému je — ve srovnání se zmíněnou angažovaností psychoanalýzy — daleko akademičtější, se zálibou v deskripci a ilustraci.

Po druhé světové válce se dostaly otázky nevědomí i do problémového spektra neobehavioristických škol (respektive S—R teoretických systémů) — viz mimo jiné průkopnickou práci Dollarda a Millera (1950) nebo novější monografii Bandury a Walterse (1963). I zde však je problematika nevědomí studována především v souvislosti s teorií konfliktů, či — přesněji řečeno — je pojata jako problém vlivu stresu na intrapersonální i interpersonální verbalizovatelnost určitých zkušeností. S—R teoretici se ovšem navíc velmi striktně drží zásady, že problém je vědecky uchopen jen v té míře, v jaké jsou hypotézy jeho řešení a vysvětlení transkribovány do experimentálního (či kvazi-experimentálního) projektu s jasným vymezením závislých a nezávislých proměnných; držitelnost hypotézy pak odvisí v prvé řadě od nalezení průkazných měrných hodnot její validnosti. Z toho plyne, že problém musí být z hlediska teorii S—R zprvu předběžně reduktivně adaptován, tj. učiněn experimentovatelným, a pak je teprve možno jej v pravém slova smyslu vědecky studovat. Získaná data jsou pak jasně definována, ale na druhé straně zpravidla příliš těsně spjata s umělostí experimentální (mnohdy laboratorně experimentální) situace. O. Machotka se ne-

ztotožňuje ani s tímto — v moderní psychologii převládajícím — přístupem. Nevynytbá se sice argumentaci experimentálně potvrzenými zjištěními, ale větší důraz klade na argumentaci pomocí prezentace bezpočtu příkladů a odkazů vyjasňujících obecně srozumitelné souvislosti, která svědčí ve prospěch výchozí hypotézy.

Podle vlastního autorova doznání byly jedním z hlavních impulsů k sepsání této knihy jeho osobní zážitky v okupovaném Československu (1939—1945). Náhlá a drastická změna jednotlivosti i celkového životního stylu si vynucovala hlubokou a obtížnou, ale nevyhnutelnou readaptaci. Lidé se dostávali do konstelací zcela nových abnormálních zátěží a nároků s dalekosáhlými důsledky, což v nich aktualizovalo adaptační mechanismy, tkvící hlouběji v organicitě člověka než ve sféře uvědomování a plánování životní strategie a životních cílů. Takto tlakem životních nevyhnutelností „oslovená“ osobnost si mimo dosah svého plného uvědomění vytváří nové normy a hodnoty jakožto nové determinanty a vnitřní regulační principy svého jednání a prožívání. Tyto nové determinanty a principy se prosazují pozvolna pod dosavadními hodnotami, normami a postoji, které se postupem času oslabují a relativizují, aby je nakonec zcela rozrušily nebo přetvořily a podřídily nové socializační či adaptační intenci.

Výchozím jádrem Machotkovy knihy, kolem kterého se pak strukturují další kategorie problémů, je tedy dokládání, ilustrování a prosvětlování velmi obecné hypotézy, že některé nové, zásadní readaptace osobnosti na nové sociální podmínky jsou vyvolány mimo vědomý plán a záměr, dokonce mimo průběžnou nebo alespoň vzápětí následující reflexi. Přitom je důležité, že nevědomé probíhající a dovršené změny osobnosti mohou za jistých okolností (kdy podobný typ změn postihuje celé skupiny, vrstvy, či třídy společnosti, vystavené obdobnému radikalismu změn životních podmínek) vyústit i v přeměny samotných společenských hodnot a norem, respektive v přeměny celého systému fungování a strukturování sociálního organismu. K uvědomění těchto změn dochází vesměs až poté, kdy jsou již relativně pevně fixovány. Toto uvědomění pak má často ráz racionalizujícího ospravedlnění a potvrzení jejich faktické platnosti. Machotka soudí, že nevědomé zrání společenských a individuálních změn je daleko více pravidlem než výjimkou jak pro vývoj jedince, tak pro vývoj společnosti a kultury. Svůj názor dokládá pracemi celé řady autorů, kteří se nevědomím ve vztahu k společnosti a společenskému fungování jedince alespoň fragmentárně zabývali. Cituje od Le Bona, Tarde, Durkheima přes Thomase a Znanieckeho, Cooleye, Burgesse a Cottrella, M. Webera až po Piageta a další. Zdá se, že v popředí citované literatury stojí u nás vcelku málo známá práce J. G. Millera *Unconscious*. J. Wiley, New York, 1942), jejíž pokus o systematický výklad a nepsychoanalytické pojetí nevědomí je mu zřejmě blízký.

Za zmínku stojí Machotkova metoda po-

dání a rozpracování tématu. Z ní totiž můžeme vyčíst, co lze vůbec od knihy očekávat. Autor sám říká, že tato metoda souvisí s cílem práce, kterým je systematické rozpracování obecné hypotézy o prakticky všudypřítomné úloze nevědomí v sociálním životě. Experimentální postup je možný, ale za tu cenu, že se celková generální hypotéza rozpadne v parciální, fragmentární hypotézy a koncepty a že získaná data, platná jen v úzce vymezených problémových okruzích, zastíhou globální, obecný ráz problému. Autor takto široce pojatého úkolu (a O. Machotka se zde považuje za průkopníka) stojí před nesnadným problémem, jak pracovat s pojmy různých vědních disciplín, jako je psychologie, sociální psychologie, sociologie a antropologie, a jak demonstrovat a vytvořit nevědomé a nezáměrné procesy probíhající v tak různorodých oblastech, jako jsou interakce mezi lidmi, vytváření dojmů, vývoj postojů a soudů, organizace pocitů, formování norem a hodnot, vznik sociálních inovací, změny hodnotově normativních profilů kultury, transmise kultury, apod. Je velmi obtížné vytvořit pojmovou syntézu postavením obecných hypotéz, tvořících inspirační a referenční rámec pro další práci; ještě daleko obtížnější by bylo vytvořit soustavu experimentálních projektů s jasným vymezením proměnných. H. Blumer, již zmíněný autor úvodu, hovoří o Machotkově metodě jako o metodě pružného a tvůrčího (flexible and imaginative) pozorování, tj. pozorování stupňujícího svou senzitivitu a přesnost kumulací bezpočtu pečlivě vybraných a promyšlených (thoughtful) ilustrací a empirických dokladů možností aplikace výchozí hypotézy na praktické životní situace.

Stručná a přehledná exkurze obsahem a výstavbou knihy je jednoduchá i obtížná současně. Autor totiž postupuje téměř v každé kapitole stereotypně tím způsobem, že uvede přehled definic a názorů vážících se k některému psychologickému, sociálně psychologickému nebo sociologickému pojmu či procesu (tak např. k imitaci, učení, vzhledu, hodnotě apod.), načež rozvádí ty momenty, které jsou podle jeho mínění „syceny“ nevědomými faktory. Práce má tedy ráz jakéhosi hromadění diagnóz výskytu nevědomých momentů v obecné sociálně psychologické a sociologické problematice. Technika tohoto „diagnostikování“ je přitom zcela prostá a dosti monotónní: na nových příkladech, volně se vážících k danému pojmu či procesu, je dokládán vliv využívání zapomenutých, marginálních či podprahově vnímaných událostí.

Kniha má celkem čtyři oddíly. První, nejkratší, je pokusem o klasifikaci typů nevědomých zkušeností. Druhý a třetí jsou psychologické a zabývají se místem a úlohou nevědomí v procesech zaměření osobnosti, nápodoby, učení a myšlení a v komplexnějších sociálně psychologických konfiguracích, jako jsou složité emoční stavy a rozporezení, sociální svazky, povinnosti a normy, postoje a hodnoty. A konečně stručná čtvrtá část je jakousi rekapitulací, spočívající

v expozici již dříve objasňovaných nevědomých stránek psychických mechanismů a procesů pod záhlavím fungování socializujícího a socializovaného jedince v širších kulturních souvislostech. Domnívám se, že největší jasno do Machotkovy knihy a do způsobu vedení jeho argumentace vnáší jeho vyjasňování nevědomých momentů v mechanismech imitace, učení a myšlení jakožto hlavních činitelů výstavby složitějších sociálně psychologických komplexů a hybných sil socializace osobnosti. Věnujme tomuto úseku poněkud soustředěnější pozornost.

Co se týče problému imitace (nápodoby), rozlišuje Machotka tři typy jejích příčin: jsou to příčiny psychologické (1), sociální (2) a fyzické, respektive tělesné (3). Psychologicky může být imitace vyvolána např. mechanismem cvičení, kdy pozorovatel, plně zaujatý pozorováním modelu, mimoděk koná alespoň ve zkratce a náznaku totéž (např. vzrušený divák boxerského utkání mimoděk zatíná pěsti, naznačuje krytí, výpad apod.). Jiným psychologickým mechanismem vyvolání imitačního chování je učení, zpravidla chápáné v jeho behavioristické (respektive S—R) interpretaci. V tomto směru stojí za zmínku klasická práce Millera a Dollarda z roku 1941 (*Sociální učení a nápodoba*). Podstatou je, že vidí-li subjekt A, jehož kapacity nestačí na samostatnou orientaci v prostředí, jinou osobu B, která je dobře orientována, pak ji bude A napodobovat, dopomůže-li mu to k dosažení cíle. Převážně psychologické příčiny má podle Machotky i nápodoba způsobená vnitřním energetickým přetlakem. Je-li kupř. dítě zdravé, odpočaté a optimálně nasycené, pak často trpí nadbytky energie. V takové situaci zcela mimoděk přejímá od jiných lidí schémata jednání, která mohou sloužit jako svého druhu „kanály“ jejího výdeje. Jiným psychologickým zdrojem imitace může být láska. Zaujatost pro milovanou osobu činí mimoděk lákavým přisvojovat si imitačním aktem některé stránky jejího chování nebo některé její psychické vlastnosti, apod. — Za sociální příčiny nápodoby považuje autor sociální tlak, entuziastickou touhu přináležet, pocit sociální nesnadnosti a konečně potřebu pochopení druhými (respektive akceptace). Na jedince je běžně vykonáván nátlak, aby se konformoval s obvyklými formami chování svého sociálního okolí, přičemž důsledky pro nonkonformní rezistenci jsou neblahé. Jedinec řeší tuto nátlakovou situaci převážně imitací, bez plného uvědomění. Touha přináležet do určité sociální skupiny nebo získat přízeň či pochopení nějaké osoby motivuje k imitaci chování, které cestu k přijetí, přízni či pochopení usnadňuje. — Jako příklad tělesné příčiny nevědomé imitace lze uvést jakýkoliv tělesný pud, jehož uspokojení je pro danou osobu obtížné. Pozoruje-li tato osoba jiné lidi uspokojující potřeby právě v té oblasti, kde ona sama strádá, zvyší se frekvence imitačních pokusů.

O. Machotkou podaná klasifikace nevědomých činitelů v učení (chápáném v duchu nebehavioristického asocianismu) je poplat-

ná staršímu pojetí problému, podanému v práci J. A. McGeeche (*The Psychology of Human Learning*, Longmans & Green, New York 1942). Za prvé jde o nevědomé učení působením fenoménu tzv. „rozpětí účinku“ (spread of effect). Znamená to, že naučená asociace se pojí s nějakou silně všípenou událostí. Tak si např. vzpomínám na vcelku nevýznamné zážitky, a to jen proto, že časově koincidovaly s narozením dítěte, smrtí blízké osoby či důležitou politickou událostí, která se mne silně dotkla. Podobně v nacionalisticky orientované populaci vše, co se nějak pojí s národem a jeho symboly, stoupá prudce na hodnotě a vstěpuje se s velkou intenzitou a trvalostí. — Jiným fenoménem podobného typu je transfer (přenos). To, co jsem se naučil v jedné situaci, si automaticky vybavuji a aplikuji — bez vědomé reflexe a záměru — i v jiných situacích, které mají s původní situací společné prvky. Nevědomé učení dále probíhá pod vlivem tzv. irelevantních odměn. Tak se mimoděk naučíme určité intonací řeči, preferenci určitých slov, určité mimice, verbálním obrátům apod., protože sociální okolí nás nepostizitelně odměňovalo (zpevňovalo) zvýšenou pozorností, která nám byla milá (a to třeba i vyslovené proti naší vůli). Mimo plnou vědomou pozornost a zaměřenost probíhá výstavba složitějších celků chování, jako komplexních zvyků a dovedností. Např. hráč tenisu sice záměrně trénuje některé momenty hry, ale k naučení její celkové plynulosti, specifické pohotovosti v reagování a vůbec individuálního stylu a pojetí dochází až v důsledku řady nepostřehnutelných situačních událostí, odměn apod. Také učení se postojům je v větší části mimovědomým procesem. Jedinec si zpravidla neumíní předem, že se naučí tomu či onomu postoji, ale jeho postoje jsou bezděčným výsledkem celé řady hluboce působících zkušeností, jejich transferu, zobecnění, šíře jejich účinku, apod. Stejně můžeme chápat genezi únikových tendencí, komplexních socializačních produktů, jako je interiorizace norem a hodnot, vstřípení si pocitů povinnosti, výčitek svědomí, zaujatosti, apod.

Značný stupeň prostoupenosti nevědomými procesy nám odhaluje i analýza myšlení a posuzování, odhadů a rozhodování. Zvláště markantně vystupuje podíl nevědomí do popředí při fenoménu tzv. vhledu, tj. náhlého pochopení situace, náhlého rozřešení problému. Jedinec chce úkol řešit, ale nenachází přes veškeré úsilí adekvátní postup. Nápad, který se náhle dostaví, je v plném centru vědomí, ale procesy, které k němu vedly, jsou zcela neuvědomeny a bývají až dodatečně rekonstruovány. Výstavba myšlenkových procesů, jak je podává logika, je tedy mnohdy až dodatečným hledáním cesty k cíli, který nás napadl po naprosto neuvědomělém mentálním pochodu. V této souvislosti je hojně citována Wertheimerova dnes již klasická práce o produktivním myšlení (1945), analyzující myšlenkové pochody velkých objevitelů a myslitelů (např. Einsteina) na základě jejich vlastního sebe-

pozorování. Zajímavým pochodem je tzv. „nevědomá početní služba“ (unconscious computing service). Aniž to vědomě zvažujeme nebo chceme, sčítáme libosti a nelibosti pojící se s určitými situacemi a na základě toho mimoděk hodnotíme nové situace, zvažujeme postupy, volíme strategie. Nevědomé momenty při učení se pojímům zaujaly již ve dvacátých letech C. L. Hulla a později Smoka a další. Pravý obsah, respektive význam slova, zejména hovorového, nedovedeme vždycky podat; zpravidla se jedná o produkt a sklad neuvědomělých emocí, postojů, zkušeností, apod. Teprve dodatečná reflexe a analýza se snaží fixovat významová jádra slov.

Důležitým příspěvkem k pochopení nevědomých momentů v morálních soudech a v genezi sociálních norem je dílo J. Piageta. Tento autor upozornil na důležitý moment, kterým je bezděčný přesun od zcela subjektivního vidění a posuzování situace k vidění a posuzování jakoby ze situace partnera. Socializovaný jedinec tedy provádí bezděčné soudy za sebe i za druhého a na tomto základě se teprve dpracovává adekvátního diskurzivního vyrovnání se situací. Také zde je uvědomění až důsledkem sekundární reflexe, možné teprve až po značné míře autoreflexivní kultivace umožněné kulturou a civilizací.

Při celkovém hodnocení knihy nelze nedomyslit všechny výhrady, které jsem naznačil již v předcházejících částech této recenze. Shrnu bych je asi v tom smyslu, že kniha přes veškerou široce založenou vzdělanost trpí jistým diletantským eklekticismem. Autor je orientován převážně sociálně psychologicky, se snahou o sociologické vyústění problematiky. Psychologické a sociálně psychologické pasáže (a je jich naprostá většina) jsou sice bohaté co do rozmanitosti citovaných zdrojů, avšak necitlivé co do jemnosti a složitosti pozadí a výstavby uváděných teorií, pojmů a hypotéz. Souvisí to ostatně se základním autorovým postojem: dokázat obecnou hypotézu univerzálního působení nevědomí na sociální chování. Obecnosti pojetí a traktování této hypotézy padají posléze za oběť právě ty nejjemnější (a vědecky nejcennější) aspekty použitých pramenů. Tím se práce stává spíše enumerativním expozé s tvrdošíjným vyhledáváním příležitostí pro dokládání téže obecné teze než skutečně tvořivým pokusem.

Přes tyto vážné pochybnosti a výhrady stojí kniha O. Machotky za četbu. Cenné a zajímavé zůstává to, že autor shrnul rozsáhlou oblast literatury (dnes ovšem již spíše klasické než moderní) a převedl ji na společného jmenovatele svého zájmu.

Zdeněk Helus

Sociolinguistics. Proceedings of the UCLA Sociolinguistics Conference, 1964

Ed. by W. Bright, Mouton, The Hague 1966, 324 s.

Mezi dvaceti pěti účastníky sociolingvistické konference, která se konala v květnu 1964 v Los Angeles a v Lake Arrowhead, jsou

sice většinou jazykovědci mimo Spojené státy nepříliš známí, avšak jejich třináct přednášek, publikovaných s namnoze obsáhlou diskusí, jakož i systemizující úvod Brightův v mnohém otevírají výhledy tak nové, že považujeme za vhodné seznámit s touto publikací i čtenáře našeho časopisu. Jak správně vystihuje záložka, má nový termín sociolingvistika, ražený paralelně k termínům etnolingvistika a psycholingvistika, vyjádřit „rostoucí povědomí o nerozlučných vazbách, které existují mezi společenskou a jazykovou strukturou, mezi společenskými a jazykovými procesy“. Brightův úvod, nazvaný *O dimenzích sociolingvistiky*, vychází z faktu, že v podstatě neexistují nezávislé variace (free variations) v jazyce a že vlastně všechny relevantní prvky jazykové různosti jsou tak či onak korelovány s funkčními nebo vývojovými rozdíly ve společenské struktuře. (Analýza variability systémů se dnes vůbec stává jedním z centrálních problémů empiricky orientované jazykovědy.) Činitele podmiňující jazykovou různost můžeme shrnout do sedmi okruhů, z nichž prvé tři odpovídají základním konstitučním elementům jazykové komunikace (srov. výklad J. Krause a J. Průchy, Sociologický časopis, ročník 1, 1965, 684n.), tj. okruhu faktorů mluvčího — pisatele (sender), posluchače — adresáta (receiver) a kolektivní normy — kódu (setting). Závažné je dále rozlišení faktického jazykového úzu a představ mluvčích o něm (folk-linguistics), jakož i kvantitativních dimenzí různosti spjatých s problémem protikladu jazyk—dialekt, a konečně i dimenze aplikace sociolingvistických poznatků, vedoucí dnes především k tzv. jazykovému plánování. Naproti tomu dimenzi synchronie — diachronie, uvedenou v tomto výčtu na čtvrtém místě, bychom vyradili, protože nejde o záležitost jen sociolingvistickou, nýbrž o dvojí možné zaměření studia ve společenských vědách vůbec.

Příspěvek H. M. Hoenigswalda (University of Pennsylvania), *A Proposal for the Study of Folk-linguistics*, poukazuje na plodnost zkoumání nevědeckých pojmů spjatých s užíváním jazyka, jeho analýzou a hodnocením u neškolených mluvčích. Podobně jako například lidové znalectví rostlin pro vědeckou botaniku, mohou i lidové představy o jazyce odhalit leccos závažného nejen pro lingvistickou teorii, ale i pro „národní psychologii“ (proč například neměli Řekové zvláštní výraz pro „slovo“?). Spolu s diskusním příspěvkem Haugenovým soudím, že běžné jazykově hodnotící reakce, na něž obraceli lingvisté pozornost už dávno, se musí stát primárním studijním materiálem pro teorii jazykové kultury (srov. dnes například v sovětské jazykovědě studie Švarckopfovy).

J. J. Gumperz (Berkeley, California), známý řadou sociolingvistických studií z Indie, se pokouší v stati *On the Ethnology of the Linguistic Change* analyzovat na příkladu částečné koexistence knižního severonorského bokmalu a místního nářečí v jiho-

norské obci Hemnesberget sociální faktory postupující celonárodní jazykové standardizace. Zatímco dřívější jazykověda tu přestávala na vylíčení historie šíření, zániku a střídání jednotlivých útvarů, resp. z druhé strany na stanovení jejich abstraktní jazykové struktury, bude třeba po způsobu v studii naznačeném kvantifikovat a posoudit vzájemné vztahy jednotlivých diferenčních variabilních prvků v projevech ze všech typických jazykových prostředích a kontaktů uvnitř dané society. Tam, kde jde o dvoujazyčnost a vícejazyčnost resp. vícenářečnost v různých objektivních společenských normovaných stylech projevu (spojenou s tzv. „jednacím střídáním kódů“ — *transactional switching*), může jazyková různost přetrvávat vcelku bez omezení. Jestliže naopak se diferenční prvky projevují promiskue jako součást „osobního střídání kódů“, zvláště v intimnějších projevech uvnitř menších, relativně uzavřených informačních okruhů, svědčí to o probíhajících posunech v jazykovém chování dané society jakožto částečným odrazu sumární jazykové změny.

E. H a u g e n (Harvard), známý autor studií o vývoji koloniální norštiny v USA, se poslední dobou zabývá především aplikaci sociolingvistických studií na jazykovou politiku (srov. knihu *Language Conflict and Planning*, Cambridge, Mass., 1967). V našem sborníku rozvádí některé aspekty této disciplíny v článku *Linguistics and Language Planning*. Většina lingvistů minulého století usoudila v zásadě správně, že jazykověda nepředpisuje jazykové zákony, nýbrž je jen popisuje, a v tomto duchu pracovala převážně i jazykověda 20. století. Celá široká oblast jazykové kultury, především pak standardizace a kodifikace spisovných jazyků, je však přece jen součástí společenského snažení, do kterého má co nejvíce zasahovat právě dobře poučená jazykověda (v našem prostředí vyznívá tato teze mnohem samozřejměji než donedávna v Americe). Haugen rozlišuje primární, sekundární a terciární jazyková společenství — první je relativně homogenní prostředí užívající téhož idiomu, druhé je dáno souborem částečně navzájem srozumitelných útvarů, třetí pak útvary vzájemně zcela nesrozumitelnými (příklady: 1. Island, 2. Anglie, 3. Švýcarsko). V třetím případě je třeba se starat o jazyk mezinárodní nebo pomocný. Řada národních obrození 19. století byla zároveň obrozeními jazykovými, přičemž docházelo i přímo ke konstituci nových spisovných jazyků. Podobné procesy nové integrace probíhají dnes v arabském světě, na africkém kontinentě, v Indii. Hlavní těžisko jazykového plánování leží tedy v okruzích národní a státní politiky (viz například i oživený zájem o jazykové otázky na Slovensku, ale i jinde ve slovanském světě): jsou zde ovšem i celky subnacionální (Welšané) a transnacionální (Židé), které mají jazykové problémy stejného řádu a musí si je řešit bez oficiálních mocenských institucí (u nás se to týká zvláště Cikánů). Pokud jde o jazykové reformy, má se vždy přihlížet k racionální efektivnosti zaváděných změn k dlouhodobé

perspektivě, ale i k snadné naučitelnosti. Nejprostší strategií je uvádět změny v život prostřednictvím základních škol.

R. I. M c D a v i d (Chicago) uvádí v článku *Dialect Differences and Social Differences in an Urban Society* neoddiskutovatelný fakt, že v třídní společnosti s řadou skupinových zájmů musí existovat i příslušné třídní ukazatele (class markers) v jazyce. V USA jde vedle ukazatelů vzniklých pestrrou kolonizační historií hlavně o protiklad mluvy měst a venkova (na to se zaměřují i výzkumy pro americký lingvistický atlas), ve městech pak zvláště o charakteristické rysy v řeči černochů. Jako „mikrokosmos“ sociálních diferencií v jazyce se uvádějí příklady z městečka Greenville (Ohio), jako „makrokosmos“ příklady z Chicaga, které autor sám dále studoval. V závěru se podávají implikace pro řízení jazykové politiky (*linguistic engineering*): kromě sbírání dat, kterých je pořád málo, je třeba usilovat o převýchovu a odstranění společenských předsudků, které mnohdy vedou až k tomu, že se diferenční jevy plynoucí z rozdílné sociální zkušenosti hodnotí jako mentální, ba i morální defekty.

W. L a b o v (Columbia University, New York), autor vynikající studie o sociální stratifikaci angličtiny v New York City (viz naši recenzi v Slově a slovesnosti 29, 1968, 197n.), rozvádí ve sborníku jeden ze základních poznatků svého výzkumu newyorštiny pod názvem *Hypercorrection by the Lower Middle Class as a Factor in Linguistic Change*. Po druhé světové válce se v New Yorku začalo rychle šířit vyslovované *r* po samohláskách (výslovnost *first flór*). Tato nová prestižní norma se však neprosazuje pouhým postupem času po generacích, resp. vzestupně podle míry vzdělání a sociálního statusu mluvčích, nýbrž nejmarkantněji „hyperkorektně“ v nižší střední třídě, jejíž příslušníci aspirují na společenský vzestup. Mechanismus šíření jazykových změn se zdá mít v této okolnosti jednu z nejsilnějších vzpruh. Podobně analyzoval Labov v citované práci ještě další příznakové proměnlivé hlásky. Jednotlivým variantám byla přidělena číselná hodnota (fonologický index) a na základě statistiky jejich výskytů byla pořízena řada stratifikovaných grafů daného jevu, ukazujících jejich generační, profesionální, etnické, stylové a jiné rozložení. Labovova stať je závažná rovněž po stránce metodiky výzkumu. Analyzovaný materiál byl (podobně jako u Gumperze) získán přímo v terénu důmyslně zkomponovanými řízenými rozhovory, v nichž se objevují jak různé styly projevu, tak hodnocení ze strany mluvčích. Neméně poučné jsou provedené hodnotící testy.

V dalších dvou příspěvcích je podána sociolingvistická analýza na materiálu indiánských jazyků. D. H y m e s (University of Pennsylvania) srovnává v článku *Two Types of Linguistic Relativity* vztah kulturních a jazykových strukturních typů na rozdílném postupu akulturace dvou indiánských kmenů. Ze srovnání autor soudí na paralelismus

mezi kulturními a jazykovými fenomény v aspektu strukturálním i procesuálním. V diskusi však bylo právem upozorněno na to, že Whorfova hypotéza, podle níž je mediem jazyka spoluvytvářeno kvalitativně různé myšlení a světový názor, ani těmito vývody potvrzena není.

J. L. Fisher (Tulane University) se pustil příspěvkem *Syntax and Social Structure* na půdu neméně nejistou; i při širokém chápání syntaxe (do níž zahrnuje i celou výstavbu jazykových projevů) však v podstatě zůstal v okruhu srovnávání rozdílných jazykových faktů u dvou indiánských kmenových skupin, aniž by docházel k podobných spekulativním závěrům jako škola Marrova, postulující svého času přímou závislost syntaktických stadií vývojových na společenských formacích.

Na materiálu středoafriického jazyka sango zkoumá „anulující“ prestižní faktory mezi mluvčími tohoto kreolizovaného útvaru řadou testů W. J. Samarin (Hartfordova nadace). V řečové praxi zde zpravidla dochází k naprosté toleranci i velmi nápadných odchylek od průměru; ve vztahu k svému vlastnímu povědomí jsou naopak mluvčí netolerantní v tom smyslu, že se za každou cenu snaží vyhnout skutečným nebo jen domnělým zvláštnostem. Obojí tento postoj je evidentně spjat s procesem integrace starších izolovaných vesnických kolektivů do mnohem širšího okruhu.

Velmi zajímavá je staf P. Fridricha (Chicago), *Structural Implications of Russian Pronominal Use*, opřená o rozsáhlou excerpci klasické i sovětské ruské literatury. Propracovává se zde ještě detailněji než v starších obdobných pracích (ba snad až do pomyslné jemných distinkcí) užívání zdvořilostních zájmen a oslovení ve vývoji ruské společnosti. Jednotlivé jevy se přitom nezkoumají izolovaně, nýbrž vždy jako součást systému, jehož dílčí struktury záleží na souhrře řady hodnotících a situačních činitelů. Bylo by záhodno, aby se podobného studia, vycházejícího ovšem z bezprostředního výzkumu, ujal někdo i u nás. Zatím můžeme v obdobném oboru sociolingvistického studia odkázat jedině na nevydanou disertaci J. Jančáka o českém pozdravu.

A. F. Sjoeborg (Texas) posuzuje v článku *Socio-cultural and Linguistic Factors in the Development of Writing Systems for Preiterate Peoples* především na případě indiánských jazyků v Mexiku různou váhu soupeřících činitelů vnější kulturní a hlavně grafické tradice a proti tomu vlastních inherečních požadavků jazykového systému při sestavování nových abeced. V minulosti šlo zpravidla jen o mocensko-kulturní vlivy: arabské písmo se s islámem šířilo i do jazyků, jimiž vůbec nevychylovalo. Jak zdůraznila diskuse, i dnes působí tradice kolonizátorských jazyků např. v anglofonních a frankofonních zemích Afriky na vytváření nebo dotváření domácích grafických systémů velmi silně. Dodali bychom, že tradiční momenty působí neobyčejně houževnatě i proti provádění racionálních ortografických úprav

v Evropě (např. v Polsku a v SSSR).

Nevšední případ představuje důkladný rozbor sociálního a kulturního statusu jazyka guaraní v Paraguaji od J. P. Roný (Montevideo). O tomto zajímavém domorodém indiánském jazyku, který má v rozporu s vysokým prestižem nacionálního kulturního paládia zřejmě druhořadé postavení co do faktického úzu ve srovnání s paraguajskou španělštinou, vyšla předtím studie Mathiotové a Garvina, která status guaraní přecenila: opírala se totiž do značné míry o přímé hodnocení situace od autochtonních intelektuálů. Jenže ve skutečnosti je tu značný rozpor mezi intelektuálskou ideologicky motivovanou důvěrou v domácí kulturní jazyk a jeho naprostou funkcí nevspělostí, což se projevuje i tím, že ho právě tyto okruhy ovládají jen zcela nedostatečně (mezi prostým městským lidem nemá přitom guaraní ani zdaleka takový prestiž, ač by běžné kolokviální funkce mohl pro tyto vrstvy zastávat docela dobře). Konkrétně je situace demonstrována ukázkami z korespondenční ankety mezi paraguajskými intelektuály: na potřeby složitějšího odborného, natož vědeckého vyjadřování guaraní v dnešní podobě zdaleka nestačí. V závěru se diskutuje vůči Mathiotové-Garvinovi zdůrazňuje trojí aspekt společenské reality: přesvědčení (belief), fakta a postoje (attitudes), z nichž poslední je třeba odhalovat studiem vztahu prvních dvou. Tento vzorec není po našem soudu korektní, obě základní řady dat nepředstavují přece elementární konstitutivní entity, nýbrž právě zase hodnoty relační. Jinak je ovšem stanovisko Ronovo, podle něhož je hlavním polem sociolinguistiky právě studium postojů vůči jazykové realitě, třeba kvitovat.

G. Kelley (Cornel University) analyzuje v článku *The Status of Hindhi as a Lingua Franca* na základě statistiky jednojazyčných i vícejazyčných mluvčích ze čtyř hlavních indických velkoměst vně hindského okruhu problémy nastolení hindštiny jako domorodého mezinárodního jazyka. Odpor vůči šíření hindštiny v této funkci projevují zvláště Tamilové v Madrase se starodávnou tradicí svého kulturního jazyka. Ale ani v Kalkátě s převládajícím bengálím, ani v Hajdarabádu s mírně nadpoloviční teluguštinou nezískává hindština nijak patrně půdu, a to ještě autor zvlášť nerozebral komplikace plynoucí z konkurence standardů hindí a urdu.

Snad nejzávažnější dosah ze statí tohoto okruhu má závěrečný návrh Ch. A. Ferguson a (Centrum pro aplikovanou lingvistiku), nazvaný *National Sociolinguistic Profile Formulas*. K tomu, aby se dala porovnávat kulturně jazykové situace v jednotlivých státech, navrhuje se vzorec vyjadřující hláskovými a číselnými symboly existenci a úlohu různých většinových, menšinových a speciálních jazyků v dané státní společnosti, aniž by se vyjadřovaly početní vztahy mezi jednotlivými z nich. Pro Španělsko, jazykově jistě nijak zvlášť komplikované, vypadá navržená formule takto: $5L = 2L_{maj} (So, Sg) + 1L_{min} (Vg) + 2L_{spec}$

(Cr, Ss), tj. je zde v užívání nář. jazyků, dva většinové (španělština, katalánština — oba přitom mají standardní formu a neomezené užití, jeden menšinový (baskičtina, bez standardní formy a neoficiální) a dva speciální (církvní latina a vzdělanecká francouzština). Je zřejmé, že takovéto formule mohou ve svém schematismu zahrnout jen nejjzákladnější fakty; nijak z nich např. nevyplyvá, jak silný je tlak oficiálních jazyků na jazyk neoficiální, atp. Jak vidět, poskytuje náš sborník dobrou představu o nových pracovních možnostech a směrech sociolinguistiky. K starším problémům sociologie jazyka (protiklad kolektivní normy — langue a individuálního úzu — parole, role speciálních jazykových útvarů, jako slang a argot, vztahy mezi kulturními, mocenskými a jazykovými sférami) přináší řadu nových závažných postřehů a zároveň uvádí důležité problémy další, a to jak v okruhu studia jazykové struktury a funkce v společenském kontextu, tak v okruhu převádění těchto poznatků do praxe. Tyto směry a závažné postulaty z nich plynoucí propaguje sborník úspěšně hlavně tím, že vychází ze zásad moderní strukturální a funkční jazykovědy, které se začínají hodně obdobně uplatňovat i v sociologické teorii. Vedle obdobných pracovních metod je ovšem sociolinguistika (i kdybychom ji s Labovem vymezovali jen jako disciplínu lingvistikou, což je sporné) úzce spojena se sociologií též sférou studia, již je společenské jazykové chování. Při důležitosti jazykového media pro uskutečňování společenského styku je nasnadě, že ani profesionální sociologové by neměli sociolinguistické poznatky opomíjet, a to tím spíše, že jde o nejvýrazněji organizované „systémy systémů“ sociální skutečnosti.

Slavomír Utěšený

Dieter Jungk: Probleme des sozialen Aufstiegs berufstätiger Jugendlicher. Ein Beitrag zur empirisch-soziologischen Grundlegung der Bildungsorganisation

F. Enke Verlag, Stuttgart, 1968, s. 268.

Vzdělávacímu systému je v sociologické literatuře věnována stále větší pozornost. Soustavně usílí odhalovat základní souvislosti přístupu ke vzdělání a jeho uplatnění a analyzovat důsledky vzdělání pro mobilitní procesy ve společnosti je vlastní i západo-německým sociologům (R. Dahrendorf, H. Schelsky, T. Scharmann, H. H. Plickat, G. Picht aj.). Nejednou se přitom jejich zájem upíná na problematiku nedostatečného vzdělávacího vzestupu dělnických vrstev, tedy na jev, který v sobě skrývá obecnější sociologické otázky současně s kritikou existujícího vzdělávacího systému. Příspěvkem k této problematice je také studie D. Jungka.

Všimněme si nejprve několika myšlenek, které v předmluvě vyslovil Ch. von Ferber. Východiskem jeho úvahy je skutečnost, že politické a ekonomické úspěchy dělnického hnutí se naprosto nekryjí s výraznějším zlepšováním vzdělanostní úrovně dělnických vrstev. Pomineme-li jistě význam-

né příčiny mikrostrukturálního charakteru (např. vliv specifických rysů rodinné výchovy, apod.), objeví se jako základní příčina neuspokojivého stavu vzdělání dělnické mládeže nedostatečný kontakt mezi třídní strukturou a školským systémem. Ukazuje se totiž, že výrazné proměny v kvalifikační struktuře dělnických povolání nejsou adekvátně provázeny změnami ve školství, takže postupující profesionalizace těchto povolání nenachází výraz v hlubší — a to zvláště horizontální — diferenciaci školské přípravy. Protože pak školství navíc nedostatečně reaguje na vytváření a existenci dílčích subkultur, na něž se pojí specifické socializační procesy, nemůže dojít k plné realizaci občanského práva na vzdělání již proto, že jednotný vzdělávací „kánón“ neodpovídá reálné diferenciaci společnosti. „Vzdělávací abstinence“ dělnické vrstvy je tedy také výrazem její distance od dosavadního institucionálního vzdělávacího rámce, který již téměř tradičně vykazuje silné „středostavovské“ rysy (jak o tom píše již např. Ch. Lütken nebo H. Popitz). Tento rámec tedy již nevyhovuje, neboť neodpovídá multidimenzionální sociální stratifikaci, v níž i v rámci jednoho sociálního stavu dochází ke kulturní distancovanosti sociálních pozic.

Promítnutí těchto obecných úvah do problematiky základní formy mimořádného studia najdeme pak ve vlastní práci D. Jungka. Autor chápe tuto formu studia — „Berufsaufbauschule“ (BAS), odbornou střední školu pro zaměstnanou mládež — jako indikátor sociálního vzestupu a pokouší se určit, nakolik v této instituci dochází ke kompenzaci nízkých počtů dělnické mládeže v „normálním“ školství.

Autor vychází z názoru, že podstatným rysem sociální mobility je chování, které vyjadřuje zájem o sociální vzestup. A protože základním „kanálem“ sociálního vzestupu je škola, vypovídá poměr ke studiu na škole také o charakteru mobilitních procesů ve společnosti. Zaměřuje se přitom na fakultativní návštěvu školy, která je relativně novým a ne plně rozvinutým jevem v západní společnosti. Již základní zpracování statistických dat ukazuje, že rozsah návštěvnosti této formy studia je prokazatelně určován podílem dělníků na celkovém počtu obyvatelstva příslušné oblasti. Dělnictvo tedy i v této formě vystupuje jako skupina nejméně na vzdělání zainteresovaná, aniž by se však dalo prokázat, že jde o „přirozený“ charakterový rys dělnictva. Ukazuje se, že původní funkce BAS — poskytovat zvláště dělnické mládeži šanci sociálního vzestupu — není plně realizovaná, protože převážná většina studujících na BAS nepochází z dělnických rodin, že tedy tato forma studia jednak hraje rehabilitační roli (kompenzuje neúspěch při řádném studiu), jednak má u části nedělnické mládeže zabránit sociálnímu sestupu nebo zajistit status rovný statusu rodičů. Zvětšit význam BAS tedy nezbytně předpokládá zvyšování zájmu dělnické vrstvy o studium, a současně s tím i zvětšování šancí na úspěšné absolvování této školy. A protože je i tato forma školy

rozhodujícím „nástrojem sociálního vzestupu“, vypovídají faktory, jež ovlivňují přístup ke vzdělání a jeho úspěšnost, také o charakteru (podmínkách či brzdách) mobilizačních procesů. Jde pak o čtyři skupiny faktorů, které se vztahují na jedinice, školu, společnost a povolání (autor zde modifikoval faktory ovlivňující sociální vzestup, jak je uvádí Fürstenberg).

Předně k faktorům, jež se vztahují na samotnou školu. Je evidentní, že předpokladem úspěšného vyučování na BAS je jistá homogenita studentů, která by zajišťovala pozitivní prognózu úspěšného duševního výkonu. K tomu má sloužit tzv. „předškolní výběr“. Výsledky výzkumu však vedou k závěru, že prognostická hodnota používaných výběrových kritérií (např. vysvědčení z národní školy, přijímací zkoušky apod.) je naprosto neuspokojivá. Ukazuje se, že přes absolutní pokles uchazečů může stoupat podíl přijatých, a že i mnoho z těch, kdo nebyli přijati, mělo vyhlídky na úspěšné studium. I zde je tedy možno vyslovit nejednou opakovanou hypotézu o „rezervách nadaných“, které jsou hlavně mezi dělnickou mládeží. Snad ještě závažnější výsledky ukazuje výzkum selekce během studia: značný počet studujících školu neukončí. Ve večerní formě studia je tento počet dvakrát tak vysoký: extrémně vysoký počet studentů odchází již po 1. semestru. Výzkum příčin takového stavu naznačuje některé faktory, související již s charakteristikou samotných studentů. Nejzajímavější je přitom analýza sociálního zařazení a sebezařazování studentů BAS, kteří vlastně — protože jsou již zaměstnaní — mají jistý sociální status. Ukazuje se však, že ho převážně považují za přechodný, neztotožňují se s ním, což se jednak promítá v tendenci identifikovat se se statutem otce (participují stále na společenské pozici své rodiny), jednak se to projevuje nadečňováním vlastního statusu (tedy projekci cílového statusu do současného postavení). Tento druhý faktor souvisí navíc s jistou koncentrací předpokládaného statusu všech zkoumaných studentů, neboť jejich cílové povolání je přibližně stejné. Není také bez zajímavosti zjištění, že rodiny z nichž studenti BAS pocházejí, vykazují značně vysokou (ba nadprůměrnou) sociální mobilitu, přičemž největším vzestupem se vyznačují vyšší sociální vrstvy, největším sestupem vrstvy nejnižší. Doplňme-li tento poznatek zjištěním, že právě mládež z vyšších vrstev má daleko horší vzdělání než jejich otcové, potvrzuje se i v této souvislosti fakt, že u této skupiny hrozí sociální sestup, že tedy BAS hraje v silné míře roli „brzdy“ sestupu. Obecným závěrem této části autorových analýz je potvrzení myšlenky, že návštěva školy (a to i BAS) a na ni vázané naděje a očekávání jsou výrazně „třídně“ determinovány.

V dalších částech své studie se D. Jungk zabývá řadou dílčích problémů — např. postojem studentů k dalšímu studiu, jejich názorem na vlastní situaci v porovnání se situací jiných skupin mládeže, vztahem mezi učebními (profesionálními) obory a počtem

studujících BAS, postojem podniku ke studující mládeži, atd. Výsledky důkladné a mnohostranné analýzy vedou autora k závěru, že nelze sdílet laciný optimismus veřejnosti, která přeceňuje význam „Berufsaufbauschule“ a která přehlíží, že jsou na této formě škol naprosto nedostatečně zastoupeny skupiny dělnické mládeže, že značná část studentů školu neukončí, že naprosto nevyhovuje výběr na studium, atd. A dodává: má-li tato forma studia plnit sociální funkce, které se od ní očekávají, musí také „společnost“ uznávat a oceňovat snahu a úsilí studentů o sociální vzestup, musí respektovat jejich dosažené vzdělání (zvl. v zaměstnání), musí brát tuto formu školy za plně rovnocennou a nevyžadovat absolvování dalších — vyšších — škol, jak se to nejdříve děje.

Zájem západoněmeckých sociologů i pedagogů o důkladnější poznání situace ve školství a spojení tohoto zájmu s širším celospolečenským pohledem na složitou problematiku vzdělávacích procesů vzbuzuje respekt. A lze si jen přát, aby zkušenosti a výsledky této aktivity sloužily i v našich poměrech jako metodický i inspirativní teoretický zdroj pro naše vlastní výzkumy.

Josef Alan

Samuel W. Bloom: The Doctor and His Patient. A Sociological Interpretation
(Lékař a jeho pacient. Sociologická interpretace)

New York, London 1965, s. 268.

Postavení lékařské sociologie se ve Spojených státech během několika posledních let výrazně změnilo. Ještě před dvěma desetiletími se tato disciplína zaměřovala především na studium sociálního chování, které se vztahovalo k nemoci: zdá se, že hlavním úkolem bylo dokázat význam sociologie jako vědy ve zdravotnickém prostředí. Postupně se pak přenášel zájem na problémy výuky sociologie na lékařských školách: šlo o to shromáždit takový soubor znalostí, které by byly nejspíše významné pro specifickou situaci ve výchově lékařů. Dnes, zhruba po dvaceti letech od počátku těchto snah, se zdá, že jsme vstoupili do nové fáze. Při výchově lékařů se stali sociologové rovnoprávními partnery. V oboru sociologie medicíny se začíná klást stále větší důraz na výzkum, současně se z oboru stává i legitimní oblast pro postgraduální výuku a na vysokých školách začínají pomalu dominovat sociologové, kteří tvořivě přistupují ke zdravotnické problematice. Mezi sociologií a medicínou se postupně vytvářejí užší a stabilnější vztahy a styky obou disciplín se stávají méně formální.

Tato užší a tvořivější spolupráce sociologie s medicínou je podmíněna změnami, které probíhají v obou oborech současně. Sociologie zaznamenala značné pokroky v metodách a technikách výzkumu, stejně jako rostoucí zájem o otázky, které jsou blízké zdravotnictví: o moderní profesi, o komplexní sociální organizaci, o proces výchovy dospělých. Ze strany medicíny je

tu pak snaha nahradit empiricismus systematictější a racionalistictější analýzou systému výchovy.

Měly-li se stát společenské vědy vůbec a sociologie zejména pro studenty medicíny skutečným přínosem, pokládal autor recenzované práce, který od r. 1956 učí lékařskou sociologii na Baylor University College of Medicine, za prvořadě důležité najít vhodný vztahový rámec, který by zahrnoval sociologické pojmy, teorie a metody, jež by měly přímý význam pro lékaře a jež by bylo zároveň dobře možno předávat studentům. Cílem celé výuky má být podle něho učinit budoucí lékaře vnímavé k psychosociálním aspektům lékařských problémů, jejichž význam by byli současně schopni realisticky interpretovat. Základním cílem má tedy být účinný výcvik v zacházení s lidskými vztahy — ne jako okrajový zájem, ale jako přímá součást povolání. Bloom je pak přesvědčen, že takovým nejvhodnějším referenčním bodem, který splňuje všechny požadavky, je právě vztah lékaře a pacienta.

Tak se recenzovaná práce, která vyšla nejprve jako vysokoškolské učební texty a teprve později knižně péčí Russellovy vědecké nadace, stává pokusem o integraci obsahové náplně oboru lékařské sociologie kolem jednoho ústředního tématu — dyadického vztahu lékaře a pacienta. Tato snaha integrovat sociologickou teorii kolem jednoho pro zdravotnickou praxi významného problému není v novější americké literatuře nikterak ojedinělá: jiným takovým zdařilým pokusem je práce autorského kolektivu vedeného J. Foltovou a E. Deckovou, *Sociological Framework for Patient Care*. Autoři se tu pokoušejí v podstatě o podobnou integraci teoretických pojmů kolem péče o pacienta. Skutečnost, že v obou případech jde vlastně o vysokoškolské učebnice, dokazuje velkou naléhavost výukových aspektů a současně znamená i další stupeň v ustavování specifické teorie lékařské sociologie.

Bloom chápe dyadický vztah lékaře a pacienta jako typ homeostatického sociálního systému, závislého na daném sociálním poli. Celá práce se pak zabývá jednotlivými významnými faktory — od pojmu sociálního pole až po jednotlivé typy interakcí, které v něm probíhají. Ve svém výkladu sociálního pole vychází z celostní psychologie a dovolává se Aschových experimentů, podle nichž osobní a sociální podmínky vedou jednotlivce k tomu, aby byl buď rezistentní, nebo aby ustupoval tlaku skupiny, když se její mínění neshoduje se skutečností. Model těchto experimentů je obdobný modelu experimentů, které studovaly smyslové vnímání. Nová je ale skutečnost, že se tu nyní neuplatňuje fyzické prostředí, ale že určujícím faktorem pole je prostředí sociální.

Asch systematicky obměňoval sociální podmínky kritického subjektu tak, že experimentem testoval postupně celou řadu logicky jednoduchých a jasných hypotéz o vlivu sociálního prostředí na úsudek jednotlivce. Na podkladě výsledků lze říci, že chování jednotlivce, který je vystaven sociálnímu

tlaku skupiny, je současně funkcí charakteru stimulační situace, charakteru skupinových sil i charakteru osobnosti jednotlivce.

Bloom nyní aplikuje výsledky Aschových experimentů na vztah lékaře a pacienta a zdůrazňuje, že tomuto vztahu porozumíme jen tehdy, když nepočítáme jen s osobnostmi jich obou a s technickými znalostmi a schopnostmi lékaře. Oba tyto prvky působí totiž v určitém sociálním poli. Lékař je součástí velké profesionální skupiny, která si během dlouhého historického vývoje vytvořila vlastní profesionální systém hodnot. Pacient je pak především součástí vlastní rodiny, která je v naší společnosti stále nejvýznamnějším socializačním činitelem — ani zdaleka tedy není nezávislou jednotkou, ale je integrální součástí kultury. Vztah lékař-pacient je tedy systémem dvou rolí, kontrolovaných dvěma významnými sociálními institucemi — lékařskou profesí a rodinou.

Kořeny moderní medicíny můžeme hledat jednak ve starověkém Řecku a jednak ve středověké Evropě. Racionální myšlenkový rámec starořecké medicíny je našemu myšlení mnohem bližší než myšlení středověké. Starořecké medicíně však zase chyběla vhodná forma sociální organizace, která by poskytovala lékařům dostatečně stabilní roli a mohla tak vést k aplikaci racionálních znalostí při léčení nemocí. Teprve když počátkem novověku byl způsob myšlení, nezbytný pro racionální moderní vědu, koordinován se sociálním statutem lékaře, institucionalizován v profesích, vzniká moderní medicína.

Její vznik je tedy úzce spjat s tzv. „profesí“. Termín profese se objevuje poprvé v oxfordském slovníku z r. 1541. Ne každé povolání můžeme však v sociologickém smyslu nazvat profesí. Profese má především dva charakteristické rysy:

1. pro příslušníky profesionálních skupin je nezbytná dlouhá specializovaná výuka v určitých znalostech a schopnostech,
2. každou profesi vyznačuje výrazná orientace na služby společnosti.

Profesionalizace probíhá v mnoha oblastech moderního společenského života, i když většinou existující nebo vznikající profese nejsou ve všech kritériích totožné. V povolání lékaře se však oba základní rysy projevují zcela zřetelně. Předpokládá se, že služba společnosti je pro něho základní orientací, a to do té míry, že altruistická motivace skupiny jako celku stojí v protikladu k motivacím ostatní společnosti, zaměřeným především na zisk. Jakékoliv porušení této orientace vyvolává také přísnou kritiku veřejnosti.

Roli lékaře charakterizuje Bloom podle Parsonse jako specificky funkční, afektivně neutrální, řízenou obecnými pravidly profese a orientovanou kolektivně. Medicína sama jako jedna z předních sociálních institucí není ovšem v žádné společnosti nezávislá a nesleduje jen své vlastní motivy. Charakter a dynamika instituce záleží na kulturním typu, jehož je částí. V naší vlastní kultuře

má tedy medicína dva hlavní rysy: její sociální organizace je uspořádána ve formě profese a při diagnostice i terapii můžeme zaznamenat vysokou úroveň aplikace racionální empirické vědy.

Podobně je společenským prostředím určena i role pacienta. Již sama definice nemoci nezahrnuje jen změnu fyziologického stavu, ale vždy i výrazné ovlivnění kulturním prostředím: to, co je v jedné společnosti vážným onemocněním, je jinde pokládáno za normální stav. „Normální“ tu ovšem myslíme ve statistickém smyslu — z klinického hlediska zůstává abnormální stav přes svou extrémní četnost přece nemocí, i když jej společnost vnímá jako obvyklou příhodu, ke které během života dochází, nedívá se na takového nemocného jako na pacienta a nepřisuzuje mu tedy povinnosti a práva, která plynou z role nemocného.

Nejsou to však jen jednotlivé kulturní celky, které nemoc definují v sociologickém smyslu odlišně. Rozdíly jsou i mezi venkovskými a městskými oblastmi téhož kulturního společenství. Významně se to projevuje zejména ve vztahu k duševnímu onemocnění. Nemoc tak není jen izolovaný jev, který je možno definovat jeho vlastními termíny: je hluboce zakotvena v kulturním prostředí a integrována v kulturním kontextu. Navíc je však i určitým způsobem chování: její definici ve společnosti pak komplikuje různá percepce jejích symptomů. Uvnitř téže kultury jsou největší rozdíly v percepci symptomů určeny především společenskou pozicí nemocného.

K roli nemocného se vztahují čtyři důležité aspekty očekávání:

1. nemocný nemusí vykonávat své obvyklé sociální povinnosti,
2. za svůj vlastní stav není zodpovědný (sám jej úmyslně nezavinil),
3. musí se snažit o to, aby se mu co možná nejdříve dařilo dobře,
4. a proto musí vyhledat kompetentní pomoc.

Existují ovšem určité variace této role podle pohlaví pacienta, jeho věku, sociální situace a typu onemocnění. Při hospitalizaci se tu pak uplatňují ještě další faktory. Ke stále častějším hospitalizacím vedou v poslední době stejnou měrou objektivní požadavky nové technologie, jako neschopnost moderní rodiny vyrovnat se s vážnou nemocí. Současná rodina je přísně vyvážená, emočně silně zatížený systém, sám o sobě neschopný absorbovat šok, jakým je vážné onemocnění. Moderní nukleární rodina je na jedné straně velmi dobře přizpůsobena požadavkům průmyslové společnosti, na druhé straně však je tento typ sociální struktury velmi vulnerabilní ke všem typům napětí. Autor analyzuje hlavní role v současné rodině a ukazuje, jak nemoc tento systém oslabuje a narušuje jeho strukturu. Nemoc může znamenat i příležitost k úniku z ustavených rodinných rolí tam, kde jsou tyto role pocitovány z nějakého důvodu jako nesnesitelné břemeno, nebo kde jde o jejich konflikt. Pro lékaře je nezbytně důležitá znalost celého rodinného prostředí, a to pro

diagnózu i pro terapii. Interfamiliální vztahy a tenze mohou hrát významnou úlohu v etiologii nemocí. Navíc pak se znovu začíná počítat s domovem pacienta jako s vhodným místem k poskytování léčebné péče, i když ještě v nedávné době tu měla přednostní právo pouze nemocnice. Jisté k tomu nemálo přispívá i stále častěji zdůrazňovaný chlad, profesionální rutina a dehumanizace mnoha zdravotnických zařízení.

Nemocnice jako sociální instituce má dlouhou historii. Od počátku plnila dvě hlavní funkce, které zpravidla nebyly nikdy v rovnováze: měla pečovat o potřebné a léčit. Tyto dvě úlohy nejsou však krajnostmi téhož kontinua — a nejde tu ani o dualismus vědy a umění. Obě mohou v určitém časovém úseku existovat zcela odděleně. Dnes je zřejmé, že pokroky v léčení nedoprovází vždy pokroky v „pečování“. Pečovat o nemocného bylo dříve příkazem humanity, dnes má tato péče význam pro léčbu samu. Díky úspěchům moderní medicíny se změnila i její orientace: během poloviny tohoto století se podařilo omezit strach ze smrti, spojený s akutní nemocí, a na první místo nastoupil nyní problém „zdraví“. Podle některých údajů asi polovina pacientů, kteří dnes přicházejí do ordinace, není už vážně ohrožena na zdraví, a přitom lze těžko říci, že jsou v pořádku. Pacienti, kteří jsou v podstatě v pořádku a přesto se necítí dobře, nejsou dnes už problémem jen pro psychiatra, ale setkává se s nimi každý lékař.

I když sociologické problémy všeobecné nemocnice se liší od problémů v psychiatrické nemocnici (v tzv. „mental hospital“), jsou obě tato zařízení v podstatě prototypy moderní byrokratické organizace. Byrokratická struktura, která provází moderní společenský vývoj, nepronikala do nemocnice tak snadno jako do ostatních společenských organizací zejména díky tradicím, které obklopují roli lékaře. Přesto postupem doby, jak počet pacientů vzrůstal a technologie se stávala stále komplexnější, dostávalo tu rozdělení práce hierarchickou podobu. Dynamický proces specializace a změny rolí pokračuje i uvnitř pečlivě udržované hierarchie. Není divu, že v tomto procesu se pacient často cítí ztracen. Integrace do mnohosti činností, různé rozdělených a specializovaných, které měly původně usnadnit a zlepšit péči o něho, je tak náročná, že spíše dominuje všemu, než aby sloužila původně určenému cíli. Stává se tak to, co Weber předvídal: byrokratická struktura, která byla původně koncipována jako racionalizační prostředek, se nakonec stává cílem sama sobě. S pokračujícím byrokratickým procesem se postupně zmenšuje autorita lékaře — ztrácí původní monopol na profesionalismus. Stále roste počet kvalifikovaných pomocníků, kteří získávají profesionální privilegia, schopnosti a odpovědnost. Přesto hlavními účastníky procesu, který v nemocnici probíhá, zůstávají lékař a pacient. Ve všeobecné nemocnici má pacient spíše pasivní úlohu, v psychiatrických zařízeních je tomu spíše naopak.

Ještě před druhou světovou válkou byla nemocniční péče synonymem pro lékařskou péči — a to ve všeobecných i specializovaných zařízeních. Nemocnice tenkrát plnila úlohu speciální rozšířené čekárny a ošetrovny, zvláště uzpůsobené pro potřeby lékaře. Terapii byl myšlen pouze čas strávený s lékařem nebo podle jeho příkazů. Zbývající čas znamenal pro pacienta odpočinek. Podobná dichotomie platila i pro zaměstnance: část jejich práce byla specificky terapeutická a zbytek kustodiální. Tato dichotomie byla zcela přirozená v době, kdy v nemocnici dominovaly akutní typy onemocnění. Když však nad nimi moderní medicína získala kontrolu, dostala se do středu zájmu i zbývající doba pacientova pobytu v nemocnici. Nejvýznamnější byl tento posun v psychiatrických zařízeních. Důraz na celé pacientovo prostředí, a zejména na jeho interpersonální vztahy během léčby, je tak poměrně nový, i když má svého předchůdce v podobě tzv. „morální léčby“, která byla obvyklá na některých místech ve Spojených státech asi před 100 lety a měla dobré výsledky.

Skutečně terénní sociologické studie nemocnice se objevují teprve po druhé světové válce. Do té doby tu byly jen teoretické úvahy spolu se značným počtem studií jiných typů sociální organizace, zejména průmyslových, odkud pocházely analogie pro studium nemocnice. Terénní studie z poslední doby dělí Bloom podle teoretické orientace do tří skupin:

1. Prvním teoretickým přístupem je přístup „human relations“. Autor sem řadí práci Caudillovu a Stantonovu a Schwartzovu. Tento přístup zdůrazňuje význam komunikace mezi hlavními společenskými skupinami v nemocnici — mezi zaměstnanci a pacienty. Ke konfliktům dochází, jestliže se v komunikaci objeví nějaké překážky. Takový konflikt může být vyřešen, jestliže se objasní názory a jestliže jedna strana přistoupí na názor druhé.

2. Druhým přístupem je tzv. „power structure analysis“. Jako příklad tohoto teoretického zaměření uvádí Bloom Goffmanovu studii. Zde je kladen důraz na odlišnost skupin a skupinovou loyaltitu. Konflikty, které vznikají mezi skupinou zaměstnanců a pacientů, nelze řešit jen odstraněním překážek v komunikaci. Hlavní význam tu má rozdílný charakter těchto skupin, a konflikty je možno řešit jen dohodou nebo kompromisem.

3. Třetím teoretickým přístupem zdůrazňuje systém hodnot, které určují aktivitu léčebného zařízení. Tyto hodnoty zdůrazňují buď chronicitu onemocnění, a důsledkem je pak kustodiální péče se všemi nezbytnými následky pro nemocného, nebo tu může být vedoucím motivem tzv. „sociální remotivace“ pacientů, která zajišťuje vzrůstající zájem o terapeutické cíle. Bloom se odvolává především na práci Meringovu a Kingovu, a dále na práci Kennardovu.

Celá recenzovaná práce je velmi cenná již tím, že se nepokouší dokazovat význam a užitečnost lékařské sociologie — zato na-

bízí čtenáři ucelený systém poznatků i četné odkazy na práce, které mohou mít — ovšem za určitých podmínek — už nejen deskriptivní, ale i modifikující hodnotu. Je psána na podkladě dlouholetých pedagogických zkušeností, a dovede sociologickou problematiku dobře a srozumitelně tlumočit lékařům, kteří myslí zpravidla v jiných kategoriích. Je však užitečná i pro sociology, jimž pomáhá systemizovat dosud roztržštěné a mezerovité poznatky v oblasti zatím poměrně nové.

Dana Langmeierová

Studia sociologiczne — recenze ročníku 1967/I

Prvé číslo recenzovaného ročníku přináší úvodem článek zesnulého Juliana Hochfelda, který byl v letech 1962–66 pracovníkem sekretariátu UNESCO v Paříži, pod titulem *Odbor společenských věd UNESCO*. V tomto článku autor nejprve vymezuje cíle a úkoly UNESCO obecně a pak cíle a úkoly Odboru společenských věd, přičemž kriticky probírá vnitřní strukturu zastoupení jednotlivých vědních disciplín v této organizaci a otázky rozvoje různých prací v jejím rámci. Nastiňuje dále aktuální stav práce UNESCO po provedených rozbořech a reformách v první polovině 60. let, kriticky tento stav hodnotí a ukazuje další možnosti zlepšení. Článek je doplněn přehlednými tabulkami a nákresey a představuje zasvěcený pohled na práci této významné instituce. Velmi dobře informuje o problematice sledované v UNESCO i o směrech jejího řešení.

Další je významná stať J. J. Wiatra *O některých ideologických problémech socialismu*. Úvodem Wiatr vymezuje historickou roli socialistické ideologie, kterou vidí v tom, že tato ideologie je organizující silou při osvožování člověka z pout třídních protikladů a z odcizení, které z toho vyplývá. Ideál socialismu je stále uskutečňujícím se postulátem, a i když se některé konkrétní prognózy zakladatelů vědeckého socialismu nesplnily, neznamená to překonání marxismu, jak se mnozí kritici na Západě domnívají. Etické ideály socialismu zůstávají nadále v platnosti a socialistická ideologie směřuje k jejich uskutečnění cestami, které odpovídají nové společenské situaci. Tato nová situace je mnohorozměrná a odlišná v různých zemích. V socialistických zemích hrají roli nejen ekonomické skutečnosti a různost tradice, ale i konkrétní politické podmínky, mocenské vztahy, pozice této země v mezinárodním životě celkovém a oblastním, atd. Na základě těchto růzností pak vznikají oprávněné rozdíly ve vývoji jednotlivých zemí i rozdílnost jejich cesty k uskutečňování ideálů socialismu. Významné jsou též přeměny role socialistických ideálů v současných vyspělých kapitalistických zemích. Zde došlo po překonání ideové sterility z období dogmatismu k řadě nových jevů a vynořila se celá řada nových návrhů řešení, nových cest k socialismu, které odpovídají konkrétním podmínkám jednotlivých zemí. Je to nový

rozvoj ideové činnosti, charakterizovaný snahou po využití všech kladných národních a demokratických tradic vlastní země, atd. Mimořádný význam má též atraktivnost ideálů socialismu pro země, osvobozující se z pout kolonialismu. Z těchto zemí se některé více, jiné méně blíží uskutečňování socialistických ideálů. Trend vývoje však směřuje k tomu, že tyto země přijímají stále výraznější socialistické postuláty. V oživení ideologických diskusí po smrti Staliny vidí mnozí kritici na Západě krizi komunismu. Je sice pravda, že např. sovětsko-čínský spor je veden ostřejší formou, autor se však domnívá, že tato forma je pravděpodobně následkem dřívějšího dogmatismu, jehož zastánci svou netolerantností tuto formu předurčují. Autor se zřejmě domnívá, že tato forma bude časem překonána, a i když diskuse bude pokračovat, že bude vedena přijatelnější formou. Snahou západních tzv. sovětologů je prokázat, že současná doba je poznamenána zánikem veškerých ideologií. Wiatr se domnívá, že buržoazní ideologové, kteří nejsou s to proti ideím socialismu postavit nějakou vlastní ucelenou ideologii, by se tímto způsobem chtěli zbavit i socialistické ideologie, propagující ideologickou dezintegraci. Wiatr pak poukazuje na ty problémy, které socialistická ideologie musí ještě vyřešit. Jde o otázky společenských rozporů v rámci socialismu, které autor vidí v protikladu města a vsi, v rozdílnosti odborných kvalifikací a vzdělání občanů, v dělbě práce a v existenci státního aparátu. Tyto otázky podrobněji probírá a ukazuje na různé možnosti jejich řešení. Rovněž otázky národnostní autor pokládá za dosud ožehavé. Závěrem ukazuje na nutnost vytvořit socialistický výchovný ideál a směřovat všestranně k jeho uskutečnění, mj. i proto, že jisté tendence k oideologizování vskutku existují. Autor se domnívá, že pokroková humanistická role socialistické ideologie je stále živá a že je tedy výchova k angažovanosti potřebná, aby se tato ideologie uplatnila. Celá stať je vynikajícím rozbohem západních ideových kritik socialismu v jeho současné podobě. I když některé Wiatrovy formulace lze pokládat za diskusní, je tato stať jistě informativní, velmi zajímavá a podnětná.

Článek Niny Assorodobrajové, *Role historie ve vzniku národního uvědomění v západní Africe*, je velmi zajímavou studií, neboť se zabývá procesy vzniku moderních národů v současnosti. Studie ukazuje autorčinu znalost zkoumané problematiky a porozumění studovaným procesům. Je příznačné, že polští sociologové (i představitelé jiných společenských věd) se zabývají velmi důkladně národotvornými procesy a vůbec teoretickými problémy národní otázky. Princip národní hrál (a zdá se mi, že hraje dodnes) nemalou úlohu v polské kultuře. Recenzovaná studie rozmnožuje řadu náciologických studií a rozšiřuje naše poznání v oblasti vzniku národního uvědomění. Předmět studie je volen dobře a slouží autorce k zajímavým obecným závěrům, srovnávacím vývoj v současné Africe a minulý vývoj

v Evropě, zejména ve slovanských zemích. Princip národní, který je jedním ze stěžejních kulturotvorných principů, je nutno studovat pečlivě, s náležitou dávkou vědecké objektivity — což bývá často obtížné. Poznání procesů národotvorných a jim příbuzných by jistě bylo jedním z podstatných přínosů k sebereflexi celé lidské společnosti. Tedy i z hlediska splnění jisté internacionální povinnosti je snaha polských společenských věd o poznání těchto procesů velmi cenná.

Ke studii Assorodobrajové je jistým pendantem jednak stať Jadwigi Possartové *Některé prvky historického vědomí u obyvatel měst v současném Polsku*, která je vlastně zprávou o provedeném výzkumu, jednak stať Stanisława Tyrowicze *Filosofické dědictví a filosofické uvědomění*, která je analytickým rozbohem historického vědomí německého filosofického myšlení za Hitlerovy éry (tj. od r. 1933 do konce války).

Všechny tyto stať (Assorodobrajové, Possartové i Tyrowicze) plasticky ukazují na diametrální rozdílnost rolí historického vědomí ve společenském vývoji v závislosti na konkrétních okolnostech.

Následují dva články, analyzující základní sociologické pojmy. První je *Analýza pojmu společenská pozice* od Włodzimierza Derczyńského. Autor vychází z konstatování, že zkoumaný pojem se vyskytuje ve velmi četných sociologických pracích při zkoumání různých společenských struktur, buď jako objekt analýzy nebo jako výchozí bod při analýze jiných otázek. Analýzu tohoto pojmu pokládá za potřebnou pro upřesnění a sjednocení terminologie. Kriticky analyzuje užívání pojmu společenská pozice v literatuře a ukazuje na dosavadní neupřesněnost jeho obsahu. Navrhuje rozlišení obsahu pojmu společenská pozice, společenské postavení a společenský status a pokouší se o jejich obsahové vymezení. Autorovo vymezení, jak se mi zdá, není zcela zdařilé a jasné, zejména u pojmu společenský status. (Podle mého mínění pojem společenská pozice obsahuje i aspekty hodnotící, tj. bere v úvahu společenské postavení i společenský prestiž, pojem společenské postavení je objektivním označením místa zaujímaného v určité — předem z určitého hlediska vymezené — společenské hierarchii, v určitém společenském systému, a pojem společenský status označuje souhrn všech společenských rolí, kterými je určitá osoba či společenská skupina charakterizována. Jsem si ovšem vědom, že toto vymezení, resp. rozruznění není obecně přijato. Jinak lze však souhlasit s autorem, že vždycky jde také o relativně trvalé společenské vztahy, obsahující i určitá očekávání a vzory chování.) Dále autor uvažuje o ukazatelích společenské pozice, a nakonec znova shrnuje svoje terminologické návrhy.

Studie Henryka Białyszewského *Společenská role jako kategorie struktury* se zabývá analýzou dalšího základního pojmu současné sociologie. Nejprve poukazuje na široké používání analyzovaného pojmu, pak se zabývá jeho genezí a dále analýzou jeho obsahu. V této souvislosti hovoří také

o pojmech společenská pozice, společenský status a společenský prestiž a ukazuje, že jsou často užívány promiscue, jindy jsou zase chápány jako pojmy rozdílné. Autor dovozuje, že každý jedinec zaujímá řadu pozic v různých společenských systémech a uvádí různé možnosti analýzy zaujímaných pozic. Pak uvádí různé definice role, které rozděluje do dvou skupin (jedny nazývá „normativními“ — navazující na Lintona, druhé „behaviorálními“ — navazující na Meada). Domnívám se, že toto rozdělení je spíše umělé, neboť jde pouze o dva aspekty role, přičemž oba jsou v každé roli obsaženy (jak ostatně autor sám dokládá např. citací Newcomba). Role je podle autora určena přinejmenším třemi činiteli: 1. pozicí; 2. očekáváními, normami, sankcemi; 3. chováním nositele role, které závisí na a) stupni interiorizace norem a hodnot, o které se systém opírá, b) fyzických a psychických vlastnostech nositele role. Autor pak tyto činitele podrobněji rozebírá. Dále se zabývá vlastním obsahem role, konfliktem rolí a mechanismy jeho regulace. Jestliže tyto mechanismy selžou a nejsou s to vyrovnat konflikty, které vznikly v rámci společenského systému, vede to k dezintegraci příslušného systému a ke společenské změně. Selžou-li mechanismy vyrovnávající konflikty v rámci osobnosti, vede to k různým druhům chorob. Pomocí pojmu role lze analyzovat společnost i jedince, je to pojem z hraniční oblasti vztahu jedince i společnosti. Autor zkoumá možnosti aplikovat pojem role při analýze společenské dynamiky a definuje společenskou roli jako souhrn takového chování osoby zaujímající jistou společenskou pozici, které vyplývá z této pozice (nikoliv tedy jako souhrn očekávání různých skupin vůči nositeli role). Toto pojetí podle mínění autora dovoluje hlubší analýzu společenského konfliktu a společenské změny, což v závěru autor prokazuje. Studie Bialyszewského je založena široce, důkladně doložena odkazy, a podle mého mínění je podnětným pokusem o syntézu pojetí pojmu role. Srovnání studie Derczyňského a Bialyszewského názorně ukazuje, jak některé základní kategorie jsou v sociologii chápány různě a jak pojmový aparát, s nímž pracujeme, není jednotný.

Rozborem konkrétní role se zabývá článek A. K. Koźmińského o *Role povolání ředitele podniku v současném systému socialistického hospodářství*. Koźmiński vychází z pojetí role jako souboru očekávání, které rozděluje na očekávání normativní, tj. takové, které osoba, roli plní, je „povinna“ plnit (podle mínění očekávajících) a na očekávání prediktivní, tj. takové, které (opět podle mínění očekávajících) osoba, plnící roli, pravděpodobně bude plnit. Koźmiński z praktických důvodů zužuje svůj rozbor na soubor očekávání vyplývajících ze současného systému řízení socialistického hospodářství, tedy na ekonomickou roli ředitele. Autor vychází ze dvou funkcí řízení socialistického hospodářství, tj. z funkce plánování a z funkce realizace plánů. Ve smyslu rozlišení těchto dvou funkcí se jeví role

ředitele jednak jako role informátora vyšších plánovacích center, jednak jako role vykonavatele přijatého plánu. Jsou to role vlastně protichůdné, protože plánovací orgány očekávají od ředitele informace, které by umožnily stanovit podniku co nejvyšší úkoly, jež by podnik byl ještě schopen plnit, kdežto role vykonavatele plánu je obrácena směrem k osazenstvu podniku, které očekává od svého ředitele prosazení takového plánu, jenž by byl bez mimořádného vypětí splnitelný a jež by bylo možno překročit a získat tak prémie za splnění a překročení plánu. Jde zde tedy o konflikt rolí a Koźmiński se zabývá jeho důsledky ve vztahu ředitele k plánovacím orgánům a ke spolupracovníkům (i k bance jako ke kontrolnímu orgánu).

Následuje studie J. Walukowé *O povolání námořníka a motivech jeho výběru*. Je to studie pouze ilustrující a nevyčerpává problematiku, neboť se zakládá jen na sondě a ne na reprezentačním výzkumu. Nicméně je to studie podnětná, neboť ukazuje směry, kterými by bylo třeba vést hlubší výzkum tohoto zajímavého povolání.

Ve stati *Problém klasifikace právních věd* se pokouší Adam Podgórecki jednak o zařazení souboru právních věd do širšího celku věd společenských, jednak o vlastní klasifikaci jednotlivých právních věd. Podgóreckého pokus je zajímavý zejména tím, že chápe veškerou právní problematiku sociologicky. V jeho klasifikaci, která, jak se domnívám, je diskutabilní, chybí však jednotící právně filosofické hledisko, takže výsledek dostává poněkud ploché empiristické obrysy — přesto, že si je autor zřejmě vědom nutnosti hlubších pohledů, jak vyplývá z jeho oceňování názorů Andrejevových, které jdou za tradiční empiricko-dogmatický rámec.

Zájmové pole sociologického zkoumání forem společenské účasti rozšiřuje studie J. Wandy Herzové, nazvaná *Sociologické problémy družstevní samosprávy v Polsku*. Vedle prací o dělnické samosprávě a vedle nečetných prací o samosprávě územní otvírá tato studie v polské sociologické literatuře takřka novou problematiku, neboť otázky družstevní samosprávy nebyly ještě téměř zkoumány. Studie Herzové je tedy pouze studií úvodní, zamýšlející se nad přístupem k této problematice a nad okruhy otázek, které je třeba zkoumat. Z hlediska zkoumání vymezuje tři základní okruhy otázek, a to: a) úvahy o místě družstevní samosprávy jako formě společenské účasti v systému socialistické demokracie; b) zařazení družstevní samosprávy do systému ústředních státních řídicích a plánovacích organizací; c) mechanismus fungování a aktivizace společenské činnosti v orgánech družstevní samosprávy. Poznamenejme ještě, že zde jde o veškeré formy družstevnictví výrobního a spotřebního, s výjimkou družstev rolnických.

Poslední stati v tomto čísle je Jerzyho Mikulowského o *Pomorského Sociologie muzejnictví a její praktické použití*. Zabývá se velmi zajímavým úsekem socio-

logie kultury. Autor vymezuje tři okruhy otázek, které je nutno v tomto vysoce specializovaném úseku řešit. Je to: a) problematika činnosti a působení muzeí jako společenské instituce; b) problematika veřejnosti, na kterou se muzea obracejí; c) role muzeí v utváření kultury. V každém z těchto okruhů pak autor staví některé typické otázky a ukazuje na obdobné problémy v oblastech, které s muzejnickou problematikou komunikují (např. výstavnictví, galerie a vůbec kulturní památkářské problémy). Ilustrativně projednává výsledky průzkumu v jednom muzeu a předkládá hypotetické závěry z tohoto průzkumu vyplývající. Dochází k závěru, že recepce kulturních obsahů, o které muzeum usiluje, je ve veřejnosti přibližně stejná jako z prostředků masové kultury, a že je tedy otázka, zda se má muzejnictví zaměřit ve směru zintenzívnění své funkce inscenační, aby se tak zesílila recepce na základě emocionálních dojmů, či zda se má zaměřit více na plnění své funkce

didaktické — což by ovšem vyžadovalo přípravu veřejnosti, tedy zdůraznění osvětové činnosti i odborné stránky v muzejní propagaci.

Toto číslo obsahuje dále několik vysoce hodnotných recenzí polských sociologických prací. Recenzenti Zakrzewska, Wiatr, Malanowski, Bonaszkievicz, Jalowiecki a Krawczyk píší o nových pracích J. J. Wiatra, A. Sarapaty, W. Wesolowského, S. Wiercspila, W. Markiewiczze, W. Bielického a K. Zagórskeho, a o vydání starších prací E. Abramowského. Dále je zde zpráva o světovém sociologickém kongresu v Evianu a o polské účasti na něm, zpráva o konferenci redakcí filosofických a sociologických časopisů v Budapešti, o kongresu sociologie vesnice a o sociologické konferenci FAO v Irsku, o návštěvě delegace Sociologického ústavu ČSAV v Polsku. Číslo ještě obsahuje podrobnou zprávu z činnosti různých sociologických pracovišť Polské akademie věd.

Dušan Slávik

Sociologie ve skandinávských zemích (Švédsku, Norsku a Dánsku)

Sociologie je ve všech těchto zemích mladá. Rozvíjela se až po druhé světové válce, hlavně v padesátých a šedesátých letech. Vydátnou pomoc poskytla těmto zemím americká sociologie, a to jednak osobním vlivem významných amerických sociologů (ve Švédsku Zetterberg, v Norsku Lazarsfeld), jednak osobními styky skandinávských sociologů s americkými pracovišti. Mnoho skandinávských sociologů působilo nějaký čas v USA. Skandinávští sociologové udržují také rozsáhlé styky mezinárodní, a to nejen v USA, ale také s jinými zeměmi. V poslední době je zájem o rozšiřování styků s československými sociology, hlavně v Norsku. Kromě zahraničních vlivů se ve skandinávské sociologii projevují některé vlivy domácí. Pocházejí z jiných vědních oborů, např. z právních věd, antropogeografie, sociální politiky aj.

Ve všech uvedených zemích je sociologie universitním oborem. Studuje se jako samostatný obor (velká sociologie) nebo v kombinaci s právem, ekonomikou, architekturou, medicínou, filosofií, etnografií, atd. (malá sociologie). Při universitách jsou základní sociologické ústavy. Tyto ústavy se soustřeďují na výuku a výcvik studentů sociologie a na vlastní výzkumnou činnost, která přesahuje obvykle potřeby vysokoškolské výuky. Sociologie se studuje tři roky jako samostatný obor, u tzv. malé sociologie půl roku až dva roky (podle hlavního oboru). Absolventi sociologie (s hodností *magister artium*, apod.) nastupují většinou jako stipendisté (obdobu našich aspirantů) na dobu několika let do sociologických ústavů nebo jiných universitních pracovišť, kde dokončují svou vědeckou přípravu. V tomto období přípravy získávají výzkumnou praxi a kontakt s různými dalšími vědeckými a praktickými institucemi. S uplatněním absolventů sociologie nejsou zatím problémy, neboť poptávka je dost vysoká. Přitom je třeba zdůraznit, že absolventi jsou dobře připraveni pro různé praktické činnosti.

Universitní sociologické ústavy se orientují především na výuku a výcvik studentů nebo postgraduátů. To se týká celé jejich vědecké činnosti, teoretického studia, výzkumné činnosti i činnosti publikační. Ve všech zemích již existují základní příručky pro různé oblasti sociologie. Studenti jich používají při přípravě, což dovoluje účinnější způsoby přednášek a seminářů než například u nás, kde základních příruček je nedostatek. Každý přednášející se snaží v co

nejkratší době napsat příručku pro svůj obor. Vydavatelskou činnost vydatně podporují universitní nakladatelství propojená s nakladatelstvími jiných zemí (zvl. anglických a amerických universit).

Protože universitní sociologické ústavy mají základní význam, usměrňuje výuka sociologie tematický profil tohoto oboru ve skandinávských zemích. Kromě obecné sociologie, demografie, sociální psychologie a jednotlivých sociologických disciplín se zdůrazňuje kurs zaměřený na konkrétní společnost (švédskou, norskou, dánskou společnost). Je to nejdůležitější kurs, který vedou obvykle přední profesori (např. ve Stockholmu prof. Janson, v Kodani prof. Svallstoga, v Lundu prof. Carlsson). Kolem něho se krystalizuje výuka sociologie a do značné míry také sociologický výzkum. Konkretizuje obecné sociologické pojmy, kategorie a poznatky a koordinuje poznatky jednotlivých sociologických disciplín. V těchto kursech se přednáší sociální stratifikace příslušné společnosti, sociologie venkova a sociologie města, problematika ekonomiky země (hlavně průmyslu, obchodu a služeb), problematika manželství a rodiny, organizace, sociální deviace (zejména kriminologie, problémy alkoholismu a užívání narkotik), atd. Studenti jsou od počátku studia systematicky seznamováni se svou společností, s jejími aktuálními i perspektivními problémy. Také výzkumná činnost se soustřeďuje na tuto problematiku. K těmto poznatkům se chci vrátit v jiné souvislosti (ve stati o funkcích moderní sociologie).

Skandinávská sociologie je úzce spjata se sociální problematikou a sociální politikou svých zemí. Vysoký životní standard těchto zemí je výsledkem soustředěného a cílevědomého úsilí, které zahrnuje politiku, ekonomiku i kulturu, včetně vědy. Úloha společenských věd v tomto úsilí neustále roste. Sociologie se víc a více spojuje se sociálně politickou problematikou a dává sociální politice poznatky, podněty a programy. Všechny uvedené země mají vysoké školy sociální, kde je sociologie zastoupena a tvoří základní vyučovací osnovu. Vyučovací program se však poněkud liší, a proto se o něm zmíním ve výkladu o jednotlivých zemích.

Kromě universit a vysokých škol sociálních jsou sociologická pracoviště při ministerstvech sociálních věcí, samostatné sociologické ústavy financované z různých úředních i poloúředních míst a konečně pracoviště soukromá, která se většinou zabývají sociologickou problematikou na okraji ekonomie (výzkum trhu, marketingové operace, výzkum reklamy, apod.).

Po obecné charakteristice se budu věnovat jednotlivým skandinávským zemím:

1. Švédsko

Je to nejrozvinutější skandinávská země se čtyřmi univerzitami; ve Stockholmu, Uppsale, Lundu a Göteborgu. Všeude jsou sociologické ústavy a výuka sociologie. Úroveň je vyrovnaná, takže stěží lze mluvit o vedoucí úloze některého z center. V hlavním městě Stockholmu se soustřeďuje nejvíce mimouniversitních pracovišť. Nově se tvoří univerzitní středisko na severu v Luleå.

Kromě toho, co bylo uvedeno v obecné charakteristice, švédská sociologie kladě velký důraz na metodologii, hlavně na aplikaci statistických metod, technik a postupů (viz bibliografický přehled uvedený na konci), a na sociální ekologii. Na tento obor jsou jmenováni dokonce profesori. Souvisí to s kursem o švédské společnosti. Sociálně ekologická analýza je základem tohoto kursu. Je také pojítkem mezi sociologií a demografií, popř. demografickou statistikou. Sociologové používají hojně hotových statistických dat. K tomu jim napomáhá dobrá úřední statistika.

Od r. 1964 vychází švédský „Sociologický časopis“ (Sociologisk Tidskrift), který je vydáván v Uppsale. V letošním roce začal vycházet Časopis socionomického sdružení (Socionomförbundet tidskrift), který je věnován sociální politice, sociální práci a problematice. Je určen širšímu okruhu čtenářů, takže obsahuje poměrně málo odborných vědeckých článků. Je zajímavý spíše z hlediska orientace určité části švédské sociologie.

K hlavním osobnostem švédské sociologie patří B. Anderson (metodologie), E. Allardt (obecná sociologie), G. Boalt (švédská společnost — ředitel Sociologického ústavu ve Stockholmu), G. Carlsson (sociální ekologie), E. Dahlström (švédská společnost, sociologie města aj.), E. Fältström (organizace a administrativy), B. Gustafsson (sociologie náboženství), G. Hallinberg (sociologie kultury a masová komunikace), A. Hallström (sociologie práce), J. Israel (metodologie aj., tč. je profesorem na universitě v Kodani), C. G. Janson (sociální ekologie), G. Karlsson (sociologie rodiny), D. Lundberg (masové komunikační prostředky), K. Nowak (sociální komunikace), T. T. Segerstedt (sociologická teorie), R. Sjöden (masové komunikace a veřejné mínění), H. Swedner (sociologie kultury), J. Trost (sociální deviance).

Švédská sociologie zasahuje teoreticky a prakticky do těchto oblastí (kromě těch, které byly uvedeny v obecné charakteristice):

- Sexuální výchova, plánování rodičovství, výchova k manželství a rodině.
- Výchova dětí, mládeže a dospělých — této oblasti se věnuje zvláště velká pozornost.
- Otázky organizace, administrativy a řízení.

- Veřejná administrativy.
- Plánování a řízení měst.
- Územní plánování a územní organizace.
- Otázky kultury a masových komunikačních prostředků.
- Náboženství v moderní společnosti.

Zvláštní pozornosti si zaslouží Vysoká škola sociální ve Stockholmu (Socialhögskola). Vychovává odborníky pro sociální práci a veřejnou administrativu (dvě zvláštní větve). Studium je tříleté, jako na mnoha jiných vysokých školách; z toho jeden rok tráví studenti v praxi pod vedením odborníků. Sociologie je jedním z hlavních oborů. Přednáší se metodologie (zvláště se zřetelem na výzkum), teorie organizace a administrativy, sociologie rodiny, sociologie práce, sociální ekologie a sociální politika. Absolventi této školy mají široké praktické uplatnění. Kromě sociální práce se uplatňují ve státní a komunální administrativě. Sociologické vzdělání doplňuje psychologie, civilní právo, ekonomie a další speciální obory. Zaměření této školy zdůrazňuje aplikační hlediska sociologie.

2. Norsko

Zdá se, že v této zemi je sociologie rozvinuta nejvíce ze všech skandinávských zemí. Má také poněkud odlišné tematické zaměření ve srovnání se Švédskem nebo Dánskem. Stejně jako ve Švédsku se těší pozornosti oficiálních míst i široké veřejnosti.

Základní sociologické ústavy jsou opět při univerzitách. Norsko má zatím dvě univerzity, v Oslo a v Bergenu. V nejbližší době budou zřízeny dvě nové university na severu, a to v Trondheimu a v Tromsø.

Na universitě v Oslo je sociologie při dvou fakultách:

a) Fakulta společenských věd

Výuku a výcvik studentů sociologie má na starosti Sociologický ústav, vedený prof. Lysgaardem. Obdobně jako v jiných skandinávských zemích se tento ústav orientuje na témata potřebná ve výuce, např. na problematiku norské společnosti, metodologii, obecnou sociologii, apod. Většina pracovníků ústavu jsou vysokoškolské učitelé. Na rozdíl od obdobných švédských ústavů je tu výzkum zastoupen málo, neboť k tomu jsou v Norsku jiné ústavy.

Obdobnou funkci má v psychologii, a hlavně v sociální psychologii, Psychologický ústav vedený prof. Rommetveitem. Úzce spolupracuje se Sociologickým ústavem, zejména ve výchově studentů. Tento ústav se zaměřuje hlavně na otázky sociální komunikace a psycholingvistiky. Přípravuje se tu rozsáhlý experimentální výzkum. Dosaďadní výzkum se týkal komunikačních aspektů sociálních norem, jejich přijímání, šíření, změn, apod.

Pod vlivem Lazarsfeldovým se vytvořil v nedávné době Ústav pro aplikovaný sociální výzkum. Vede jej N. R. Ramsøyová, původem Američanka naturalizovaná

v Norsku. Je to zatím malý ústav soustředěný hlavně na problémy norské společnosti (např. otázky migrace do měst, adaptace na městské prostředí, problémy Dálného severu, apod.). Zajímavé výzkumy tu vede P. Mathiesen.

b) Právnická fakulta

Při této fakultě jsou dva ústavy zabývající se sociologií. Ústav právní sociologie a trestního práva vede prof. V. Aubert. Tento ústav se zabývá problematikou sociální deviace, působnosti práva ve společnosti, úlohou právníků ve společnosti, problematikou výchovy a školství, zvláště se zřetelem na novou školskou reformu v Norsku.

Druhým ústavem je Kriminologický ústav vedený prof. N. Christiem. Hodně pozornosti věnuje kriminalitě mládeže, alkoholismu, výzkumu nápravných zařízení, převýchově trestaných osob. Kromě konkrétních problémů se orientuje také na teoretické otázky právní sociologie, působnosti právních a morálních norem, apod. Snaží se postupně pronikat do problematiky obecné sociologie.

Při fakultě humanitních věd v Bergenu existuje Sociologický ústav, jehož ředitelem je S. Rokkan. Středem pozornosti je tu analýza norské společnosti. V ní převažuje ekologická analýza ve spojitosti s problémy politického zřízení v Norsku (volební systém, územní organizace, samospráva, apod.). Hodně pozornosti se věnuje také metodologickým otázkám, hlavně aplikaci matematické statistiky v ekologické analýze.

V Oslo je také několik ústavů a pracovišť mimo universitu. Uvedu z nich ty nejdůležitější:

a) Ústav pro sociální výzkum — ředitel E. Rinde

Je to nezávislý ústav financovaný z různých zdrojů oficiálních, polooficiálních i soukromých. Ústav je podporován také americkými nadacemi. Úzce spolupracuje s ústavu universitními. Zabývá se především terénními výzkumy, a to v těchto otázkách:

- sociální komunikace, sociální percepce;
- vývoj osobnosti, socializace a struktura rodiny;
- sexuální výchova, delinkvence a neohodovost;
- sociální struktura, rodina a psychosociální přízpůsobení;
- právní sociologie, deviace a sociální kontrola;
- analýza tzv. totálních institucí;
- administrativa a politická sociologie;
- sociologické aspekty různých profesí;
- organizace průmyslu;
- odborové hnutí;
- vztahy mezi profesemi a kategoriemi zaměstnanců;
- organizační a profesionální změny na venkově;
- osobnost a politická identifikace;
- politické postoje a mezinárodní orientace;

— mezinárodní kontakty, komunikace a kooperace;

— komparativní studie o politice a volbách;

— politická problematika v Norsku.

b) Ústav pro výzkum míru (International Peace Research Institute) — ředitel J. Galtung

Tento ústav má význačné mezinárodní postavení. Usiluje o spolupráci se všemi zeměmi, včetně zemí socialistických. Má úzké vztahy k Ústavu pro sociální výzkum. Výzkumný program obsahuje několik desítek témat. V nich je zastoupena sociologie, právní vědy, mezinárodní politika, ekonomika a jiné obory. Uvedu hlavní tematické okruhy:

- Obecná teorie konfliktu.
- Sociální aspekty technické pomoci.
- Rozhodování institucionalizovaných konfliktů.
- Osobní kontakty v konfliktových situacích.
- Mírové využití vojenských zdrojů.
- Kulturní konflikt a sociální změna.
- Příčiny a následky rasového konfliktu.
- Příčiny a následky etnického konfliktu.
- Konflikty uvnitř systémů.
- Konflikty v stratifikovaných systémech.
- Zbrojení, odzbrojení a rovnováha sil.
- Sociální následky míru a války.
- Moderní diplomacie: struktura a funkce.
- Mírové sbory: struktura a funkce.
- Veřejné mínění a mezinárodní vztahy.
- Síly udržující mezinárodní mír.
- Rozhodování v zahraniční politice.
- Struktura světového společenství.
- Vzory nadnárodní integrace.
- Výzkum míru.
- Obraz (image) míru.

Ústav je velmi aktivní v publikačním ohledu. Vydává řadu monografických sérií.

Další mimouniversitní ústavy se soustřeďují na sociální problematiku Norska. Jsou to:

c) *Oddělení sociální medicíny* (při státní nemocnici v Oslo, kde jsou soustředěny kliniky). Sociálně medicínský výzkum vede N. Løchen. Soustřeďuje se na problematiku psychiatrických léčení, alkoholismus, užívání drog a některé oblasti sociální politiky. Přípravuje sociálně politický program a program vyučování pro nově organizovanou výuku lékařů. V nejbližší budoucnosti bude totiž v Norsku zavedena specializace v oboru sociální medicíny pro praktické lékaře, vedoucí pracovníci zdravotnických institucí, apod.

d) *Ústav pro psychologii práce*, vedený G. Thorsrudem, je jedním ze čtyř ústavů zabývajících se lidskou prací. Tento ústav úzce spolupracuje s anglickým Tavistockovým ústavem. Středem pozornosti jsou otázky organizace, a v jejích rámci otázky pracovních podmínek, různých profesí, apod. Jednotlivé výzkumy jsou orientovány na problematiku vnitropodnikové demokracie.

Z uvedeného přehledu vyplývá, že kromě politické problematiky převažují v norské sociologii témata aplikovaného výzkumu.

3. Dánsko

Také v této zemi jsou univerzitní sociologické ústavy, a to v Kodani a v Aarhusu. Jejich funkce je obdobná jako ve Švédsku a Norsku, ale jsou zatím málo rozvinuté. Sociologický ústav v Kodani se opírá o zahraniční pomoc. Ředitel ústavu prof. Svastoga přišel do Kodaně z Oslo, prof. Israel ze Švédska; ústavu vypomáhají také Američané, t.č. Dr. Webb. Studium je organizováno podobně jako v jiných skandinávských zemích. Požadavky na tříleté studium jsou vysoké, vyšší než u nás na studium pětileté, a dokonce vyšší než na kandidátské minimum ze sociologie! Je třeba zdůraznit, že studium se plně soustřeďuje na sociologii a nerozptyluje se vedlejšími obory, studiem jazyků, apod.

Zatím je vědecky nejvýznamnějším ústavem *Dánský ústav pro aplikovaný sociální výzkum*, vedený H. Friisem a financovaný ministerstvem sociálních věcí. V Dánsku, stejně jako v jiných skandinávských zemích, jsou tato ministerstva význačnými podporovateli a zadavateli sociologického výzkumu. Tento ústav má značný vliv na dánskou sociální politiku a má také význačné postavení mezinárodní, zvláště v mezinárodních organizacích. Je příkladem sociologické orientace, vhodné pro malé země.

Tematické zaměření ústavu je výrazně sociálně politické. Pracovníci ústavu se účastní osobně i výsledky své vědecké práce na přípravě dánské sociální reformy. Věnují pozornost také sociálně ekonomickému rozvoji Grónska. Hlavní tematické okruhy výzkumu jsou:

- Práce a pracovní podmínky v různých odvětvích a oborech dánské ekonomiky.
- Mzdová politika a sociální problémy nejnižších příjmových skupin obyvatelstva.
- Časový režim, zejména volný čas dánského obyvatelstva.
- Sociální stratifikace, včetně mobility a migrace.
- Sociální struktura měst a vesnic.
- Sociální gerontologie.
- Dánská soustava sociálního zabezpečení.
- Sociální problémy osob se sníženou pracovní schopností.
- Výchova a vzdělání, dánský školský systém.
- Sociální politika a sociální rozvoj.
- Sociální deviance, hlavně kriminalita a alkoholismus.
- Využívání poznatků sociálních věd.

Ústav vydává vlastní publikační sérii, v níž uveřejňuje výsledky výzkumů. Publikace se vydávají dánsky nebo anglicky.

Dalším důležitým sociologickým pracovištěm je *katedra organizace a průmyslové sociologie při Vysoké škole obchodní v Kodani*, kterou vede T. Agersnap. Pracuje převážně pro dánský průmysl, obchod a odborové organizace. Průmyslová sociologie je integrována do teorie organizace.

Dánská vysoká škola sociální (Danmarks Sociale Højskole) v Kodani vychovává so-

ciální pracovníky a pracovnice a tzv. sociální poradce. Kromě výuky je jeden rok věnován praxi pod vedením vysokoškolských odborníků. V nejbližší době se bude škola reorganizovat podle švédského vzoru.

Závěr

Sociologie v uvedených skandinávských zemích nemá dlouhou tradici. Ve všech zemích je patrné, že má promyšlenou a cílevědomou koncepci, a to ve svém celku i v jednotlivých ústavech a pracovištích. Hledá a nachází vhodnou polohu mezi teorií a empirií a mezi teoretickým studiem a aplikovaným výzkumem. Je dostatečně konkrétní, aby byla schopná řešit závažné sociální problémy svých zemí a aby vychovávala budoucí sociology, znalé problematiky vlastních zemí. Nespouští ze zřetel ani vztahy mezinárodní, zejména aktivní účast v různých mezinárodních organizacích. Československý sociolog, který do těchto zemí zavítá a naváže kontakt s jejich sociology, se může mnohému přiučit a může také mnohé závidět.

Vybraná literatura

A. Švédsko

1. B. Anderson a kol., *Sociologiska metoder (Sociologické metody)*, Stockholm 1965.
2. G. Boalt, *Familje problem (Problém rodiny)*, Stockholm 1962.
3. G. Boalt a kol., *Sociologi (Sociologie)*, Stockholm 1951.
4. E. Dahlström (vyd.), *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning (Struktura švédské společnosti a sociologie)*, Stockholm 1965.
5. G. Karlsson (vyd.), *Familjen i samhället (Rodina a společnost)*, Stockholm 1965.
6. D. Lundberg-O. Hulten, *Individen och massmedia*, Stockholm 1968.
7. W. William-Olsson, *Stockholms Structure and Development*, Uppsala 1960.

B. Norsko

1. International Peace Research Institute, Oslo — List of Publications, 1968.
2. Institute of Criminology, 1954–1964, Oslo 1965.
3. 12 Years of Social Science Research, Oslo 1963.
4. Work Research Institutes: Industrial Democracy Project in Norway 1962–1968, Oslo 1968 (cykl.)

C. Dánsko

1. Acta sociologica, časopis od r. 1956.
2. H. Friis, *Sociology in Denmark*. In: Contemporary Sociology in Western Europe and in America, 1967 (tam další bibliografie).
3. E. Shanas-P. Townshead-D. Wedderburn-H. Fris-P. Milhoj-J. Stehouwer, *Old People in Three Industrial Societies*, London 1968.

Václav Lamser

Mezinárodní konference sociálních psychologů v Praze

Ve dnech 7.–11. října 1968 proběhla v pražském hotelu International významná mezinárodní konference o sociální psychologii. Konferenci uspořádal Psychologický ústav ČSAV spolu s výborem Transnational Social Psychology při Social Science Research Council (New York) a Evropskou asociací pro experimentální sociální psychologii. Uspořádání pražské konference bylo dohodnuto na mezinárodním setkání sociálních psychologů ve Vídni v dubnu 1967¹ a její program byl připraven mezinárodním výborem ve složení Henri Tajfel (Anglie) —

¹ Srv. J. Janoušek, *Mezinárodní konference sociálních psychologů ve Vídni*, Československá psychologie, č. 5, 1967, s. 476–477.

předseda, Martin Irle (NSR), Vladimír Jádov (SSSR), Jaromír Janoušek (ČSSR), Harold Kelley (USA) a Serge Moscovici (Francie). Organizaci zajistil československý přípravný výbor — Vladimír Tardy (předseda), Anton Jurovský (předseda Čs. psychologické společnosti), Věra Bokorová, Zdeněk Helus a Jaromír Janoušek (tajemník). Za Social Science Research Council spolupracoval prof. Riecken a prof. Singer a významnou pomoc poskytlo Středisko pro sympozia CSAV, vedené Dr. Panczakem.

Vynikající obsazení předními sociálními psychology a intenzivní pracovní náplň učinily z konference svého druhu výjimečnou událost v této moderní, rychle se rozvíjející vědní oblasti. Spolu s dvanácti pracovníky z Československa se konference zúčastnili 3 sociální psychologové z Anglie, 3 z Francie, 2 z Holandska, 3 z Itálie, 2 z Jugoslávie, 1 z Kanady, 3 z Německé spolkové republiky, 1 z Norska, 1 z Polska, 1 z Rumunska, 1 ze Sovětského svazu, 9 z USA. Mezi účastníky byla řada známých zahraničních sociálních psychologů, jako Leon Festinger, Morton Deutsch, Claude Flament, Hilda Himmelweitová, Henri Tajfel a další. Počet účastníků byl limitován, aby mohl být zajištěn dělný ráz a bezprostřední kontakt všech účastníků mezi sebou navzájem. Kromě představitelů pořádajících institucí uvítal účastníky za presidium CSAV akademik Jan Filip. Předseda CSAV František Šorm uspořádal pro účastníky konference banket.

Vlastní program konference se skládal jednak z plenárních zasedání, jednak z pracovních skupin. Na plenární zasedání byly zařazeny tři přednášky s koreferáty. D. T. Campbell referoval o kvazi-experimentálních projektech pro sociálně psychologické vyhodnocování společenských experimentů, H. Himmelweitová o *Sociálně psychologických aspektech výchovy*, M. Deutsch o *Produktivních a destruktivních konfliktech*. V bohaté diskusi byly posouzeny možnosti i meze základního sociálně psychologického výzkumu vzhledem k požadavkům ekonomických projektů, školských reforem, mezinárodních vztahů a jiných oblastí společenské praxe.

Těžištěm konference bylo jednání šesti pracovních skupin, kde byla prodiskutována řada výzkumných sdělení a zaujato stanovisko k současnému stavu v jednotlivých problémových okruzích.

1. Ve skupině *Socializace dětí a mládeže* se účastnili A. Jurovský (Bratislava), H. Himmelweitová (Londýn), G. Jahoda (Glasgow), N. Mansurov (Moskva), S. Mika (Varšava), J. Odehnala E. Vančurová (Praha), J. Singer (Stony Brook), R. Zajonc (Ann Arbor). Byly tu posouzeny obecné problémy socializace, jako je její širší a užší pojetí, proces a výsledek, klíčová úloha norem v socializaci, vliv společnosti na socializační činitele a socializačních činitelů na subjekt socializace, věková období, aj. Zároveň byla věnována pozornost speciálním otázkám — sociální mala-

daptaci a delinkvenci, vlivu různých faktorů sociálních prostředí z hlediska jejich specifické váhy atd., a byly prodiskutovány možnosti kulturně srovnávacího výzkumu v této oblasti.

2. Skupinu *Kognitivní a behaviorální konzistence* tvořili R. Abelson (New Haven), V. Bokorová (Praha), L. Festinger (New York), C. Flament (Aix-en-Provence), V. Kováliková (Bratislava) a M. Irle (Mannheim). Byla rozlišena kognitivní disonance a různé typy inkonzistencí, byly posouzeny možnosti definovat psychologicky vyvážené a nevyvážené stavy pomocí molekulárního pojetí. Hovořilo se o možnosti různých styků v rozhodování vzhledem ke konzistenci a disonanci, o rozdílech stavů před a po rozhodnutí a o možnosti různých odpovídajících experimentálních projektů.

3. Ve třetí skupině *Interpersonální konflikty* pracovali M. Deutsch (New York), E. Apfelbaumová (Paříž), H. Kelley (Los Angeles), J. Křivohlavý a L. Kubíčka (Praha). Diskuse ukázala, že sociální psychologie rozvinula dnes široký rejstřík experimentálních her, které umožňují sledovat chování lidí v průběhu dlouhého sledu jejich vzájemných aktivit. Byla věnována pozornost kognitivním a motivačním faktorům ve hře, vlivu rozdílů v inteligenci pohlaví a mocenském postavení na rozhodování, důsledkům zásahu třetí osoby, atd. Po metodologické stránce bylo zdůrazněno, že kromě hry samotné se stále častěji vyhodnocuje rozhodování a motivační struktura před hrou a po hře.

4. Čtvrtou skupinu *Sociální psychologie jazyka* tvořili W. Lambert (Montreal), T. Slama-Cazacu (Bukurešť), J. Janoušek a J. Průcha (oba z Prahy), M. Pêcheux (Paříž), R. Rommetveit (Oslo) a P. Schönbach (Frankfurt n. M.). Jako východisko svého uvažování vzala skupina promluvu jako celek, tj. včetně mluvčího a posluchače, zprávy, kódu, kanálu a kontextu. Diskuse se potom soustředila na problém kontextu v jeho různých rovinách — situační, přírodní, ekologické a kulturní, a na vliv kontextu na průběh jazykové komunikace. Tento vliv může být přímý i zprostředkovaný.

5. Jednání páté skupiny *Meziskupinové vztahy* se zúčastnili H. Tajfel (Bristol), M. Jezerník (Lublaň), Barbierová, Galdová a Iacono (všichni z Neapole), D. Campbell (Evanston), Z. Helus (Praha), I. Katz (Ann Arbor) a M. Seeman (Los Angeles). Po metodologické stránce se skupina zabývala experimentálním využitím minimálních situací k izolování základních proměnných meziskupinových vztahů a využitím kvazi-experimentálních projektů a kulturně srovnávacích výzkumů. Kromě toho se skupina zabývala řadou teoretických problémů. Značná pozornost byla věnována nepřivilegovaným skupinám, zejména úloze odcizení a bezmocnosti v sociálním přizpůsobování těchto skupin a výkonové motivaci členů těchto skupin. Dále se diskutovalo k základním proměnným

etnocentrismu a k formám socializace dětí z neprivilegovaných skupin.

6. Šestou skupinu *Sociální percepce* tvořili J. Jaspars (Leiden), M. von Cranach (Mnichov), N. Frijda (Amsterdam), E. Jones (Durham), J. Papica (Olomouc) a N. Rot (Bělehrad). Těžiště bylo v rozboru vnímání sociálních předmětů a jevů. Na pořadu bylo přisuzování různých psychologických charakteristik druhým lidem a jeho ovlivňování osobnostními a situačními faktory. Skupina se dále zabývala problémem poznávání výrazu emocí a problémem pohledu jako sociálního stimulu.

Přátelská atmosféra, v níž celé jednání probíhalo, vyústila v podněty k novým formám mezinárodní výzkumné spolupráce. Byly posouzeny možnosti utvoření trvalejších malých mezinárodních kolektivů pro výzkum jednotlivých otázek. Byla věnována rovněž pozornost podmínkám pro pracovní kontakty mladších výzkumných pracovníků a systematické výměně vědeckých informací.

Sociálně psychologická konference, plánovaná na podzim r. 1968 jako jedna z mnoha vědeckých konferencí, se stala jednou z hrstky konferencí, které se podařilo uskutečnit v plánovaném termínu a s plánovaným programem. Z velké části to bylo zásluhou našich zahraničních kolegů, kteří projeví plné pochopení pro naši situaci a vyjádřili nám své sympatie. Pražská konference se tak stala významnou událostí v rozvoji sociální psychologie v mezinárodním měřítku a zároveň výrazným stimulem k dalšímu rozvoji tohoto vědního oboru u nás.²

Jaromír Janoušek

Index

Tak se nazývá nevelký, úhledný časopis, který již druhý rok vydává skupina pracovníků nejrozličnějších oborů, soustředěná kolem Krajského kulturního střediska v Brně; poněvadž si všímají velmi pilně sociologie, musíme si jich všimnout také my, tím spíše, že přispěvatelé nového časopisu většinou nejsou pouhými dilety.

Nové periodikum bylo založeno především jako tribuna autorů žijících a pracujících mimo ústřední centrum, nechce však sloužit provincialismu a jeho stránky jsou otevřeny všem. Řekl bych dokonce, že při výběru příspěvků pražských autorů neměla redakce vždycky šťastnou ruku.

V předmluvě k prvému sešitu redakce připomíná, že vzorem jí je předválečný Václavkův „Index“ a že nemá v úmyslu, aby se časopis stal profesionálním politickým či literárním orgánem, i když je samozřejmě, že zvýšenou pozorností hodlá věnovat moravskému regionu. Chce přinášet informace a zamyšlení ke všemu, co může zajímat kulturního čtenáře.

Až dosud nám dal Index celou řadu dobrých prací — některé jsou vysloveně sociologické, mnohé pak jsou pro sociologa zajímavou četbou. Pro Index napsali příspěvky autoři naší sociologické veřejnosti dobře známí

(V. Tlustý, J. Solař), ale nezůstal uzavřen ani autorům začínajícím. Jediným kritériem pro přijetí je, zdá se mi, určitá kvalita, doplněná ovšem požadavkem aktuálnosti a obecné přístupnosti.

V. Tlustý napsal článek o perspektivách vědeckotechnické revoluce. J. Solař, který je předsedou redakční rady, poskytl kromě několika úvah politického obsahu a zaměření zajímavou stať o konvergenci a divergenci společenského vývoje. Časopis pozorně sleduje kulturní politiku a osvětu — oblasti, které skoro všechna periodika opomíjejí. Zde se sluší jmenovat příspěvky I. Možného, V. Blažka, B. Trefulkové, J. Uhdeho, J. Cvekla, abychom uvedli alespoň nejdůležitější. Z filosofických článků zasluhují naši pozornost studie o Habermasovi, které pro Index připravil J. Střítecký. V zářijovém čísle si můžeme přečíst článek o sociologickém výkladu závisť. Výsostně zajímavé jsou práce historika J. Kudrny (zvláště článek o poslední fázi francouzské revoluce).

Pro sociologa je velmi přitažlivá recenzi a přehledová část. Spolehlivá, přehledná, přístupná a stručná informace o novinkách ve společenskovědní literatuře není u nás doposud nijak zajištěna. V indexu se soustřeďuje ve srovnání s jinými periodiky poměrně pravidelná, i když bohužel ne systematická recenziční činnost. Index posuzuje krátce, ale určitě vše, co podle soudu jeho spolupracovníků stojí za posouzení, nemůže se však přitom omezit jen na hledisko odborné sociologické. Naše sociologie nemá dosud zorganizovanou recenzi a informační službu a sociologičtí pracovníci musí informace o své vědě sbírat na všech možných místech; a tak jim referentská činnost Indexu přijde vhod.

Můžeme říci, že v Indexu máme před sebou takovou řadu článků, že si při jeho krátkém trvání ani více přát nemůžeme. Upozorňuji, že jsem vytkl pouze stať výhradně sociologického obsahu, přestože časopis věnuje pozornost také jiným oborům. Index přináší stať a studie i z jiných oblastí kultury a životního slohu; zvláště silně je zastoupena teorie architektury, divadelní život a výtvarná kultura, ale to vše je četba také pro sociologa poučná a zajímavá. Doporučuji Index každému, kdo se chce blíže seznámit s myšlenkovým životem a kulturním ruchem na Moravě.

Pavel Tomášek

L'homme et la société, č. 9

Francouzský levicově orientovaný časopis *L'homme et la société* — s nímž již čtenáře Sociologického časopisu seznámil Josef Král (č. 4/1967) — představuje jednu z nemnohých systematických publikačních možností pro vědce ze socialistických států. V intencích této tradice je také podstatná část jeho podzimního čísla roku 1968 věnována „československé sociologii a obnově marxistického myšlení“. Redaktoři Serge Jonas a Jean Pronteau vybrali z produkce

² Hlavní materiály z konference budou publikovány v účelovém vydání. Zájemci necht napíší na adresu Oddělení sociální psychologie Psychologického ústavu ČSAV, Purkyňova 2, Praha 1.

československých společenských věd stati, které nepochybně reprezentují prudký pohyb v této oblasti — nelze ovšem říci, že by zde byla představena vlastní československá sociologie. Základem jsou některé příspěvky z dubnové konference „Člověk a společnost ve vědeckotechnické revoluci“ v Mariánských Lázních — především příspěvek Oty Kleina o modifikacích životního stylu v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, uvedený biografickou poznámkou o tomto badateli, který v létě ve Francii tragicky zahynul. Jako další je zde otištěn úvodní referát Radovana Richty z této konference, publikovaný v č. 5/1968 Sociologického časopisu (*Vědeckotechnická revoluce a alternativy moderní civilizace*), a dosti paradoxně začleněná sociologická kritika celého konceptu vědeckotechnické revoluce, jak ji provedli Pavel Machonin a Bohumil Jungmann, která byla v nepatrně pozměněné podobě publikována v č. 4/1968 Sociologického časopisu (*Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální systém*). Dále je zde zařazen článek Zdeňka Mlynáře o problémech politiky a státu v socialistické společnosti. Mezi sociology, nebo — jak to redaktoři v úvodu formulují — mezi ty, kteří kladou základy sociologického výzkumu socialistické společnosti“, se dostává i Karel Kosík (s brilantním textem o vztazích jednotlivce a dějin) a Karel Teige (Robert Kalivoda uvádí výňatek z jeho práce o inteligenci, nazvaný *Intelektuálové a socialismus*).

Přes veškeré slabiny výběru a jeho nereprezentativnost vůči československé sociologii je třeba vysoce ocenit snahu časopisu ukázat významné transformace ve společenských vědách a „renesanci kritického marxismu“, jež Československo v poslední době nepochybně zaznamenalo. Časopis *L'homme et la société* tak významně přispívá ke zvýšení všestranné informovanosti o soudobé československé společnosti. *Petr Horák*

Z činnosti Čs. socialistické společnosti

29. listopadu 1968 se konalo valné shromáždění Čs. sociologické společnosti při ČSAV. Shromáždění zahájil J. Klofáč zhodnocením životního díla prof. Josefa Krále, který byl jednomyslně zvolen čestným předsedou Čs. sociologické společnosti. O současném stavu a úkolech sociologie hovořil J. Solař a M. Katriak. O činnosti Slovenské sociologické společnosti informovala J. Jančovičová a o činnosti Čs. sociologické společnosti V. Rollová. K federativnímu uspořádání Čs. sociologické společnosti hovořil R. Roško. Závěrem zasedání byla přijata tato rezoluce:

Valné shromáždění Čs. sociologické společnosti, konané dne 29. 11. 1968 v Praze, se usneslo po vyslechnutí referátů a po proběhnutí diskusí na této rezoluci:

1. Českoslovenští sociologové se zadostiučiněním konstatovali, že jejich činnost jak v předlednovém, tak v polednovém období sehrála aktivní a pozitivní roli v procesu demokratizace a humanizace našeho socialistického společenského systému.

2. V současné složité politické situaci, která vznikla neorganickým srpnovým zásahem do našeho vnitřního demokratizačního procesu, je nezbytné, abychom si znovu uvědomili svoje postavení vědeckých pracovníků i úkoly, které pro nás odtud vyplývají. Prakticky to znamená, že stojíme za započatým demokratizačním procesem, jak byl formulován v dubnovém akčním programu KSČ.

3. Za nezbytnou podmínku nerušeného vývoje našich národních kultur považujeme nezávislost kulturní a zejména vědecké tvorby na jakýchkoli zásazích neslučitelných s duchem socialistického humanismu. V tomto ohledu se bezvýhradně přihlašujeme k zásadě solidarity vytyčené našimi kulturními svazy.

4. Považujeme za stejně nezbytné jak pokračovat v dosavadní bohaté se rozvíjející sociologické tvorbě, tak udržet a rozvíjet mezinárodní styky se všemi organizacemi, institucemi i jednotlivci, pokud se budou pohybovat na půdě objektivní vědecké diskuse.

5. Valné shromáždění pověřuje výbor Čs. sociologické společnosti při ČSAV, aby v nejkratším čase dokončil práce na návrhu stanov federativního uspořádání Společnosti, aby tento návrh rozeslal k vyjádření všem členům, odbočkám i sekcím a aby po schválení stanov příslušným státním orgánem zabezpečil jejich urychlenou realizaci.

6. Čs. sociologové považují za svou povinnost dávat i nadále všechny své tvořivé síly do služeb výstavby Československé socialistické republiky. (Podrobný záznam referátů a diskuse z valného shromáždění je uveřejněn ve Zprávách Čs. sociologické společnosti č. 6/1968.)

Sekce sociologie venkova uspořádala 5. listopadu 1968 konfrontaci představ o vývoji francouzského zemědělství s představami o vývoji Československého zemědělství; k tomuto tématu referovali prof. Henri Mandras z Vysoké školy politické v Paříži a a Rudolf Ruffer ze Státní plánovací komise v Praze. 25. listopadu 1968 přednášel René Dumont, profesor Vysoké školy zemědělské v Paříži, na téma *Ekonomické a sociální poměry světového zemědělství*. Stipe Šuvar, ředitel Agrárního institutu v Zárehbu, hovořil 16. prosince 1968 o *Sociologii jugoslávského venkova a jejich problémech* a 19. prosince 1968 o *Sociálních a ekonomických problémech jugoslávského zemědělství*.

Na schůzce *sekce sociologie veřejného mínění* referoval 10. října 1968 V. Kalivoda o *Výzkumu veřejného mínění a problémech demokratického řízení společnosti*.

Pro členy *sekce sociologie průmyslu* se 6. listopadu 1968 konala přednáška Gurtha Higgina z Tavistockého Institutu v Londýně. Zasedání zahájil J. Kohout objasněním zaměření i významu Tavistockého Institutu. G. Higgin pak hovořil o *aplikaci metod „human relations“*.

Alena Gabalová

Oznámení

Hlavní správa VB — Kriminalistický ústav VB — vydává nový odborný časopis ČESKO-SLOVENSKÁ KRIMINALISTIKA, v němž jsou publikovány výsledky vědeckovýzkumné činnosti v oblasti kriminalistiky, statistické přehledy o vývoji kriminality a o boji proti ní, práce z oblasti trestního práva a trestně procesního práva, z oblasti zkoumání příčin trestné činnosti a z oboru kriminální a kriminalistické prevence z oboru reedukace a

resocializace pachatelů z oblasti psychologie, psychiatrie a sociologie, z oblasti kriminalistické taktiky a techniky, zkušenosti z práce orgánů činných v trestním řízení, práce z oblasti soudního lékařství apod.

ČESKO-SLOVENSKÁ KRIMINALISTIKA bude i v roce 1969 vycházet jako čtvrtletník formátu B/5, v rozsahu 80 stran, cena výtisku 9,— Kčs, roční předplatné Kčs 36,—.

Objednávky zasílejte Vydavatelství časopisů MNO, Praha 1, Vladislavova 26.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PŮ 01, tel. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PŮ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1969. Číslo vyšlo v dubnu 1969.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1969.